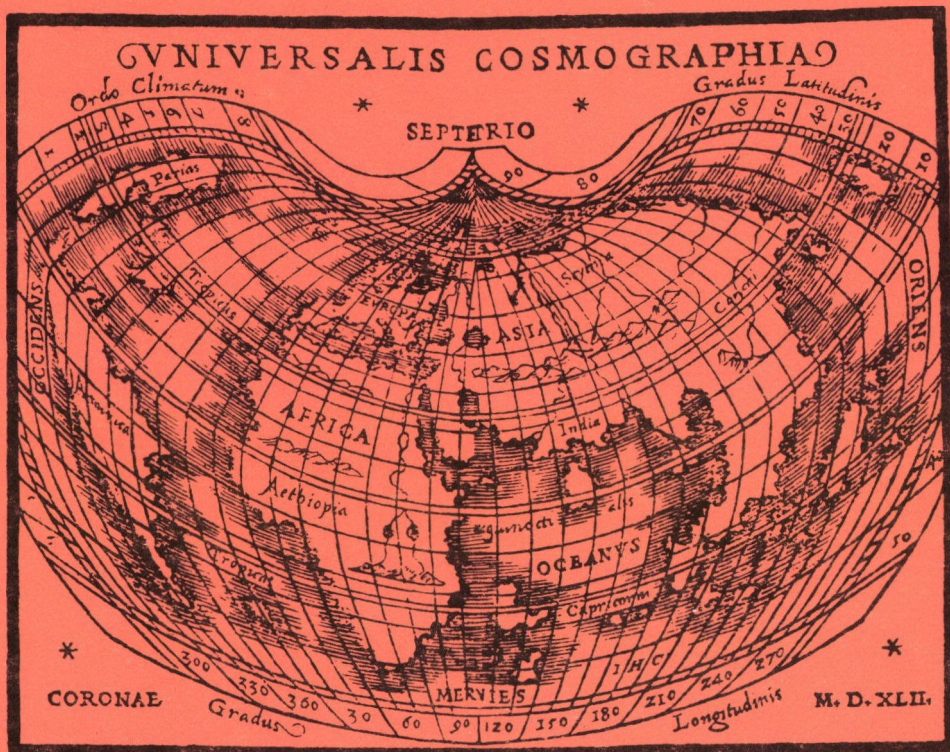

VILÁGTÖRTÉNET

1998. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Timár Attila: Kulturális asszimiláció és kettős identitás; a birminghami ipari elit dzsentifikációja	3
Szatmári Péter: Az osztrák legitimisták az önálló Ausztria védelmében	21
V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán	37
J. Nagy László: Magyar származású kormányzó Algírban 1580–1582	45
Szilágyi Ágnes Judit: Rádió és propaganda Brazíliában az 1930–40-es években	50
Szilágyi Ágnes Judit: Ifj. Horthy Miklós magyar királyi követ Brazíliában	56
N. Szabó József: Magyar–lengyel kulturális kapcsolatok 1945–1948	62

SZEMLE

Oscar Halecki 1891–1978 (Csombor Erzsébet)	70
Georges Castellan: Histoire des Balkans (Ism.: Szász Erzsébet)	75
Caroline Benn: Keir Hardie (Ism.: Jemnitz János)	77
Philip Matter: The Mufti of Jerusalem (Ism.: Ligetfalvi Gábor)	78
Relations franco-italiennes, 1943–1947 (Ism.: Ferwagner Péter Ákos)	80
Ion Petcu: Ceaușescu un fanatic al puterii – biografie neretusață (Ism.: Sebestyén Kálmán)	81

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,— Ft, példányonkénti eladási ára: 125,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9823347 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: Freier László

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIFIKÁCIÓJA

I. rész

A (felső) középosztály nemesedése, „dzsentrifikációja”, melyet elsősorban a 19. századi angol társadalomtörténet jellemzőjeként szoktak emlegetni, egyáltalán nem számít kizárólagosan 19. századi jelenségnek, hiszen a burzsoázia felfelé törekvésének folyamata már Daniel Defoe figyelmét is felkeltette, sőt, lényegében „a nyitott elit elmélete” is tőle eredeztethető.

Az angol középosztályok dzsentrifikációja meglehetősen kedvelt kutatási témává vált az elmúlt évtizedekben, a kérdéskörben kirobbant viták időnként komoly viharokat váltottak ki szakmai körökben. Alapvető problémának számít az, hogy a dzsentrifikáció fogalma nincs kellőképpen definiálva. Eleve nem könnyű átlátni azt, melyik szerző mit is ért dzsentrifikáció alatt. A *gentrification* jelenthet

- a) *dzsentrifikációt* (vagyis a közjogilag nem nemes gentryhez való felemelkedést),
- b) *arisztokratizálódást* (vagyis abba a rendkívül szűk – mindössze pár száz főt magában foglaló – körbe való bekerülést, melyet a törvény szerint ténylegesen „nemesnek” számító, a House of Lords munkájában való részvétel lehetőségével bíró *peerage* jelentett),
- c) vagy magában foglalhatja mindkettőt.

Azt, hogy a két folyamatot mennyire nem szokás elválasztani egymástól, jól példázza a Lawrence Stone, a probléma egyik kétségtől legavatottabb kutatója által alkalmazott kritériumrendszer, mely a dzsentrifikáció bekövetkeztét hivatott eldönteni. Ennek négy elemét a következő tesztjellegű kérdések alkotják:

1. Mennyire volt könnyű örökletes címetek szerezni (vagyis bekerülni a *peerage* sorába)?¹
2. Hányan részesültek a gentrykre jellemző oktatásban?
3. Hányan lettek közülük parlamenti képviselők?
4. Hányan vettek feleségül gentry leányzót?²

Mindezek tudomásulvételével, a továbbiakban én sem fogom következetesen kettéválasztani a dzsentrifikáció, illetve az esetleges arisztokratizálódás folyamatát, amennyiben dzsentrifikációról beszélek, az mindkettőt magában foglalhatja majd.³ Annál is inkább, mert – mint ahogyan azt bizonyítani fogom – a dzsentrifikáción, mint komplex gyűjtőfogalmon belül, nem az arisztokratizálódás–dzsentrifikálódás fogalompár mentén fognak meghúzódní a kérdéskör legérdekesebb kérdései; az egész folyamat bekövetkeztének szempontjából nem ez a szubkategorizáció lesz a legfontosabb.

A dzsentrifikáció-vita – ha a végletekig leegyszerűsítjük, akkor – mindekelőtt arról szól, volt-e olyan mértékű a középosztályok társadalmi asszimilációja, amely lehetővé teszi, hogy a dzsentrifikációt joggal említsük a modern kori Anglia társadalomtörténetének fontos jellemzőjeként; eléri-e a *dzsentrifikáció gyakorisága* azt a szintet, mely

indokolttá teszi az angol közgondolkodásban kétségkívül évszázadok óta jelen lévő „nyitott elit-elmélet” elfogadását.

A dzsentrifikációs kutatások töredékes jellegűek; nemcsak abban az értelemben, hogy szükségszerűen egy-egy elhatárolt földrajzi régióra koncentrálódnak. Ami igazán töredékessé teszi őket, az az, hogy gyakran egy-egy kiválasztott „dzsentrifikációs kritériumra” koncentrálnak, ezt teszik meg az egész kérdés sarokkövének, holott véleményünk szerint *csakis ezen „dzsentrifikációs kritériumok” összegző vizsgálata révén lehetséges annak az eldöntése, melyek azok a „tesztjellegű kérdések”, „dzsentrifikációs kritériumok”, melyek igazán perdöntőek a vizsgált kérdés, vagyis a dzsentrifikáció esetleges bekövetkeztének eldöntéséhez.*

Saját kutatásaim – melyet egy három hónapos birminghami kinntartózkodásom során folytattam – is természetesen egy kijelölt régióra, pontosabban városra koncentráltak: a birminghami ipari elit lehetséges dzsentrifikációját igyekeztem megvilágítani. Esettanulmányom alanyainak tíz olyan birminghami gyárost választottam ki, akiknek életrajza szerepel a Dictionary of Business Biography-ben, mely több mint ezer olyan jelentős üzletember biográfiáját tartalmazza, akiknek kiemelkedő üzleti tevékenysége 1860 és napjaink közé esik.

Személyük kiválasztását egyfelől a viszonylag jelentős számú, rájuk vonatkozó forrás indokolta, melyeket a Birminghami Városi Levéltárból (Archives Department of Birmingham Reference Library), és a Birminghami Egyetem (University of Birmingham) levéltárából szereztem. Másfelől mindannyian Birmingham felső középosztályának prominens tagjai voltak, mindnyájan jelentős szerepet játszottak a városi ipari társadalmában: így elkerülhetetlenül egy lehetséges szerepmodellt nyújtottak, egy olyan mintát, mely csodálatot válthatott ki és felkelthette a követés vágyát a város többi gyárosában.

Vizsgálatom során arra törekedtem, hogy az összes igazán fontos „dzsentrifikációs kritérium” szempontjából láttassam a vizsgált gyárosokat, illetve mivel a dzsentrifikáció általában többgenerációs folyamat, ezért, amennyiben mód nyílt rá, fiaikat és további leszármazottaikat is bevettem a vizsgálatba.

Külön fejezetben mutatom be a vizsgált személyek iskolázását, esetleges földvándorlásait, politikai karrierjét, esetleges nemesi cím szerzését, lakóhelyét és életmódját, mint olyan tényezőket, melyek közelebb vihetnek a dzsentrifikáció kérdéséhez. Bár nem szántam külön fejezetet a gyárosok értékszemléletének, mentalitásuk vizsgálata olyan, kivételesen fontos része lesz dolgozatomnak, mely koncepcióm felállításának alapjaként fog szolgálni.

Természetesen egy tíz személyt vizsgáló esettanulmány segítségével nem vállalkozhattam arra, hogy állást foglaljak a dzsentrifikáció *gyakoriságának* kérdésében. Dolgozatom célja sokkal inkább az volt, hogy azt vizsgáljam, mennyiben alkalmasak a dzsentrifikáció bekövetkeztének eldöntésére azok a vizsgálati módok, melyek elsősorban az életmódhoz, illetve a társadalmi elfogadottsághoz kötődő sajátosságokra összpontosítanak. Jómagam is ezek, a fent felsorolt faktorok vizsgálata során jöttem rá arra, hogy vannak más, legalább ilyen fontos jellemzők is, melyek jóval hitelesebben árulhatják el az illető esetleges nemesedését. Mint ahogyan az kiderül majd dolgozatomból, *az értékrend és a mentalitás tényezői fokozott figyelmet igényelnek a dzsentrifikáció összetett folyamatának tanulmányozása során.*

A tisztánlátás érdekében érdemes áttekinteni az „általánosan elfogadott” dzsentrifikációs tesztek alkalmazása során felmerült viták néhány tanulságát is.

Álláspontok a szakirodalomban

A társadalmi felemelkedés, a nemesség soraiba való asszimilálódás egyik legfontosabb feltételeként a *földbirtoklást* szokás számon tartani. Nem meglepő hát, hogy a felső középosztály esetleges földvásárlásait, s azt, hogy „az üzletemberek mindenkori létszámának mekkora hányada furakodott be a földbirtokos osztály soraiba”, többen is kutatták.

W. D. Rubinstein oly módon vizsgálta a gazdag vállalkozók földvásárlásait, hogy összegyűjtötte egy adott időszak (1872–1883) összes jelentős földbirtokosát, majd az így kapott listát összevetette a hagyatéki jóváhagyások (probate records) által megállapítható vagyonos üzletemberek és képzett középosztálybeliek (professionals) listájával. Rubinstein szerint ez alapján a gazdag vállalkozók csak nagyon kis része (10–20%) vált földesúrrá, vagyis – ha ezt vesszük kritériumnak, akkor – az asszimiláció nem volt jelentős mértékű. Mindezek alapján Rubinstein kijelentette, hogy „a brit arisztokrácia egyre inkább kasztjellegűvé, társadalmilag izolált csoporttá vált, mely egyértelműen elhatárolta magát az új keletű üzletember mágnásoktól, akik számára szinte lehetetlen volt teljes mértékű társadalmi elfogadottságot nyerni a földbirtokos társadalom felső köreiben”.⁴

F. M. L. Thompson, aki Rubinstein talán legerőteljesebb kritikusának számít, több szempontból is támadta Rubinstein kutatásait.⁵ Thompson görcső alá veszi a Rubinstein által vizsgált milliomos üzletembereket, és arra a következtetésre jut, hogy ha a milliomosok *örököseit* is számításba vesszük, akkor egészen más eredményre jutunk; így ugyanis – figyelembe véve a vagyon későbbi felhasználását – azt láthatjuk, hogy a családok közül sokkal többen váltak földbirtokossá. Thompson szerint az 1880 előtt meghalt milliomosok nem kevesebb mint 90%-a vett földet, 80%-ának pedig sikerült földbirtokos családot alapítania.⁶

Rubinstein szerint viszont Thompson kutatásai csak kisebb korrekciókat hoznak az ő eredményein, mivel a Thompson által vizsgált kutatási mód valójában azt vizsgálja, hogy a milliomossá vált üzletember (vagy képzett középosztálybeli/professional) vagyonából vettek-e valaha földet, és nem azt, hogy maga az üzletember (vagy professional) földbirtokossá vált-e. (Különösen igaz ez abban az esetben, ha az örökös már nem is vált üzletemberré; ekkor ugyanis már nem az üzletemberek földbirtokossá válását, asszimilációját kutatjuk.)⁷

Rubinstein a vásárolt föld nagyságát vette alapul, általában 2000 acre volt az a küszöb, mely felett a vásárolt földnek már státusadó funkciója, „dzsentrifikáló ereje” lehetett. Thompson azonban úgy véli, nem igazán helyes, ha a dzsentrifikációt egy adott acre-küszöbhez mérjük; a föld pusztta nagysága nem lehet biztos támpont a kérdésben.⁸ A Stone házaspár ezt a problémát úgy kerülte ki, hogy nem a vásárolt földek nagyságát nézte, hanem a country house vásárlásokat vizsgálta; az acreage-ek helyett a vidéki kúriákat használta fel státusindikátorként. *Stone vizsgálatai* (melyek három különböző shire-t [Hertford, Northampton és Northumberland] elemeztek az 1540-től 1880-ig terjedő időszakban) *hasonló eredményt hoztak, mint a más módszert használó Rubinstein kutatásai: csak nagyon kevés felső középosztálybeli vett földet.* A Londonhoz közel fekvő Hertfordshire vidékiház-vásárlóinak 40%-a, a fővárostól körülbelül 100 kilométernyire lévő Northamptonshire-ben 14%, míg az Anglia és Skócia határán fekvő Northumberlandshire házvásárlóinak 24%-a szerezte vagyonát az üzleti életben.⁹

A más állásponton lévő Thompson szerint azonban Stone vizsgálati módszere is rejt magában hibákat, mivel Stone csak a nagy country house-okat veszi figyelembe, melyek – nem meglepő módon – kisebb valószínűséggel cseréltek gazdát, mint a szegényebb gentry (squire/lesser gentry) által birtokolt kevésbé patinás udvarházak. Az a tény pedig, hogy a legnagyobb country house-tulajdonosok köre csak kevésbé hígult fel, Thompson szerint nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tehetősebb felső középosztálybeliek egyáltalán nem vásároltak vidéki házakat.¹⁰

Thompson jól látja, Stone miképp törekszik arra, hogy összeegyeztesse saját kutatási eredményeit azzal az évszázadokon át makacsul fennmaradt nézettel, mely szerint a dzsentrifikáció igenis létező jelenség volt.¹¹ Hiszen Stone kutatásai ellentmondani látszanak annak, amit már Defoe is tapasztalt a 17. században, és amit a 19. században Richard Cobden keserű mellékízü, gyakorlatilag szállóigévé vált kijelentésében így fogalmazott meg: „Úgy tűnik, a gyárosok és kereskedők rendszerint csak azért szeretnék meggazdagodni, hogy utána leborulhassanak a feudalizmus lábai előtt.” Az ellentmondást Stone úgy kísérel meg összhangba hozni, hogy egyfelől elismeri, valóban létezett a polgárság körében egy nem elhanyagolható mértékű hasonlulni igyekvés, egy tapintható törekvés a gentry értékrend, viselkedésmód és szokások átvételére: valóban beszélhetünk tehát dzsentrifikációról *kulturális tekintetben*, a nemesség kulturális asszimiláló hatása tényleg vonzó volt a burzsoázia számára. Vagyis ez alapján Stone is úgy gondolja, hogy annak idején „Engels pont fordítva látta a helyzetet: Angliában nem egy burzsoá arisztokrácia, hanem egy arisztokratikus burzsoázia volt kialakulóban”.¹²

A *kulturális dzsentrifikáció* megléte Stone meglátása szerint azonban nem jelentette a felső középosztály tényleges felemelkedését, a country house-vásárlások csekély száma azt bizonyítja, hogy *társadalmi dzsentrifikáció nem következett be*. Lehetséges tehát kulturális asszimiláció társadalmi asszimiláció nélkül. Pontosan ez az, ami alapján Stone a nyitott elit elméletét (vagyis az angol nemességnek azt a páratlanul számító rugalmasságát, mellyel évszázadokon át képes volt magába olvasztania a feltörekvő polgárság bizonyos elemeit, és ezen társadalmi mobilizáció révén – mely számára egyfajta „vérátömlesztésként” funkcionált – megőriznie hagyományos szerepét) pusztán mítosznak, „téveszmének” titulálta, s amely fennmaradását szerinte csak annak köszönhetette, hogy évszázadokon át makacsul elismételgették. (Mellesleg ezzel azt a nézetet is megkérdőjelezi, mely szerint Anglia újkori társadalmi konfliktusainak mérsékeltebb volta, fejlődésének sajátos minősége sokban köszönhető a nagymértékű társadalmi mobilitásnak.)

F. M. L. Thompson is utal arra, hogy a kulturális alapú magyarázatok divatosak és csábítóak: könnyebb irodalmi források felhasználásával bizonygatni a kulturális tényezők szerepét, mint dokumentált, mennyiségileg kifejezhető bizonyítékokat gyűjteni.¹³

Az egész dzsentrifikációs vita talán legnagyobb port felkavaró állásfoglalása, Martin J. Wiener *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980* című könyve is kulturális alapú magyarázatot szándékszik nyújtani. Az amerikai szellemi-történész 1981-ben kiadott, irodalmi forrásokra támaszkodó műve szélesebb kontextusban vizsgálja a dzsentrifikáció problémakörét azáltal, hogy az angol arisztokrácia (állítólagos) üzlet- és iparellenes szemléletét – mely a kulturális dzsentrifikáció révén negatívan hatott az üzletemberekre – teszi meg Nagy-Britannia 20. századi gazdasági hanyatlásának alapvető okának.¹⁴ Wiener szerint lényeges kü-

lönbségek voltak a különböző középosztályoknak a földbirtokos elithez való viszonyában. A domináns földbirtokos elitel szorosan együttműködő pénzügyi elit (vagyis a londoni City) által képviselt kapitalizmus teljesen más jellegű volt, mint az (általában északi) gyárosok ipari kapitalizmusa. A bankárok üzlethez való hozzáállását például nem az egész napi kemény munka határozta meg, és bár a piacgazdaságot természetesen nagyra tartották, a termelés szerepét nem sokra becsülték. A gyárosokat már önmagában munkahelyük földrajzi elhelyezkedése (rendszerint a szutykosnak és taszítóknak tartott északi iparvárosokban), illetve jellege („egy koszos gyár tele munkásokkal”) is „kompromittálta”, míg a bankárok tevékenységük révén kapitalisták maradhattak, de úgy, hogy közben gentlemanekké válhattak. Az általuk képviselt „úri kapitalizmus” dominanciája Wiener szerint az ipari érdekek elhanyagolásához vezetett, mely gátolt gazdasági fejlődést eredményezett. (Wiener itt Angliát Németországgal hasonlítja össze: szerinte Németországban a liberalizmust és a kapitalizmust nem sokra becsülték, ám az ipar fejlesztéséről sohasem feledkeztek meg, hiszen a német nemzet erősödéséhez alapvető volt a gazdasági növekedés. Ezzel szemben Angliában mindig is nagyra tartották mind a kapitalizmust, mind a liberalizmust, ám itt az industrializmus, az ipar érdekei kerültek háttérbe. Így Németországban a politikai fejlődés torzult el, míg Angliában – a stabil politikai és társadalmi háttér mellett – a gazdasági fejlődés vált gátolttá, torzzá.)¹⁵

Wiener szerint a Nagy-Britannia gazdasági fejlődését visszavetítő üzlet- és iparellenes szemlélet főként olyan színtereken „fertőzte meg” a vállalkozókat, mint az angol (elit) oktatási rendszer intézményei: elsősorban a fizetős magániskolák (public school), valamint Oxford és Cambridge egyetemei. Itt a vállalkozók gyermekei ugyanis – gazdasági-műszaki szakképzettség helyett – klasszikus humán oktatást kaptak. Wiener meggyőződése szerint pontosan ez a fajta iskoláztatás jelentette a dzsentifikáció lényegét képező szocializációs mechanizmus fő eszközét: „Egyre könnyebb lett bejutni a magániskolákba. Azonban a kereskedő- és gyároscsaládból származó fiúk csak származásuk és osztályuk megtagadásával nyertek bebocsátást. Bár számos olyan fiú került ide, akinek apja üzletember volt, ők maguk már jóval ritkábban kerestek boldogulást az üzleti életben; ráadásul még azok is, akik üzleti karriert futottak be, »civilizálttá« váltak, hiányzott belőlük a megfelelő elkötelezettség, az elengedhetetlen profitéhség.”¹⁶

Az ipari elit kulturális asszimilációjának, a „tehetség eláramlásának” (haemorrhage of talent), „a vállalkozói szellem halálának” eredménye igazából csak a 20. században érezte hatását a brit gazdaság teljesítményében. A Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásában a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó kritikai álláspont (az ún. cultural critique) legfontosabb képviselője, Wiener nézeteivel ideális időben jelentkezett: az 1980-as évek elejének Angliájában, ahol a Thatcher-kormányzat éppen azon volt, hogy radikálisan szakítson a gazdasági hanyatlásért is bűnösnek tartott post-war consensus-szal (az 1945 utáni, pártok közötti alapvető egyetértéssel, amely a jóléti államot megeremtő és fenntartó gazdaság- és társadalompolitika terén volt). Wiener könyve bizonyos szempontból remekül egybevágott a thatcherizmus ideológiájával, mely a kora viktoriánus kor értékeihez való visszatérésben látta Nagy-Britannia felemelkedésének lehetséges szellemi alapját. Másrészt a Wiener által Nagy-Britannia jelenlegi világgazdasági szerepére nyújtott magyarázat azok számára is kapóra jött, akik a hanyatlás okait szerették volna a minél távolabbi múltba helyezni.¹⁷ Wiener

könyvének fogadtatása így túlment a szakmai körökön, a szélesebb nyilvánosság, a brit közélet szereplői is hallatták hangjukat a kérdéssel kapcsolatban.

Ami jelen esetben számunkra fontosabb, az az elmélet szakmai visszhangja. A Wiener-tézist több oldalról is heves támadás érte. Megkérdőjelezték a wieneri, „anekdotikus jellegű” forráshasználat bizonyító erejét. Többen, így például Neil McKendrick irodalomtörténész is rámutatott arra, hogy az üzletemberekkel szembeni ellenérzések igen hosszú múltra tekinthetnek vissza az angol irodalomban.¹⁸ A régóta jelen lévő, McKendrick által „irodalmi luddizmusnak” nevezett ipar-, vállalkozó- és technológiaellenes szemlélet nem kizárólag a gazdasági hanyatlás fémjelezte kor jellemzője, és nem is lehet annak okozója sem. Azt, hogy *önmagában* a bizonyos szakmák iránti ellenszenv irodalmi művekben való felbukkanása mennyire nem határozta meg az adott szakma elfogadottságát, „divatossá válását”, McKendrick hatékonyan illusztrálja azokkal a késő viktoriánus kori regényekkel, melyekben a kereskedő bankárokat és a pénzembereket módfelett negatív színben, szívtelen szélhámosokként tüntetik fel.¹⁹ Am ennek ellenére, „mivel a City szoros kapcsolatban állt az arisztokrata tőkével és földdel, Londonban székel, és mert semmilyen közvetlen asszociáció nem állt fenn közte és az északon koncentrálódó, környezetszennyezőként számon tartott ipari technológiával és termelőszektorral, ezért továbbra is vonzó karrierlehetőség maradt... amely képes volt »úri« jellegét is megőrizni.”²⁰

A Wiener-tézis ellen Rubinstein intézte a legátfogóbb támadást. Értékes kutatási eredményei közül kiemelkednek azok, melyek a public schoolokat mint az asszimilációs folyamat állítólagos legfontosabb színtereit térképezik fel.²¹ Ezek alapján meggyőző erővel kérdőjelezi meg a dzsentrifikáció-pártiak azon koncepcióját, mely szerint a magániskolába járatott vállalkozófiúk gyakran nem az üzleti életben csináltak karriert, vagy ha esetleg mégis, akkor – főként a public schoolokban zajló – dzsentrifikációs folyamat hatására kevésbé rátermett és sikeres üzletemberek lettek.

Rubinstein kutatásai 8 elismert magániskola (köztük Harrow, Rugby és természetesen Eton) diákjainak társadalmi hátterére és a diákok által befutott karrierre összpontosultak. A három kiválasztott mintaévben (1840, 1870 és 1895/1900) iskolai évkönyvek mellett egyéb, a karrierrel információt nyújtó forrásokat (nekrológok, házassági anyakönyvek stb.) is felhasznál annak érdekében, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon elég gyakori volt-e a középosztály egészét tekintve a magániskolai oktatás a 19. század második felében ahhoz, hogy tekintetbe lehessen venni mint a dzsentrifikáció lehetséges tényezője. Az eredmények azt mutatják, hogy a public school nem igazán gyakorolhatott jelentős hatást a középosztály egészére, mivel egész egyszerűen túl kevés (10% alatti) középosztálybeli fiú járt magániskolába a 19. század folyamán.²² Ráadásul a (rendszerint északi) gyárosok fiai még ennél is kisebb arányban jártak magániskolákba, mivel közöttük meglehetősen magas volt a nonkonformisták aránya, ugyanakkor majdnem minden public school anglikán alapítású volt, és rendszerint délen helyezkedett el, távol az északi iparvárosoktól.²³ (Rubinstein itt egyébként felhívja a figyelmet a kulturális kritika egyik legfontosabb ellentmondására: a bankárok és kereskedők gyermekei vitathatatlanul nagyobb arányban jártak magániskolákba, mint a gyárosok fiai, mégis az ipar hanyatlott, nem a kereskedelem vagy a bankélet.)²⁴

A Rubinsteinhez hasonlóan dzsentrifikációellenes Hartmut Berghoff kutatásai is hasonló eredményt hoztak. Berghoff az 1870 és 1914 közötti időszakban vizsgált 1328 olyan vállalkozót (tehát nem kizárólag gyárost), akik Birminghamben, Manchesterben

vagy Bristolban éltek, és vagy jelentős vagyonuk, vagy kiemelkedő társadalmi presztízsük révén „ipari mágánásoknak” számítottak. Ezen üzletemberek közül mindössze 18% járt a Clarendon-iskoláknak nevezett 9 elit public school valamelyikébe.²⁵

Mind Berghoff, mind Rubinstein igyekezett arra a kérdésre is választ adni, vajon mennyire volt jellemző „a tehetség eláramlása”, vagyis hányan választottak más pályát, mint vállalkozó apjuk. Berghoff szerint 75,8%-uk lépett apja örökébe és vált maga is üzletemberré, és a Rubinstein mintájában szereplőknek is legfeljebb 25%-a nem lett apja mintájára vállalkozó. Ráadásul Rubinstein szerint ezek a fiúk legtöbbször nem is a földbirtokosság irányába mozogtak, hanem képzett értelmiségiként (*professional*), tehát papként, jogászként, katonatisztként vagy gyarmati tisztviselőként találtak maguknak boldogulást.²⁶ Rubinstein ennek kapcsán a „kulturális kritika” egyik kevésbé meggyőző pontjára hívja fel a figyelmet: vajon valóban hátrányos volt-e a brit gazdaság számára „a tehetség (mint látjuk, nem igazán nagy mértékű) eláramlása”? Mindazok az emberek (gyakran sokadik fiúk a családban, akiknek már amúgy sem jutott hely a családi üzletben), akik nem üzletemberként, hanem képzett szakemberként állították tehetségüket (mely mellesleg nem feltétlenül üzleti pályára predesztinálta őket) Anglia és a birodalom szolgálatába, vajon tényleg egyértelmű veszteséget jelentettek a brit gazdaság egésze számára, és ha nem, mennyiben van értelme „a tehetség elvészéről” beszélni?

Rubinstein egyébként nemcsak általában az üzletemberek fiait vizsgálta meg abból a szempontból, folytatták-e apjuk örökségét, hanem három magániskola esetében ezeken belül, külön az északi gyároscsaládok sarjait is. A három, legelőkelőbbnek tekinthető public schoolban (Eton, Harrow és Rugby) volt a legalacsonyabb az „üzletembercsemeték” aránya, és Rubinstein adatai szerint ezek része is az üzleti életben maradt.²⁷

Rubinstein és Berghoff tehát meggyőzően bizonyították, hogy abból a szempontból, hogy hányan adták fel származásukat és osztályukat, a magániskolák nem váltak dzsentrifikációs tényezővé. Azt ugyanis viszonylag könnyű felderíteni, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerek maga is üzletember lett-e. A kérdés második felére, vagyis arra, hogy az üzleti pályán maradt fiúk üzleti tevékenységén és mentalitásán mennyiben érzékelhető a dzsentrifikáció állítólagos hatása, sokkal nehezebb választ adni. Ezt a problémát, véleményem szerint, teljes joggal tekinthetjük a dzsentrifikációs kutatások egyik sarokkövének, melyre hiteles feleletet csakis a *karrier alapos tanulmányozásával* lehet nyújtani. Természetesen így sem lehet minden esetben garantálni egy igazán egzakt, csakis egyféleképpen értelmezhető választ. Mint ahogyan azonban az majd saját, a későbbiekben bemutatandó kutatásaimból is kiderül majd, vannak olyan, egyértelmű lépések és megnyilatkozások, melyekben nem nehéz felismerni a dzsentrifikáció tagadhatatlan hatását, illetve annak határozott elutasítását.

Rubinstein úgy próbálja a sikert valamelyest mérhetővé tenni, hogy összehasonlítja az üzletember apák és magániskolában nevelkedett vállalkozó fiaik örökségét. Itt persze sok mindent – inflációt, adónövekedést és más tényezőket is – figyelembe kell venni, ám Rubinsteinnek végül sikerül arra a következtetésre jutnia, hogy a fiúk általában nem lettek sikertelen üzletemberek.²⁸

A magániskolai oktatás egyébként a „Weiner-ellenes” kutatók szerint már csak azért sem lehetett a dzsentrifikáció eszköze, mivel eddig még soha senkinek sem sikerült azt bebizonyítani, hogy a magániskolák által kínált klasszikus-humán oktatás negatív hatás-

sal lett volna az üzleti karrierre. Az itt elsajátítandó vezető, irányító és kommunikatív képességek pedig kifejezetten hasznosak lehettek egy üzletember számára is.²⁹

*

Ahhoz, hogy a dzsentrifikációt mint komplex jelenséget átláthassuk, muszáj szubkategorizálni, különböző szintekre bontani a fogalmat; így három, egymástól különböző szintet állapíthatunk meg:

1. *Kulturális szint*: az üzletemberek (és azon belül gyárosok) azon törekvése, hogy lemásolják a nemesség szokásait, viselkedésmódját, átvegyék értékrendjét. Dzsentrifikáció az attitűd, a mentalitás szintjén (kulturális asszimiláció/dzsentrifikáció).

2. *Gazdasági szint*: a nemesi életmód legfőbb jellemzőinek, tipikus attribútumainak átvétele: földbirtokvásárlás, vidéki ház szerzése stb. (gazdasági dzsentrifikáció).

3. A gazdasági dzsentrifikáció megléte azonban nem feltételezi azt, hogy az illető automatikusan bebocsátást nyert a földbirtokos társadalom felső körébe. Pat Thane és José Harris a Rotschildok példáját felhasználva arra mutatnak rá, hogy még az igazán vagyonos kereskedő bankárok – akik egyértelműen átvették az arisztokratikus életmód legfőbb jellemzőit – is társadalmilag elszigeteltek maradtak az arisztokráciától, főként a munkához és a pihenéshez való másfajta viszonyulásuk miatt.³⁰ Éppen ezért egyesek indokoltnak tartják egy új alcsoport (subclass), az „arisztokratikus burzsoázia” fogalmának bevezetését. Vagyis a *társadalmi szinten* történő asszimilációt külön kell kezelnünk (társadalmi dzsentrifikáció).

Az eddigi dzsentrifikációs kutatások jelentős része feltételezte, hogy a dzsentrifikáció különböző szintjei a fent felvázolt sorrendben követik egymást.³¹ Vagyis az egész folyamat alapját a kulturális dzsentrifikációnak kell alkotnia, mely a legtöbb szerző szerint a polgári identitás teljes feladását, az arisztokrata értékrend feltétel nélküli átvételét foglalta magában.³² A gazdasági, illetve az ezt esetlegesen követő társadalmi dzsentrifikáció pedig csak azután következhet be, miután a vállalkozó teljesen megadta magát az arisztokratikus kultúra vonzerejének.

Már kutatásaim viszonylag korai szakaszában kételyek merültek fel bennem azzal kapcsolatban, vajon helytálló-e a dzsentrifikációs folyamat ezen logikára épített értelmezése. Kételyeimet megerősítette egy olyan munka, melynek célja az volt, hogy konkrét családtörténetek segítségével bemutassa a dzsentrifikációs folyamat általános jellemzőit, különböző szakaszait, illetve azokat a stratégiákat, melyek révén sikeres lehetett egy család dzsentrifikációja. A. K. Gillette Ph. D.-disszertációjában³³ olyan családok felemelkedését mutatja be, melyeknek sikerült nemesi címet (peerage) szerezni, így – amellett, hogy természetesen átvették a nemesi életmód összes lényeges attribútumát, vagyis gazdaságilag dzsentrifikálódtak – esetükben a társadalmi asszimiláció bekövetkeztét sem tagadhatjuk. Ami igazán érdekes, az az, hogy Gillette szerint ezek a családok még nemessé válásuk után is megőriztek gondolkodásmódjukban olyan burzsoá sajátosságokat, mint a nagymértékű ambíció, „sikerorientált gondolkodás”, az oktatás szerepének nagybecsülése, valamint a családon belüli szoros összetartás fontossága.

A Gillette által prezentált esetekben a vitathatatlanul bekövetkező gazdasági és társadalmi asszimiláció nem vonta magával a burzsoá identitás teljes elvesztését; így nem állíthatjuk azt, hogy a kulturális dzsentrifikáció teljes mértékben bekövetkezett.

Mindezek után saját kutatásaim eredményével szeretnék választ adni arra a kérdésre, vajon mennyire vehetjük a kulturális asszimilációt a gazdasági és társadalmi dzsentrifikáció előfeltételének, mikor feltételezhetjük a dzsentrifikáció komplex folyamatának *teljes* bekövetkeztét, és mennyiben helytálló a korábban felvázolt, a dzsentrifikáció különböző szintjei közötti viszonyrendszert szemléltető háromfázisos modell esetén formában történő használata.

Birmingham: az iparváros és gyárosai

Birmingham egyértelműen az iparnak köszönhetette nagyságát és jelentőségét, nem véletlenül nevezték „a Midlands fémipari fővárosának”.³⁴ Bár a 20. század elején már Anglia második legnépesebb városa volt, ezen pozícióját csak meglehetősen későn érte el. 1801-ben még például csak az ötödik legnagyobb város volt Nagy-Britanniában. Fejlődését nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy a 19. század közepéig a város nem igazán vált a nagyüzemi termelés központjává: 1860 előtt olyan iparágak domináltak, melyek nem igényelték különösebben a nagyüzemi kereteket. A legtöbb iparágban a kis műhelyüzemek voltak a tipikusak (James Watt partnerének, Matthew Boultonnak az 1771-ben 700 munkást foglalkoztató Soho Factory-ja teljességgel kivételként számomba menő esetnek számított).

Birmingham iparának gerincét a fémipar adta, amely helyi nyersanyag (vasérc és szén) készletekre támaszkodhatott. A fémipar elsősorban az apróbb fém tömegcikkék gyártását jelentette, a késesáruktól kezdve a kandallórácson át a sárgaréz kiegészítőig terjedt a skála, melybe a fegyvergyártás és a híres Jewellery Quarterben készülő ékszerek is belefértek.

Ezen iparágak nagy része nemcsak a nagyüzemi keretek átvétele nélkül virágzott, hanem a technológiai újítások jelentős részének felhasználása nélkül is. (Sokatmondó a tény, hogy a Watt és Boulton által az 1770-es években kifejlesztett gőzgépváltozatot sem Birminghamben alkalmazták először, hanem a cornwalli bányákban. A gőzenergia egészen az 1830-as évekig nem vált Birmingham iparának jelentős tényezőjévé.) Ami viszont mindig is meghatározta a város iparát, az a *nagy létszámú szakképzett munkaerő* volt. A komoly szaktudást és hozzáértést igénylő iparágak megkövetelték a szakképzett munkaerőt, amely így meglehetősen megbecsülésre számíthatott munkaadói részéről. A paternalisztikus tradíciók, a munkások és munkaadójuk közötti viszonylag közeli viszony már a 18. században is jellemzőek voltak: Boulton Soho Factory-jában szállást biztosítottak a munkások részére, akik karácsonykor ajándékot kaptak a gyárigazgatótól, és még egy biztosítási szervezet is létrehozta, amely pénzügyi támogatást nyújtott baleset vagy haláleset esetén.³⁵ Pár évtizeddel később egy birminghami chartista így ecsetelte a viszonyokat: Birminghamben „gyárosok nem hallgatták el úgy az embereiket, mint Manchesterben... közismert volt, hogy Manchesterben a munkásemberek a gyárosok kényétől függtek.”³⁶ Richard Cobden szerint „a társadalom állapota mind morális, mind politikai értelemben egészségesebb és természetesebb Birminghamben, mint Manchesterben... Szabadabb az érintkezés az összes osztály között, mint a lancashire-i városban (vagyis Manchesterben), ahol hatalmas és áthághatatlan szakadék választja el munkást a munkaadójától”.³⁷

Az osztályok közötti együttműködés (*class co-operation*), mely a középosztály és a munkásosztály politikai szövetségéhez vezetett, olyan, a város sorsa szempontjából döntő jelentőségű események során is megmutatkozott, mint Joseph Chamberlain polgármesterré választása 1873-ban.³⁸ Ezekben az években, amikor Birminghamet a világ legjobban irányított városaként emlegették, és Joseph Chamberlain úgy vezette a várost, mint egy hatékony üzleti vállalkozást, érlelődött meg teljesen ez a városhoz kötődő patriotizmus, városi büszkeség (*civic pride*), mely nélkülözhetetlen alapját alkotta a Birminghamre jellemző városi „filozófiának” (*civic gospel*).

A korábban hozott idézetek is bizonyítják, hogy már a kortársak is hajlamosak voltak arra, hogy Birminghamet Manchesterhez hasonlítsák, és így kontrasztot vonjanak a két város eltérő társadalma és politikája között. A dichotómia a történeti gondolkodásba is áttért. „A 19. század kereskedelmi politikájának alakulását úgy is értelmezhetjük, mint küzdelmet a szabad kereskedelem szószólója, Manchester és a protekcionista Birmingham között – vagy még helyesebb, ha háromoldalú csatáról beszélünk, melyben a kozmopolita London City-je egyesítette erőit Manchesterrel, hogy visszaszorítsa Birminghamet. Birmingham azonban hosszú távon győzelemre volt ítélve.”³⁹ A két nagy iparváros (a megkerülhetetlen, domináns helyzetben lévő fővárossal együtt persze) valóban alapvető módon határozta meg a korszak történetét. Nem véletlen, hogy a 19. századi Anglia történelmét igen gyakran úgy osztják fel, hogy szembeállítják a Manchester uralta kora viktoriánus korszakot a Birmingham dominálta századvéggel.

Az a Birmingham azonban, amely felülkerekedett Manchesteren, már egy olyan iparra támaszkodott, melyre egyre inkább a nagyüzemi keretekben történő termelés vált jellemzővé: 1860 és 1914 között különösen az ekkor megjelenő új iparágak (élelmiszeripar, gépgyártás, illetve a löszergyártás) igényelték ezt. Úgy tűnik, Birmingham leginkább az ipari forradalom második szakaszát példázza, amikor a fémfeldolgozó ipar, a vegyipar és az élelmiszeripar jutott fontos szerephez. A dolgozatunkban vizsgált tíz gyáros mindegyike valamilyen, ezekhez tartozó iparágban csinált karriert; így többé-kevésbé reprezentatív módon képviselik a Birminghamre leginkább jellemző iparágakat.

I. Apró fém tömegcikk gyártók:

Sir Josiah Mason (1795–1881) tollgyáros
 Joseph Chamberlain (1836–1914) csavargyáros
 Joseph Henry Nettlefold (1827–1881) facsavargyáros
 Arthur Keen (1835–1915) anyáscsavargyáros

II. Rézipar

Robert Hall Best (1843–1925) sárgaréz lámpafittingek gyártója

III. Üvegipar

Sir James T. Chance (1814–1902) üveggyáros, feltaláló

IV. Gép- és szerszámgyártás

Sir Richard Tangye (1833–1906) szerszám- és gépgyártó
 Thomas Avery (1813–1894) mérleggyáros

V. Élelmiszeripar

Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922) élelmiszergyáros

George Cadbury (1839–1922) kakaógyáros

Mind a tíz gyáros (Josiah Mason kivételével) a 19. század első felében született, mindannyian aktívak voltak az 1860 és 1914 közötti időszakban, és mindnyájan nagyiparosnak tekinthetők, ha Berghoff definícióját használjuk: üzemeikben legalább 100 munkást foglalkoztattak. (Korabeli elnevezésük „Captains of Industry” volt.) Bár életük folyamán jó néhányuk más, iparon kívüli érdekeltségekbe és egyéb tevékenységekbe bonyolódott, mindannyian gyárosként kezdték pályafutásukat és az iparból szerezték vagyonukat. Karrierjük részletes vizsgálata számos fontos kérdés megvilágításában segíthet.

Üzleti karrierek

Nem törekszem arra, hogy a lehető legrészletesebben bemutassam a vizsgált személyek üzleti pályáját, inkább olyan egyéni összefoglalásokat kívánok nyújtani, melyek tartalmazzák a karrierek legfontosabb állomásait, fordulópontjait. Emellett szándékom szerint már most felvillantom az üzletemberek habitusának néhány olyan elemét, melyből további következtetések is levonhatók. Bizonyos esetekben utalni fogok az esetleges dzsentifikációs folyamat lejátszódásának jeleire (vagy esetleg ilyen jellegű jelek teljes hiányára), ám ezen fejezetnek még nem az az elsődleges célja, hogy górcső alá vegye a dzsentifikáció tényezőit, illetve azok esetleges hatását a gyárosokra; sokkal inkább a vállalkozók bemutatása a cél.

Első lépésként nézzük meg az üzletemberek vagyoni helyzetét és vallási hovatartozását.

<i>Név</i>	<i>Iparág</i>	<i>Hátrahagyott vagyon</i>	<i>Vallási hovatartozás</i>
Thomas Avery (1813–1894)	mérleggyáros	£ 230 723	nonkonformista (nem pontosítható)
Robert Hall Best (1843–1925)	sárgaréz lámpafittingek gyártója	£ 85 280	?
Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922)	élelmiszergyáros	£ 653 656	anglikán?
George Cadbury (1839–1922)	kakaógyáros	£ 1 071 100	kvéker
Joseph Chamberlain, Jr. (1836–1914)	csavargyáros	£ 125 495	unitárius
Sir James Timmins Chance (1814–1902)	üveggyáros, feltaláló	£ 246 654	anglikán
Arthur Keen (1835–1915)	anyáscsavargyáros	£ 1 000 000	anglikán
Sir Josiah Mason (1795–1881)	tollgyáros	£ 56 729	unitárius
Joseph H. Nettlefold (1827–1881)	facsavargyáros	£ 287 882	unitárius
Sir Richard Tangye (1833–1906)	szerszám- és gépgyártó gyáros	£ 243 621	kongregacionalista

Bár Rubinstein meglátása szerint a vallási hovatartozás felkutatása roppant nehézségekkel jár, a vizsgált személyek esetében – R. H. Best kivételével, akinél nem jutottam eredményre – ez nem volt túl nehéz feladat. Bár A. F. Bird esetében sem leltem ilyen irányú adatra, családi és társadalmi körülményei miatt valószínűnek tartom anglikán voltát. Vele együtt tehát a tíz közül hárman voltak anglikánok, hatan pedig különböző disszenter-nonkonformista közösségekhez tartoztak.

Ez az arány alapvetően összhangban van a Birmingham üzleti, illetve ipari közösgére jellemző vallási megoszlással. Berghoff több száz fős mintája alapján megállapítja, hogy az üzletemberek (vagyis nemcsak a gyárosok, hanem a kereskedők és bankárok) körében 54,8%-ot képviseltek a nonkonformisták, míg az anglikánok százlékaránya 40% volt. A birminghami nagyiparosok körében (vagyis azon gyárosok között, akik legalább 1000 alkalmazottal rendelkeztek) még magasabb volt a nonkonformisták aránya: 66,7% – vagyis a mi szerény, 10 fős mintánk meglehetősen jól reprezentálja a birminghami ipari elit vallási színezetét.⁴⁰

Birmingham persze köztudomásúlag a nonkonformisták egyik fellegvára volt; mivel 1838-ig nem vált *incorporated borough*-vá, sokáig nem vonatkoztak rá a disszenter-ellenes Clarendon Code korlátozásai, így a nonkonformisták nagy számban települtek be ide. Ennek ellenére – hasonlóan a többi, jelentős létszámú munkásosztállyal bíró ipari városhoz – Birmingham meglehetősen világias jellegű város volt, ahol a templomba járók száma viszonylag alacsony volt: 1892-ben például a város lakossága 668 908 volt, és ebből 52 217 nonkonformista és 43 988 anglikán járt rendszeresen templomba.⁴¹ A disszenter népegyesületen belül a metodisták, a baptisták és a kongregacionalisták voltak jelen a legnagyobb számban, őket követték az unitáriusok és a szerény létszámú kvéker közösség. Mindez azért érdekes, mert Berghoff adatai megmutatják, hogy a vállalkozói elit disszenter részében az unitáriusok számaránya volt a legmagasabb, őket követték a metodisták, majd meglehetősen magas százalékarányt produkálva, a kvékerek képviselői.⁴² Így talán nem véletlen, hogy a mi nagyiparosi mintánkban is három unitárius szerepel, utalván arra, hogy az unitarianizmus volt a legnépszerűbb disszenter irányzat Birmingham vállalkozói és azon belül ipari elitje körében (pl. Chamberlainek, Kenrick, Martineau, Lucas és egyéb prominens családok).

A vallási hovatartozásnak természetesen a dzsentifikáció aspektusából is volt jelentősége. Az anglikánok általában eleve nagyobb eséllyel indulhattak harcba a társadalmi elfogadottságért. A helyi (birminghami) elitbe való bekerülésnél egyáltalán nem számított hátránynak a disszenter háttér. Talán ennek köszönhető, hogy a vizsgált tíz gyáros közül csak egy esetében figyelhető meg áttérés, ám ekkor sem az anglikanizmus irányába: Richard Tangye kvékerből vált buzgó kongregacionalistává. Ráadásul pont Tangye példája, akit 1894-ben lovaggá avattak, emlékeztethet arra, hogy bár az anglikán háttér egyértelműen előnynek számított a társadalmi felemelkedésnél, egyre kevésbé volt „kötelező”.

Mint ahogyan az kiderül a táblázatból, mind a tíz gyáros meglehetősen nagy vagyont gyűjtött élete folyamán; ha pedig vagyonukat összemérjük a 19. századi Birmingham leghatalmasabb vagyonaival, akkor a vizsgált személyek kiemelkedő vagyoni helyzete még nyilvánvalóbbá válik.

Egészen 1924-ig a város mindössze 3 milliót produkált; ebből a háromból kettő a mi vizsgálatunkban is szerepel: Arthur Keen (mh. 1915; £ 1 000 000) és George Cadbury (mh. 1922; £ 1 071 099).

1924-ig mindössze 12 birminghami polgárnak sikerült legalább félmillió fontnyi vagyont hátrahagynia: az egyik ilyen Sir Alfred Bird volt (mh. 1922; £ 653 656). Noha Sir Josiah Mason hátrahagyott vagyona „csupán” £ 56 729 volt, élete során összegyűjtött vagyona, melynek döntő részét jótékonyági célokra fordították, félmillió font körül volt.

Az itt vizsgált gyárosok közül négyen negyedmillió font körüli vagyont hagytak hátra: Sir Richard Tangye (mh. 1906; £ 243 621), Joseph Henry Nettlefold (mh. 1881; £ 287 882), Thomas Avery, (mh. 1894; £ 230 723), Sir James Timmins Chance (mh. 1902; £ 246 654).

Két gyáros negyedmillió fontnál kisebb vagyont hagyott hátra: Joseph Chamberlain Jr. (mh. 1914; £ 125 495) és Robert Hall Best (mh. 1925; £ 85 280).⁴³

Egyértelmű tehát, hogy a vizsgált gyárosok nemcsak Birmingham ipari közösségén belül tartoztak a leggazdagabbak közé, hanem a város (bankárokat, kereskedőket és képzett értelmiségieket is magában foglaló) felső középosztályának tagjainak is tekinthetők. A helyi elithez való tartozásukat nemcsak vagyoni helyzetük bizonyítja, hanem társadalmi presztízszük is, mely többek között a korabeli folyóiratok cikkeiben és a helyi újságok nekrológjaiban is kifejezésre jutott. A helyi elit prominens figuráiként pedig ezek a nagyiparosok jelentős hatással voltak köreik attitűdjére.

Noha mind a tizen igen gazdag emberként haltak meg, nem mindannyian származtak vagyonos családból; hárman egyértelműen self-made manek voltak, hárman módos családból származtak, míg négyőjük apja egyértelműen gazdag embernek számított.

Self-made manek

1. *Sir Josiah Mason* (1795–1881) egy szőnyegszövő-segéd fiaként mindössze 20 font megtakarított tőkével kezdte üzleti karrierjét. Egy éven belül sikerült megvennie egy kisebb tollgyártó üzemet, fél évszázaddal később, 1874-ben pedig már övé volt a világ legnagyobb tollgyártó üzeme, melyben a közel 1000 alkalmazott évente 225 millió tollat gyártott le. „Az a fajta gyakorlatiasság jellemezte, mely az üzletben sikert szül.”⁴⁴ Tollgyártó üzeme mellett részesedése volt egy galvanizálással foglalkozó vállalkozásban is, valamint alapított egy nikkelfinomító üzemet is. Vagyona legnagyobb részét jótékonyági célokra fordította: a gyermektelen Mason két árvaházat is létrehozott, melyek mintegy negyedmillió fontot emésztettek fel. Filantróp tevékenységének jutalma volt 1872-es *lovaggá ütése, amely azonban egyáltalán nem befolyásolta üzleti tevékenységét*.⁴⁵ Mason csak 80 éves korában vonult vissza; hátralévő éveit és az ekkor eladott tollgyártó üzeméből származó tőkéjének nagy részét másik nagy filantróp terve megvalósítására fordította: (főként műszaki profilú) egyetemet alapított Mason College néven, amely pár évtizeddel később Birmingham egyetemévé alakult (University of Birmingham).

2. *Arthur Keen* (1835–1915) apja kocsmáros és kisbirtokos volt, aki halálakor szerény 450 fontos vagyont hagyott hátra. Keen üzleti karrierjének kezdetét egy olyan amerikaival való találkozás jelentette, aki egy szabadalmaztatott anyáscsavargyártó gép piacra dobásának reményében érkezett Angliába. Ők ketten közös vállalkozásba kezdtek, mely 1864-re korlátolt felelősségű társasággá vált. Később Keen megvette partnere részét, és cége egy másik vállalattal egyesült. Keen kivételes

érzékkel lavírozott a cégátvételek és egyesülések tengerében, és így a számára előnyös fúziók véghezvitelével egy hatalmas cégbirodalmat hozott létre. 1900-ban Keen cége, a Patent Nut and Bolt Co. összeolvadt a Guest Company-vel: az ily módon létrejött cégóriás, melynek Arthur Keen volt az elnöke, több mint két és fél millió font kibocsátott részvénytőkével rendelkezett. Keen üzleti stílusát jól jellemzi az a mód, ahogyan két évvel később megszerezte a Nettlefoldok vállalatát: elhitette a facsavart gyártó Nettlefoldokkal, hogy be akar lépni a facsavarpiacra, mégpedig úgy, hogy ugyanazt a pár, Amerikából vásárolt csavargyártó gépet egymás után többször is beszállította gyártelepére! A trükk bevált, a komolynak tűnő konkurencia megjelenése miatt a Nettlefoldok belementek a fúzióba.⁴⁶ Keen nem újítói vagy szakmai hozzáértéssel emelkedett ki, sikerét mindenre elszánt üzletemberi attitűdjének, hatalmas energiájának és profitorientált gondolkodásmódjának köszönhetette. Egészen haláláig az üzleti életben maradt.

3. *Sir Richard Tangye* (1833–1906) egy szerény cornwalli földműves fia száraz- és gépgyártó gyárosként csinált karriert négy testvérével (George, James, Joseph és Edward) együtt. A Dictionary of Business Biography (DBB) szerint testvérei is elismerték, hogy elsősorban Richard szervezőképességének és kitartásának volt köszönhető a családi vállalat sikere, mely az 1855-ben 10 munkást foglalkoztató mellékutcai üzemből 1864-re 400, 1876-ra pedig már 1500 alkalmazottat foglalkoztató gyáróriássá vált.⁴⁷ A DDB szerint, ahogy a cég növekedett, úgy csökkent Richard testvéreinek érdeklődése az üzlet iránt, így 1872-ben felbomlott az öt fivér partnersége.⁴⁸ Joseph Tangye unokája azonban máshogy – valószínűleg kicsit elfogultabban – meséli el a történeteket: szerinte ugyanis Richard két testvérét, Jamest és Josephet egész egyszerűen lemondásra kényszerítette, kipenderítette a családi vállalkozásból 1872-ben.⁴⁹

Akárhogy is történt, annyi bizonyos, hogy Richard rendkívül tehetséges üzletember volt, akinek azonban maradt ideje egyéb passziókra is: az amatőr történész Tangyennek tekintélyes könyvtára volt, sőt, egzotikus utazásainak élményeit is megörökítette az általa írott útikönyvekben. „Együttérző munkaadónak, jószívű embernek” tartották, aki „nem gátolta a szakszervezeti szervezkedést sem”.⁵⁰ 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte; ezt valószínűleg a Liberális Pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával „érdemelte ki”.⁵¹ Cégét 1881-ben korlátolt felelősségű vállalattá szervezték át, melynek Richard haláláig elnöke maradt.

Módos családból származó gyárosok

1. *Robert Hall Best* (1843–1925) nemcsak a legkevésbé gazdag, hanem – mondhatjuk, hogy – a legkevésbé jelentékeny is a 10 gyáros közül. Esete mégis figyelemre méltó. Best 15 évesen befejezte az iskolát és dolgozni kezdett a családi lámpagyártó üzemben. Miután apja meghalt, átvette a cég vezetését és a századfordulóig egy személyben volt annak menedzsere, tervezőmérnöke és ügynöke. Ezután már az üzlet növekedése munkamegosztást, specializációt igényelt, és Best egyre inkább szociális, oktatási és jóléti tevékenységekbe vetette bele magát. „Úttörő volt a jóléti tevékenység terén, akit az ipar szociológiai oldala érdekelt.”⁵² Erős németbarátság jellemezte, több százszor utazott Németországba, ahol a rézmegmunkáló iparban dolgozó munkások munkakörülményeit tanulmányozta.

Best élete és karrierje alaposabb vizsgálat után sem mutatja bármiféle dzsentrifikáció jelét. A mód, ahogyan gyerekeinek iskolát választott, pedig egyértelműen azt mutatja, hogy „zsigerből” tiltakozott bármi olyasmi ellen, ami esetleg gyermekeit dzsentrifikálhatná és megakadályozhatná őket abban, hogy majdan átvegyék a családi cég vezetését.

Bár utolsó éveiben már kevésbé izgatta az üzlet, haláláig figyelemmel kísérte a családi cég tevékenységét. Halála után fia vitte tovább az üzletet.

2. *Sir Alfred Frederick Bird* (1849–1922) az apja által alapított kis üzletet fejlesztette hatalmassá. Bird zselétartalmú ételeket, „tojáspótlót” és egyéb, nagy sikerű „előkészített ételeket” fejlesztett ki. A termékfejlesztés mellett a modern reklámmódszerek alkalmazása jelentette a cég másik erősségét. Bird azonban nemcsak innovatív, újító szellemű gyárosként maradt meg az emberek emlékezetében, hanem jólelkű munkaadóként is. 1905-ben (56 évesen) átadta a vállalat irányítását fiának és teljesen visszavonult az üzlettől. Politikai karrierje is igen sikeresnek mondható: 1910 és 1922 között West Wolverhampton parlamenti képviselője volt, az első világháború alatt parlamenti titkári posztot is betöltött. 1920-ban szolgálatai elismeréseként lovaggá ütötték.

3. *George Cadbury* (1839–1922) a Cadbury-cég történelmének talán legismertebb alakja. A családi vállalatot apja, John alapította. George, hasonlóképpen testvérehez, Richardhoz, rövid iskoláztatás után a kakaót gyártó és árusító családi cég szolgálatába állt. 1861-ben John kénytelen volt átadni az üzlet vezetését fiainak. A nagy áttörést a Cadbury's Cocoa Essence, az Angliában forgalmazott első tiszta kakaó piacra bocsátása jelentette. 1861 és 1879 között a vállalat forgalma 28 000 fontról 103 000 fontra, alkalmazottainak száma pedig húszról kétszázra nőtt. A növekedés új épületeket kívánt, George ennek kapcsán valóra válthatta azon elképzelését, mely szerint az egészséges és barátságos környezet mind a vállalatnak, mind munkásainak előnyére válik. 1879-ben a gyár a belvárostól délnyugatra fekvő zöldövezeti területre költözött, mely nemcsak a gyárnak, hanem a munkásoknak is otthont biztosított: Bournville elismert és csodált mintaközösséggé vált.

A cég forgalma 1900-ra már 1 millió fontra emelkedett, 1907-ben már 4683 munkást foglalkoztatott. Richard 1899-ben bekövetkezett halála után a vállalat korlátozott felelősségű magáncég lett (Cadbury Brothers Ltd.), melynek elnöke George Cadbury lett, míg két fia és két unokaöccse ügyvezető igazgatók lettek. George Cadbury haláláig elnöke maradt a cégnek.

Gazdag családból származó gyárosok

1. *Thomas Avery*-t (1813–1894) magánúton oktatták, és már 15 évesen „befogták” a család vállalkozásába. Apjuk halálakor, 1843-ban Thomas és testvére, William lettek a mérleggyártó cég tulajdonosai. Thomas kereskedelmi menedzserként döntő szerepet játszott a vállalat terjeszkedésében, amely 1865-re Anglia egyik legnagyobb mérleggyártó vállalkozásává nőtte ki magát. Ekkor azonban Thomas felbontotta testvérével a partnerséget, és kivonta tőkéjét az üzletből, ugyanis kizárólag politikai karrierjére kívánt koncentrálni. Ennek ellenére, amikor bátyja 1874-ben meghalt, visszatért az üzletbe, és 1881-ig ügyvezető menedzserként vezette azt. Ezen időszak alatt sikeresen egyben tartotta a céget, új ágakat hozott létre és gyarmati piacokat nyert. Második visszavonulása idején a vállalat már több mint 700 dolgozónak nyújtott állást.

Második visszavonulását követően folytatta helyi politikai karrierjét; ekkor harmadikban is Birmingham polgármesterévé választották.

2. *Sir James Timmins Chance* (1814–1902) is megtapasztalhatta, milyen egy gazdag apa gyermekének lenni: William Chance Birmingham egyik legismertebb, legbefolyásosabb polgára volt, aki halálakor szép vagyont (mintegy 120 000 fontot) hagyott fiaira. Az anglikán Chance család a felületes jegyek vizsgálata alapján dzsentrifikálódni látszott: már 1825 és 1870 között hatan (köztük J. T. Chance) jártak a családból magániskolába. (Ezzel egyébként James Timmins Chance az egyetlen, esettanulmányban vizsgált gyárosunk, aki ilyesmivel dicsekedhet). Chance ezután a londoni University College-ban, majd 1833-tól a cambridge-i Trinity College-ban tanult. Utóbbi helyen elsősorban a matematika tudományával ismerkedett, de emellett jogot, teológiát, modern nyelveket, természettudományokat és klasszikusokat is tanítottak neki. Chance esetében egy (legalábbis látszatra) megfelelő példát találhatunk a Buddenbrook-szindrómára, ugyanis a fiatal Chance tetszését nem igazán nyerte el apja és bátyja üveggyártó üzlete: azután ment egyetemre, miután 1830-ban rövid időre belekóstolt a szakmába.

Mindazonáltal pár évvel később hazahívták Cambridge-ből. Úgy tűnik azonban, hogy még ekkor sem tudott teljesen ráhangolódni a feladatra: egyszer öt marasztalták el egy 10 000 fontos veszteségért, és az is sokat elárul, hogy még üzlettárssá fogadása után hosszú évekkel is alárendelt státusban maradt. Feltalálói tehetsége meglehetősen felemás hatással volt a cég teljesítményére: a minden kétséget kizáróan igen tehetséges matematikus és feltaláló Chance számára az 1840-es évek közepétől erősödő hazai és külföldi konkurencia jelentette a kezdeti motivációt, ám ugyanakkor a vállalat viszonylagos visszaesése és az 1859 és 1872 között állandósuló kitermelt veszteség mögött részben az ő egyre több időt felemésztő üvegházi kísérletei álltak.⁵³

Chance 1879-ben (65 évesen) vonult vissza a vállalat aktív irányításától, bár 1889-ig megtartotta igazgatói székét.

3. *Joseph Henry Nettlefold* (1827–1881) apja, John Sutton Nettlefold egy rézöntő és vaskereskedő üzlet tulajdonosa volt, aki az idősebb Joseph Chamberlain hűgát, Marthat vette feleségül: így Joseph Henry Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain (a későbbi gyarmatügyi miniszter) unokatestvérek voltak. Nem sokkal az 1851-es Great Exhibition után John Sutton Nettlefold rátalált egy amerikai szabadalmaztatású, önműködő alapon üzemelő facsavargyártó gépre és elhatározta, hogy gyárat alapít Birminghamben. A szükséges tőke megszerzése érdekében társult sógorával, az idősebb Joseph Chamberlainnel. A gyárat kezdetben J. S. Nettlefold idősebbik fia, Edward John és a fiatalabb Joseph Chamberlain vezette; utóbbi az üzlet értékesítési részével foglalkozott. A Nettlefold and Chamberlain Co. olyan sikeres volt, hogy amikor a Chamberlaineik 1874-ben kiszálltak az üzletből, több mint 600 000 font részesedéssel távozhattak.

Miután a Chamberlaineik kiszálltak, Joseph Nettlefoldra is több feladat hárult. Bár gépészetet soha nem tanult, rendkívül jó volt matematikából, és így nem volt nehéz szert tennie a szükséges gyakorlati szaktudásra. Bátyja 1878-as halálát követően a vállalat elnöke lett. 54 éves korában, sikeres karrierje tetőpontján érte a halál egy szélütés következményeként.

4. *Joseph Chamberlain Jr.* (1836–1914) 1854-ben érkezett Birminghambe, hogy felügyelje családjá érdekeit a Nettlefoldokkal közös vállalkozásban. Joseph feladata az

értékesítés lett, és 1866-ig, John Sutton Nettlefold haláláig a két apa (idősebb Joseph Chamberlain és J. S. Nettlefold) és a két fiú (Edward John Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain) hozta a vállalattal kapcsolatos döntéseket. A cég dominálta a hazai piacot és betört a világpiacra is. Az 1860-as évek közepétől Chamberlain üzleti körutakra ment; az ekkor szerzett tapasztalatoknak nagy szerepe volt abban, hogy a vállalatnak sikerült tovább terjeszkednie és növelnie a tengerentúli eladási eredményeit. Az 1870-es évek világméretű gazdasági fellendülése további nyereséget jelentett a Nettlefold és Chamberlain Co. számára, de ekkor Joseph esze már máshol járt: 1874-ben ő és testvérei eladták részesedésüket, és Chamberlain körülbelül félmillió fontnyi vagyonnal a háta mögött belépett a politika színpadára.

*

„Az igazság az, hogy legyen szó akár házasságról, földbirtok- vagy vidékiházvásárlásról, vadászatról, munkához való viszonyról, vagy éppen a helyi vagy országos politikai életben való részvételtől – mindezen jellemzők közül *egyetlenegy* sem alkalmas arra, hogy *önmagában*, a többi figyelmen kívül hagyásával, a vizsgált személy osztályának vagy társadalmi státuszának megbízható fokmérőjeként szolgáljon.”

Éppen ezért – mint ahogyan arra már utaltam korábban – dolgozatom most következő, legfontosabb részében a kutatott gyárosok (illetve családjuk) életét vizsgálom meg minden, fontosabbnak ítélt dzsentifikációs tényező szemszögéből.

Jegyzetek

- 1 A peerage-t a duke-i marquess, earl, viscount, és baroni címmel rendelkezők alkotják, a baronetek már nem számítanak közjogi értelemben nemesnek. A baronetcy lényegében egy örökletes lovagi cím, vagyis a knightoktól a fiúsárra való átörökíthetőségében különbözik.
- 2 Stone, Lawrence and Fawtier, Jeanne C.: *An Open Elite?* Oxford, 1984. 241.
- 3 Ha „nemességről” szólok, akkor a továbbiakban mind a peerage-t, mind a gentryt beleérttem majd.
- 4 Rubinstein, W. D.: *Men of Property. The Very Wealthy in Britain Since the Industrial Revolution.* London, 1981. 219.
- 5 Thompson álláspontjának legfrissebb összefoglalásaként ld.: *Business and Landed Elites in the Nineteenth Century.* In: *Landowners, Capitalists and Entrepreneurs. Essays for Sir John Habakkuk.* ed. F. M. L. Thompson. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- 6 Uo. 165.
- 7 Rubinstein: *Businessmen into Landowners: the Question Revisited.* In: *Land and Society in Britain 1700–1914. Essays in Honour of F. M. L. Thompson.* Eds. Harte, N. B., Quinault, Roland. Manchester University Press, 1996. 95.
- 8 Thompson: *Business and Landed Elites*, 143.
- 9 Stone: i. m. 209., 409.
- 10 Thompson: *Business and Landed Elites*, 142–143.
- 11 Uo. 144.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Nem Wiener volt persze az első, aki a késő viktoriánus kor üzletembereinek gyenge vállalkozói teljesítményében vélte felfedezni Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásának (egyik) okát. Ld. pl. P. L. Payne: *British Entrepreneurship in the 19th Century.* London, 1974; G. C. Allen: *The British Disease.* London, 1979; D. S. Landes: *The Unbound Prometheus.* Cambridge, 1969.

- 15 *Winer, Martin*: English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980. Penguin, 1981. 9.
- 16 Uo. 16.
- 17 *Berghoff, H.*: Public Schools and the Decline of British Economy 1870–1914. Past and Present, No. 129. 1990. nov. 151.
- 18 *McKendrick, Neil*: 'Gentlemen and Players' revisited: the gentlemanly ideal, the business ideal and the professional ideal in English literary culture. In: Business Life and Public Policy. Essays in Honour of D. C. Coleman. Eds. McKendrick N. and R. B. Duthwaite. CUP 1986.
- 19 Uo. 135–136.
- 20 Uo. 136.
- 21 *Rubinstein, W. D.*: Capitalism, Culture and the Decline in Britain 1750–1990. Routledge, 1993. 102–140.
- 22 Uo. 113.
- 23 Uo. 114–115.
- 24 Uo. 115.
- 25 *Berghoff*: Public Schools. 156.
- 26 *Rubinstein*: Capitalism... 122.
- 27 Uo. 126.
- 28 Uo. 129.
- 29 *Berghoff*: Public Schools. és *Thane, Pat*: Aristocracy and Middle Class in Victorian England: the Problem of Gentrification. In: Bürgertum, Adel und Monarchie. Eds. Birke, Adolf und Lothar Kettenacker, K. G. Saur. München, 1989. Thane alapvetően a rubinsteini „kánont” sulykolja.
- 30 *Thane, Pat–Harris, José*: British and European Bankers 1880–1914: An 'Aristocratic Bourgeoisie'? idézi: Thompson: Business and Landed Elites. 166.
- 31 *Ld. Thompson*: The Landed Aristocracy and Business Elites in Victorian Britain. In: École française de Rome. Les noblesses européennes au XIXe siècle. Rome, 1988.
- 32 *Wiener*: i. m.
- 33 *Gillette, A. K.*: The New Aristocrats: A Study of Bourgeois Gentrification in 18th and 19th Century England. Publikálatlan Ph. D.-disszertáció. Binghampton, State Univ. of New York, 1992.
- 34 Ez a fejezet nagymértékben támaszkodik *Hopkins, Eric*: Birmingham. The First Manufacturing Town in the World 1760–1840. c. könyvére, illetve *Briggs, Asa*: History of Birmingham. Vol. II. Borough and City 1865–1938. könyvére és *Briggs*: Victorian Cities c. könyvének Birmingham: The Making of a Civic Gospel c. fejezetére.
- 35 *Hopkins*: i. m. 123.
- 36 *Briggs*: Victorian Cities. 186.
- 37 Uo. 189.
- 38 Uo. 192.
- 39 *Hancock, Sir Keith*: Survey of Commonwealth Affairs. In: Briggs: Victorian Cities. 240.
- 40 *Berghoff, Hartmut*: Regional Variations in Provincial Business Biography: The Case of Bristol and Manchester, 1870–1914. In: Business History, vol. 37. No. 1. (1995) 78.
- 41 *Ballard, Phillada*: A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham's Upper Middle Class 1780–1914. University of Reading, 1983. (Publikálatlan Ph. D.-disszertáció.) 198.
- 42 *Berghoff*: Regional Variations... 78.
- 43 Birmingham felső középosztályának vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat *Ld. Ballard*: i. m. Appendix B.
- 44 Birmingham Gazette, 1881. június 17.
- 45 MS 1691/3 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 46 *Jeremy, David J.*: Dictionary of Business Biography (továbbiakban: DBB), London, Butterworths, 1984, vol. 3. 71.
- 47 DBB, vol. 5. 437.
- 48 Uo.
- 49 MS 1697/5 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 50 Birmingham Gazette, 1906. október 15.
- 51 Birmingham Daily Mail, 1906. október 15.
- 52 Birmingham Mail, 1925. június 2.
- 53 DBB, vol. 1. 654.

AZ OSZTRÁK LEGITIMISTÁK AZ ÖNÁLLÓ AUSZTRIA VÉDELMEBEN

Ausztriában 1918 után kizárólag a legitimista-monarchista mozgalom tartotta magát szilárdan Ausztria életképességének elfogadásához. 1932–33-ig a legitimista-monarchista csoportoknak, szervezeteknek és pártoknak nem volt igazi jelentősége és befolyása. Az ország nemzetközi helyzete egészen a harmincas évek kezdetéig kizárta a restauráció kérdésének felvetését. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai éberen örködték, és a Habsburgokkal kapcsolatos legjelentéktelenebb hírre is a mozgósítás elrendelésével reagáltak. A fasiszmus németországi hatalomra jutása azonban határozottá és aktívvá tette az eddig meglehetősen elszigeteltségben működő csoportokat. Elképzeléseik és törekvéseik sok esetben találkoztak a hatalmon lévő erők politikájával.

A Dollfuß-kabinet egy konzervatív-katolikus-autoriter ideológia talaján törekedett Ausztria múltbéli hagyományain keresztül igazolást keresni egy új hivatásrendi berendezkedéshez. Szükséges volt a társadalom egészét egyesítő és minden réteg számára elfogadható alapeszme megteremtésére. Mivel más tényleges lehetőség alig kínálkozott, *„mint a régi legitim államrendnek a régi konzervatív erők számára szolgáló jelképe”*,¹ a történelmi igazolást egy új tekintélyuralmi berendezkedéshez – más alternatíva nem lévén – az első világháború előtti Monarchiában kényszerültek keresni. Ezen a ponton lép be az osztrák monarchizmus újbóli erőre kapása és felszínre kerülése, azaz benyomulása a politika mindennapjaiba.

Monarchia – a „kivezető út”

A legitimizmus, a monarchizmus, az Osztrák–Magyar Monarchia léte és működése, az abban érvényesülő osztrák befolyás jó lehetőséget kínált a dicső történelmi múlt hangoztatására. Ezek az eszmék és gondolatok Dollfußnál csupán eszközül, a meggyőződéses monarchista Schuschniggnál már tényleges politikai fegyverként és bázisként szolgáltak Ausztria önálló állami létének igazolására, valamint (esetlegesen) a társadalom széles rétegeinek a mozgósítására a függetlenség megőrzése érdekében.

A legitimizmus a hivatalos „nemzetmentő” programmal és ideológiával ellentétben (a kormány esetében gyakran nem tudatos döntésekről, hanem kényszerintézkedések sorozatáról, illetve improvizációról beszélhetünk) már 1918-tól vállalta és hirdette Ausztria független államiságának létjogosultságát és az osztrák küldetés, valamint az osztrák nemzet létezését.² A legitimizmus viszont, mivel lényegesen nyitottabb eszmei irányzat volt, nehezen tudott azonosulni az 1932-től meginduló diktatórikus törekvésekkel. Az osztrák monarchisták egy alkotmányos királyság létrehozására gondoltak, egy olyan tekintélytisztelet meglétére, amely nem erőszakos eszközök igénybevételén, hanem közmegegyezésen nyugszik. Mégis egy szélsőjobboldali fordulat növekvő

esélye, illetve a német hatalmi és hegemón politika pozícióerősödése, ami kézzelfogható veszéllyé tette a nyugati hatalmak semleges és a környező országok közömbös magatartása esetén az Anschlusst, elősegítette az osztrák legitimizmus közeledését az államhatalomhoz, mivel ezen keresztül látta biztosítotttnak egy második védvonal megeremtésének a lehetőségét a német fasizmussal szemben.

Ezen a ponton feltétlenül utalnunk kell a magyar és osztrák legitimizmus ekkor megerősödő hasonlóságaira. Ez a szellemi és politikai erő megkísérelt mind Ausztriában, mind Magyarországon – részben konzervatív eszmeiséggel, részben új tartalommal gazdagodva, ami jelentette a kapunyitást más irányzatok: elsősorban liberális demokrata, kommunista és szociáldemokrata felé – bizonyos alternatívát felmutatni az erősödő etatista törekvésekkel szemben.

Ausztriában a Dollfuß-kabinet inkább eszközt látott a monarchista erőkhöz. Az 1933-ban létrehívott Vaterländische Front kezdetben hiába próbálta magába szívni a királypárti erők három jelentősebb szervezetét, ez csak Dollfuß 1934. július 25-én bekövetkezett tragikus halála után indult meg.³ Schuschniggot, az új kancellárt mindenki a monarchia szimpatizánsának ismerte, ugyanez állt Starhemberg alkancellárra, aki ugyan kacérkodott a fasizmus osztrák útjával, de a kézzelfogható náci fenyegetés őt is „titkos” monarchistává tette. Különösen 1935-től kezdődően láthatóak egyértelműen Schuschnigg törekvései, hogy ugyan nem nyíltan, de egyenrangú partnerként vonja be a monarchistákat a Vaterländische Front szervezetébe, és hogy ott legális működési feltételeket biztosítson nekik. Theodor Hornbostel, a külügyi apparátus tagja, 1935 után államtitkár, a Monarchia vagy egy ahhoz hasonló államalakulat megeremtésének esélyeiről és a hivatalos politika álláspontjáról diplomatikusan, mégis egyértelműen fogalmazott: „...Az osztrák eszme túlságosan szent ahhoz, hogy azt lottójáték tárgyává tegyük... Lehetséges egy szűkített megoldás, miszerint a dinasztia képviselője ma megelégedne azzal, hogy egy hatmillió lakossal bíró államban uralkodjék... Ezek azonban mind elméleti szemléletmódok. Nem az én feladatom, hogy bíráljam vagy leszögezzem, mi a jobb megoldás... Van-e előnye, nincs-e előnye, csakis abból nézőpontból indulhatok ki: lehetséges-e a megvalósítása, fenntartása vagy nem. Belpolitikailag nem mutatkoznának nehézségek, külpolitikailag az elképzelés pillanatnyilag kizárt.”⁴

A Habsburg-ellenes törvények „részleges” felfüggesztése (1935. július 13.), amely elsősorban az uralkodócsalád vagyonára vonatkozott, komoly nemzetközi visszhangra talált, elsősorban a kisantant országainak részéről, ők a közvetlen restauráció veszélyét vélték felfedezni a „részleges” törvénymódosításokban. Ugyanebben az évben életre hívtak egy egyesületet, azzal a céllal, hogy közadakozásból emlékművet emeljen Ferenc Józsefnek, és ezzel a hagyományápolással erősítse az osztrák hazafias érzést. Az egyesület fő védnökének magát a szövetségi elnököt, Miklast kérték fel. A levéltári anyagokból jól rekonstruálható az a lelkesedés és aktivitás, amit egyrészt a külföldön élő osztrákok a külképviseleteken keresztül kifejtettek (a követségeket megbízták az egyesület külföldi propagálásával és az adományok kezelésével), de Ausztrián belül is sorra alakultak a különböző fiókszervezetek, ezek részben a monarchista eszme terjesztése számára is kiváló terepmentet biztosítottak.

Elkerülhetetlen utalni az osztrák kormányzat azon szándékára, mely a külföldön élő „osztrákság” megszervezésére irányult. A műemlék felállítása kapcsán egyfajta közvélemény-kutatás zajlott az idegenben élő német nyelvű lakosság körében arról,

vajon minek vallják magukat. A császár személye és az emelendő emlékmű ötlete kiváló alkalmat kínált a független Ausztria melletti szimpátia kinyilvánítására és deklarálására. Az együttérzés, támogatás és segítőkészség jeleit a levéltári források is bizonyítják.

A Schuschnigg-kormányzat nyíltan osztrák „összszemzeti” ügynek minősítette az emlékmű felállítására megindított gyűjtést, és támogatta az e célból megalapított egyesület felhívását. A felhívás a következő szavakkal hirdette meg az emlékmű ürügyén az osztrák társadalom egészének összefogását: *„Az egész osztrák nép segítse ezt elő, mindenki; nem csak adományozással, hanem hírverési tevékenységgel vagy más módon, hogy ennek a nagy műnek a munkatársává váljék. Mindegy, mi a foglalkozása, mindegy, milyen a politikai beállítottsága, mindegy, milyen a vallása vagy a világnézete – valamennyi osztrákhhoz, bécsi és más városok szíveire szól a felhívás: lépjenek be a szövetségi kormány és a szövetségi elnök úr fővédnöksége alatt álló politikamentes, Bécsben, Ferenc József császár emlékművének felállítása céljából létrejött egyesületbe...”*⁵

Igaz, Schuschnigg a külföld felé mindig igyekezett hangsúlyozni: noha a restauráció kérdése az adott külpolitikai helyzetben nem aktuális, ennek ellenére Ausztria maga akar dönteni saját államformájáról. 1935 és 1938 között az osztrák kancellár két alkalommal is találkozott Habsburg Ottóval. Ottót az 1935-ös évben, de az Anschlussig a következő években is több száz ausztriai városban és községben választották díszpolgárrá. Az 1936-os év elején *Levelek a száműzetésből* címmel egy könyv jelent meg Bécsben, ebben a különböző hagyományörző egyesületnek írt válaszok olvashatóak Ottó tollából.

Habsburg Ottó 1938. február 17-én, az Anschluss előestéjén egy levélben felajánlotta tapasztalatát Schuschnigg kancellárnak. Ottó elképzelhetőnek tartotta, hogy személyesen vegye át Ausztria államügyeinek intézését. Erkölcsi kötelességének érezte, hogy Ausztria válságos helyzetében osztozzon a kormányzati felelősségben. Levelében többek között a következőket írja: *„Szükséges a mielőbbi közeledés a nyugati hatalmakhoz, Guido Schmidt leváltása, a hadsereg készenlétségbe helyezése...”*⁶ Az előbbi gondolatok az adott pillanatban illuzórikusnak látszottak, mégis kifejezték Ottó határozott náciellenességét, hiszen konkrétan megnevezte Guido Schmidtet mint náci-barát politikust. Pontosan jelezte jóhiszeműségét a levélből idézett „közlekedés” kinyilvánítása. Bízott Nyugat-Európa segítségében. Ottó még ekkor is hitte, hogy az Anschluss Anglia és Franciaország támogatásával megakadályozható, továbbá egységesnek és harcképesnek vélte az osztrák hadsereget egy Németország felől érkező támadás esetén. A levél befejező részében az alábbi olvasható: *„Mindenekelőtt meg-egyeezésre kell törekedni a baloldallal. A munkások az utóbbi napokban és időben bizonyították patriotizmusukat. Ők érintetlenek a náciizmus mérgétől, ezért szükséges az együttműködés.”*⁷

Az előbbi mondatokkal Ottó rávilágít a Dollfuß- és Schuschnigg-kormányzatok által képviselt politika legsúlyosabb dilemmájára, vagyis a baloldalhoz fűződő viszony kérdésére. A munkásrétegekkel végzetesen megromlott viszony mielőbbi rendezését szorgalmazza és síkraszall a szövetségépítés elkerülhetetlensége mellett, illetve a mielőbbi megegyezést sürgeti a baloldallal. Mindezzel egyben, ha megkésve is, súlyos kritikáját adja a „Ständestaatnak”, mivel a rendszer elmulasztotta a társadalmi béke megteremtését és a kiegyezés megkötését a baloldallal (alapvetően a szociáldemokra-

tákról és a szakszervezetekről van szó), azzal az erőcsoporttal, mely tevékeny szerepet vállalhatott volna a haza megvédésében.

Monarchista csoportok – terveik és illúzióik

1935. november 18-án az osztrák monarchisták közös szervezete – *Osztrákok Birodalmi Szövetsége* – gyűlést rendezett, melyen részt vett Emil Fey alkancellár. Az összejövetel céljának a három monarchista szervezet, az Eiserne Ring, a Kaisertreue Volkspartei és a Ring Österreichischer Soldaten munkájának összehangolását és a hivatalos politika támogatásának elnyerését tekintették. A gyűlés kifejezetten monarchista összejövetelnek minősült, ezért figyelemre méltó a kormányzat egy jelentősebb tagjának részvétele (több kormányzati személyiség is megjelent), hiszen ezt nyílt állásfoglalásként lehetett értelmezni a monarchisták irányában. A gyűlésről készült rendőri jelentés szerint „*Emil Karl Fürstenberg herceg, Emil Fey alkancellár, dr. Josef Kimmel államtanácsos és Franz Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet rövid asztali beszédet tartottak, melyben hangsúlyozták, hogy Ausztriában szükséges a monarchia újra-élesztése, és utaltak arra, hogy ez minden nehézséget ki fog küszöbölni, nem csak magában Ausztriában, hanem a közép-európai térségben is*”.⁸ A gyűlés résztvevőinek maga Schuschnigg kancellár is üdvözlő táviratot küldött, melyet a rendezvényen felolvastak, és ami a rendőri jelentésben a következőképpen jelent meg: „*Megjegyzendő még, hogy Wiesner szolgálaton kívüli nagykövet a szövetségi kancellár úr levelét is felolvasta, melyben ő a rendezvénynek sok sikert kívánt...*”⁹ A gyűlésen elhangzott kívánságok 1935-ben már minden igazi realitást nélkülöztek. A közép-európai térségben és Ausztriában a Monarchia restaurációjára nem volt tényleges esély, ennek ellenére a monarchisták az utolsó pillanatokig (1938. március) bíztak a közép-európai népek kiegyezésében.

A harmincas évekre az osztrák monarchista mozgalom¹⁰ három szervezet irányadása alatt állt, ekkorra sikerült az elszórt csoportokból nagyobb egységet létrehozni. Az *Eiserne Ringet* Dr. Friedrich Wiesner nyugalmazott követ irányította. Ő, mint az Osztrák–Magyar Monarchia egykori diplomatája (többek között 1914-ben éppen Szarajevóban teljesített külügyi szolgálatot), meglévő diplomáciai kapcsolatait igyekezett a mozgalom céljai érdekében hasznosítani. A szervezet programjának tengelyében a Monarchia visszaállítása, illetve restaurációja szerepelt, kezdetben az eredeti határok között. Véleményük 1936–38 között módosult, a restaurációt Ausztria és Magyarország területein és a két ország vezetésével képzelték el. Viszonylag nagy kompromisszumkésztséget tanúsítottak mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kabinettel szemben, jöllehet igen élesen bírálták tevékenységüket, különös tekintettel a német fasizmus veszélyére hivatkozva. Programjuk alapját a független, monarchikus államformájú Ausztria megteremtése képezte.

Úgy vélték, az általuk elképzelt alkotmányos monarchia egy demokráciába illeszkedik, és ebben a király a demokratikus intézmények eltévelyedéseivel, túlkapásaival szemben fellép mint egyfajta korlátozó, ellensúlyozó tényező. Alapul szolgál erre a királyság intézményeinek minden réteg által elfogadott erkölcsi ereje és függetlensége, ellentétben a köztársaság államformájával, amelyben vélekedésük szerint a nemzet korlátlan hatalma zűrzavarhoz, az elnök közvetlen választása pedig beláthatatlan párt-

harcokhoz vezethet, és kizárólag pártokhoz kötődő elkötelezett elnököket juttathat hatalomra, akik nem képesek felülemelkedni a partikuláris pártérdekeken, illetve nem alkalmasak a nemzet egészét képviselni.

Véleményünk szerint megalapozatlan illúziók közé tartozott a király és a királyság intézményébe vetett vakhit. A húszas évek végén, a harmincas évek elején a diktatúra kihívása kötelező válaszadást követelt minden politikai erőtől, nem csak a monarchista-konzervatív csoportoktól. A társadalom megnyerése érdekében szinte kötelezőnek látszott a köztársasági államformától való elhatárolódás (különös tekintettel Közép-Európára). A kiábrándult tömegek a közvetlen parlamenti demokrácia mítoszát az állami tekintély és gyámság mítoszára „kivánták” cserélni. A monarchisták ugyanakkor a királyt nem tekintették diktátornak, és érzékelték a diktatúrában rejlő veszélyeket. Karl Ernst Winter, a meggyőződéses legitimista politikus és történész, megfogalmazva a közép- és kelet-európai térség dilemmáit így írt: *„Látjuk az idő nagy vezető-kért kiált, azonban egyben látjuk a nyilvánvaló vezető hiányát is, mely ötletszegény korszakunkban a szellem és a politika tartós válságát eredményezi. Ezért jellemző a korszakunkra a sokszor hallott kiáltás egy vezér, egy diktátor után, vagy legalábbis annak a hitnek az elterjedése, hogy egy ilyen vezér révén az óhajtott fordulat előidézhető lenne.”*¹¹

Ausztria politikai közéletére és a monarchistákra is jelentős hatást gyakorolt a weimari köztársaság feszült atmoszférájában és politikai kudarcélményeiben megszülető Führerdemokratie gondolata. Az Alfred Webertől és más szerzőktől származó ideát, miszerint a helyzet egy igazi vezérért kiált, a monarchisták álláspontja alapján „parttalan parlamentarizmus” viszonyai közepette akár egy király is életre keltheti. A monarchisták Ausztriában az államot összetartó erőt a Monarchia közös emlékezetében és az ahhoz kapcsolódó mítoszokban látták, mivel szerintük *„egyetlen állam sem létezhet mítoszok nélkül. Egy nép hagyományőrző erői azok, amelyek a mítoszokat létrehozzák: ez és a nép önmagában való hite, mely az államot hordozza.”*¹² Élesen elhatárolódtak ugyan valamiféle abszolút hatalom restaurációjától, elképzelésük mégsem nélkülözött egy jó adag paternalizmust, ami párosult helyenként az „alattvalók” kiskorúságát feltételező nézetekkel. A dollfußi (schuschniggi) kísérlet államra vonatkozó ideáját támogatták egészen addig, amíg az az organikus fejlődés ígérését és a Monarchia hagyományainak továbbélését is magában hordozta. Érthetjük ezalatt a Monarchiának az érdekegyeztetési mechanizmusok működtetésére tett kísérleteit és az állami szerepvállalást erősítő intézkedéseit, valamint a végrehajtó hatalom szelíd, nem túl durva dominanciájának tiszteletét.

Gerhard Botz osztrák történész, álláspontunkkal megegyezően, a valóságosan létező folytonosságról szól: *„...A Dollfuß-diktatúra az államilag kikényszerített érdekegyeztetés erős elemeit mutatta, úgy, miként az egyrészt félig alkotmányos alapon a Habsburg-monarchia legutolsó évtizedeiben kifejlődött, és miként másrésztől az parlamentileg szabad akarat alapján a második köztársaságban a szociális partnerség rendszeréhez vezetett...”*¹³ Lényeges és elkerülhetetlen jelezni a Ständestaat kapcsolódását a 19. század első és második felének konzervatív, de elsősorban Eduard Taaffének, a Monarchia kancelláriájának (1879–1893) „késő feudális” korporatív érdekegyeztető törekvéseihez és szándékaihoz.

Visszatérve az Eiserne Ring elképzeléseihez, a szervezet az ideák szintjén magát a legitimizmust *össztársadalmi érdekeket képviselő* jegyekkel ruházta fel, a legitimizmus

nyújtott volna gyűjtőpontot és átfogó szellemiséget minden eszmei irányzat számára a szélsőbaltól a szélsőjobb. Az Eiserne Ring vezetői készségesnek mutatkoztak a meg-egyezésre a környező utódállamokkal. 1932–33 fordulójától állandó kapcsolatot tartot-tak a magyarországi legitimista mozgalom vezető személyiségeivel. Az első jelentő-sebb megbeszélésre 1933. május 28–29-én került sor. Az osztrák oldalt F. Wiesner, M. von Hohenberg herceg (Ferenc Ferdinánd fia) és J. Lichtenstein herceg képviselte. A magyar vendéglátók között – mások mellett – Zichy János és Károlyi József grófokat is megtaláljuk. Friedrich Wiesner, az osztrák küldöttség vezetője a külügyminisztéri-umot is felkereste, hogy szándékaik békés voltát és tárgyalókészségüket kifejezze.¹⁴

A további két szervezet ismertetése előtt ismét érdemes röviden foglalkozni a ma-gyar és osztrák legitimizmus viszonyával, illetve a kölcsönhatásokkal. Theodor Hornbostel külügyi államtitkár kormányzati felkérésre 1937 februárjában jelentést készített a magyar legitimizmus és legitimisták helyzetéről és esélyeiről. Ebből a jelen-tésből egyértelműen megállapítható, hogy az osztrák hatalmi köröket érdekelte a mo-narchisták magyarországi ereje és tömegbázisa. Hornbostel a mozgalom szervezettsé-géről és tömegbázisáról a következőképpen írt: „*A legitimisták száma Magyarorszá-gon nem csekély, mégis teljességgel hiányzik a központi apparátus, illetve az átfogó propaganda bel- és külföldön, kompakt csoportok csak elszórtan találhatók (így pl. Tolna megyében).*”¹⁵ Az idézetben Hornbostel utal a magyar legitimista mozgalom egyik legsúlyosabb belső ellentmondására, vagyis a legitimista politikusok és a látns támogatók közötti szakadékra, valamint a pártszerű működés hiányában gyökerező szervezetlenségre és az egymástól való elszigeteltségre. Hornbostel a lehetséges szim-patizánsok, illetve támogatók közé sorolja a vidéki nagyvárosok lakosságát, a gazda-gabb iparosrétegeket, a polgári elemeket, a zsidó származású tőkés városi polgárságot, a katolikus klérus jelentős részét és az arisztokrácia egyes csoportjait. Hornbostel sorra veszi a legitimista mozgalom vezető személyiségeit (Sigray Antal, Grieger Miklós, Zichy János, Makray Lajos és Károlyi József), és megállapítja, hogy mindegyikükből hiányzik a vezetői kvalitás. A jelentést záró szavak összefoglalják a magyar legitimista mozgalom valós helyzetét: „...hiányoznak a szervezeti keretek, az azt összefogó erők és egy igazi vezér.”¹⁶ Hornbostel szerint a magyar legitimistáknak, szemben az osztrák monarchistákkal, nem sikerült hatalmi tényezővé válniuk.

Noha a szervezeti kapcsolatok gyengén működtek az osztrák és magyar mozgalom között, a parallel jelenségek mutatják a mégis létező kölcsönhatásokat. Ausztriában és Magyarországon a harmincas évek elején, részben a gazdasági világválságra adandó válaszként, felerősödtek a diktatórikus tendenciák. A hatalmi körök egy szélesebb része Ausztriában és egy szűkebb csoportja Magyarországon a legitimizmus gondolat-rendszerében vélte megtalálni a diktatórikus törekvésekkel szembeni alternatívát. Ausztriában a legitimistáknak sikerült a kormányzati körökben is megkapaszkodniuk, ennek okaként említhető, többek között, Ausztria geopolitikai helyzete és az önálló állami létért folytatott küzdelem. Magyarországon több jól megírt program is készült, de hiányoztak a profi politikusok, akik a legitimizmus megváltozott szellemi arculatát sikeresen képviselni tudták volna. A harmincas évek legitimizmusa már egész más értékek körül szerveződött, magába szívta részben a liberális, részben a konzervatív és nem utolsósorban a keresztényszociális gondolatokat.

Az Anschluss egyre fenyegetőbb veszélyére ösztönösen hívták fel a figyelmet a magyar parlament legitimista meggyőződésű képviselői, mivel jó részük hitt Ausztria

és Magyarország sorsközösségében, és természetes szövetségesnek tekintette a szomszéd országot. Éppen ilyen figyelem nyilvánult meg az osztrák kormányzat és a monarchista csoportok részről, ezt jól mutatja a budapesti osztrák követség különös érdeklődése a harmincas években és egyértelmű szimpátiája a magyar mozgalommal szemben (maga Hornbostel hosszabb ideig csak a legitimista mozgalom megfigyelésével foglalkozott).

1938. március 13-án bekövetkezett az Anschluss. Az időpont lényegében választóvonal a magyar legitimista mozgalom történetében is – hiszen Ausztriában illegalitásba szorultak a monarchisták –, végleges perifériára kerülésük ekkor kezdődik. Ettől kezdve szinte teljesen jelentéktelenné válik szerepük. Ausztria önálló állami létének megszűnése végzetes hatást gyakorolt az osztrák, de a magyar mozgalomra is. Kiállásuk példaértékű mindkét országban a fasizmus térhódításával szemben és a diktatórikus törekvések ellenében, tömegbázis és megfelelő szervezeti feltételek hiányában azonban tevékenységük nem hozhatott átütő eredményt.

A monarchista szervezetek közül a *Kaisertreue Volkspartei* a többinél jóval kisebb befolyást vallhatott magáénak, tervei inkább az illúziók talaján mozogtak. Vezetőjük Gustav Wolff nyugalmazott ezredes volt. A szervezet rendelkezett némi támogatottsággal a bécsi egyetem hallgatóságának egy szűk rétegében, amely harcos megmozdulások szervezésében jeleskedett. Martin Sienkovitch, az egyetemi diákmozgalom frontembere szervezte a felsőoktatási akciók és tüntetések zömét.¹⁷

Az *Eiserne Ring* radikálisan bírálta mind a Dollfuß-, mind a Schuschnigg-kormányzatokat. A társadalom elszegényedésének és elnyomorodásának megállítására, vélekedésük szerint, a hatalom nem volt képes használható programot kínálni, mivel minimális szociális érzékenységgel sem rendelkezett.

Ezen a helyen kell utalnunk a későbbiekben még tárgyalandó szociális monarchia ideájára, mely más választ kívánt adni, mint a kellően határozott és egyértelmű megoldást kínáló tekintélyelvű és totális törekvések. A politikai destabilizációt kifejezetten a szociális feszültségek enyhítésével és csillapításával óhajtották orvosolni. A szociális királyság gondolatát Magyarországon is képviselték néhányan. A rendszeralkotó politikusok és közírók közül Grieger Miklós és Pethő Sándor nevét lehet megemlíteni.¹⁸

Az *Eiserne Ring* tagjai tiltakoztak a diktatórikus intézkedések és a hivatásrendi állam felépítése ellen. A monarchia államformájában és a királyban látták azt az erőt, mely a túlzott társadalmi különbségek orvoslására és az elégedetlenség csillapítására a tekintély erejénél fogva, valamint az évszázados hagyományok alapján (Habsburgok dicsőítése) alkalmas lehet.

A Monarchia tradícióját éppen az önálló nemzetté válás viszonylatában kell hangsúlyoznunk, mivel a múlt szimbolikájában kifejezetten a jelen igazolása és magyarázata rejtőzött, vagyis hogy az osztrák történelem nem más, mint a Habsburg-monarchia története. „*Die Habsburger waren Österreich*” szállóigéje a nyugati közgondolkodásban egyértelmű teret nyert. A kettő „összetartozása” az Ausztria önállósága mellett lándzsát török érvrendszerében és politikai programjában az első helyen szerepelt. Közéjük sorolhatjuk természetes módon a legitimistákat, a keresztény-konzervatív erőket Dollfuß és Schuschnigg szűkebb politikai holdudvarával, illetve tömegbázissal együtt, valamint – némileg meglepő módon – a kommunistákat is.

A fenti problematika meghatározó teret kap számos Ausztria történetével foglalkozó történész művében. Sir Charles Petrie amerikai történész ezzel kapcsolatban így ír:

„A múltban sokkal inkább az uralkodóház, semmint valamiféle nemzeti érzés tartotta együtt az országot, és az osztrák állagember úgy látta, hogy az állam az uralkodóban testesül meg.”¹⁹

A Wolff ezredes „szervezetéhez” tartozók megvalósíthatónak ítélték a monarchia azonnali visszaállítását, a külpolitikai helyzetet érettnak tartották erre, semmiféle külső beavatkozással nem számoltak, ugyanakkor az új királyság területét kizárólag a létrejött Ausztria határain belül gondolták működőképesnek. (Elvetették az osztrák–magyar perszonálunió lehetőségét.) A bolsevizmus és egyben a fasizmus elleni harcot hirdették, hitet tettek az alkotmányos monarchia államformája mint az egyedüli üdvös „berendezkedés” mellett. Úgy vélték, az alkotmányos monarchia „az evolúciós fejlődés végcélja”, mivel egyesíti a tradíciókat, a tekintélyt és a tiszta erkölcsöket a modern kor követelményeivel. A király személyében látták az igazi garanciát a pártoktól független, köztekinvénynek örvendő hatalom kiépítéséhez. Igazából nem közeledtek a hatalom képviselőihez, kérlelhetetlen ellenzékiiséget hirdettek, csak az egyre fokozódó német nyomás hatására módosítanak politikájukon 1936–38 között.

Végül a harmadik szervezet, azaz a *Ring Österreichischer Soldaten* leírásánál fontosnak ítélem rövid írásos programja²⁰ ismertetését, mivel jó néhány elemét a kormányzati politika hivatalosan képviselte, és a Vaterländische Front mozgalmán keresztül és egyéb eszközök segítségével népszerűsíteni szándékozott.²¹

A programpontok sorrendje egyértelmű képet ad a követendő célok sorrendjéről. Elsőként a hazaszeretet, a bajtársi magatartás és az osztrák tradíciók megőrzését és ápolását rögzíti, ezzel kifejezve, hogy a Ring Österreichischer Soldaten kiáll Ausztria független történeti létezése mellett. Ezt követi a hazafias osztrákságra irányuló nevelés megszervezése és „fejlesztése” az „ismerjük meg önmagunkat” jelszava nyomán. A továbbiakban megerősítést nyer a szervezet elkötelezettsége, a helyzetre való tekintettel, a „fennálló” államhatalom megtartása és támogatása vonatkozásában, illetve határozott fellépés a hazaellenes („vaterlandsfeindlich”) megnyilvánulások és cselekvések ellenében. Az előbbieket igazolására szükségesnek tartjuk idézni a program első részét, mely szerint a feladat: „a hazaszeretet, a bajtársiasság és az osztrák hagyomány ápolása... valódi osztrák hazafivá történő nevelés... a hazaellenes törekvések leküzdésére az állami hatalom és ennek biztonsági szervezeti támogatása... Tagjai érdekeinek képviselője gazdasági és szociális helyzetük vonatkozásában... a véletlenül szükséghelyzetbe jutott vagy kereset nélküli tagoknak, valamint ezek özvegyeinek és árváinak támogatása, amilyen mértékben a szervezet lehetőségei megengedik azt...”²²

A program a későbbiekben kellő alapossággal ír a fentiekben vázolt célok megvalósításának lehetséges eszközrendszeréről. Az osztrák nép és az ifjú nemzedék fanatizálása, nevelése és képzése (az osztrák állam és annak eszméjének rögzítése és elmélyítése), valamint az „impozáns” osztrák tradíció őrzése és életben tartása jelentette volna a program alapján a függetlenség fenntartásának és védelmének zálogát. Az írásos program ezekkel a mondatokkal zárul: „A legfontosabb az osztrák nép nevelése és különösképpen a fiatal osztrák állampolgároknak az új osztrák állam gondolata és eszményei szerinti képzése. Szükséges a 18 életév alatti személyek számára ifjúsági csoportok létrehozása, gyűlések, ünnepségek, előadások, kedélyes összejövetelek és szórakoztatások rendezése a hazafias érzés erősítése céljából.”²³

A Ring Österreichischer Soldaten szervezet az előző két szervezethez képest sokkal inkább elfogadta a „Ständestaat” rendszerét, illetve feltétlen támogatásáról biztosította Dollfuß és követője, Schuschnigg elképzeléseit, így a szervezet alapvető magatartását rekonstruálhatjuk az adott politikai környezetben. Friedrich Mayer, a szervezet vezetője egy országos gyűlés alkalmával összefoglalta az osztrák legitimisták többségének jellemző viszonyulási formáját a fennálló hatalomhoz: *„A mai Ausztria földjéhez ragaszkodva, Kurt Schuschnigg szövetségi kancellár megbízható követésével, az új piros-fehér-piros állam alapirányultságához, a mártír kancellár, Engelbert Dollfuß örökéhez híven és ennek a nagy örökségének a folytatására készen, a Vaterländische Frontot a politikai akarat hordozójának elismerve és minden ellene irányuló törekvést határozottan elutasítva, az állami vezetés adott irányelveinek értelmében kívánunk céljainkra, azaz az osztrák szabadság és függetlenség feltétel nélküli tisztelésére és figyelembevételére gondolni, továbbá elutasítunk bármiféle fajgyűlöletet.”*²⁴ A beszéd üzenete egyértelmű. Kifejezi a monarchisták legfontosabb célját, vagyis Ausztria függetlenségének megőrzését és ennek érdekében elkerülhetetlennek ítéli a Dollfuß, illetve Schuschnigg vezetete hatalom támogatását. A fajgyűlölet elutasítása pedig a náci Németországtól való nyilvánvaló elhatárolódásnak tekinthető.

Az önállóság „ideológusa”: Karl Ernst Winter

Az osztrák küldetés és önállóság tárgyalása esetében elkerülhetetlen Karl Ernst Winter szellemi és politikai hagyatékának gondos vizsgálata. Méltán nevezhetjük őt Ausztria független államisége legfőbb ideológusának, akinek a nevéhez kötődik a „jobboldalon állni és baloldali módon gondolkodni” ismert jelmondata, mely az Első Köztársaság idején nem számított túl népszerűnek. Karl Ernst Winter egyszerre volt gazdaságtörténész, politikus (1934 márciusa és 1936 októbere között Bécs polgármester-helyettese, tisztségéből éppen a túlzott kompromisszumkészsége folytán a baloldal irányába kényszerült távozni), történész, szociológus, valamint tanár, akinek fiatalsága szorosan összekapcsolódik Engelbert Dollfuß életútjával: közös katonai szolgálat az első világháború éveiben és barátság, majd a harmincas évekre „elhidegülő” viszony.

Winter talán a legmarkánsabb megfogalmazója és megálmodója a független és önálló, „mélyen közép-európai” Ausztriának. Mindig is erős kötődéssel viseltetett a Habsburg-monarchia intézményei és szellemisége iránt. Politikus kortársaitól eltérően kitűnő kapcsolatokat ápolt a baloddallal. Tevékenysége egy széles, minél heterogénebb mozgalom vagy szövetség összekovácsolására irányult, a hivatásrendi struktúra keretein belül a proletariátus beemelásával és emancipálásával, mely létrejötté esetén szerinte eredményesen vehette fel a harcot az osztrák függetlenség ellenzőivel, illetve ellenségeivel szemben (természetesen a hitleri Németországra kell gondolnunk). Írásainak jelentős részét szentelte az osztrák nemzet- és küldetésstudat vizsgálatának.²⁵

Winter gondolatrendszerének néhány elemét fontosnak látszik megvizsgálni. A konzervatívizmust (mint eszme, ideológia és politikai program) 19. századi osztrák hagyományai alapján Winter kiváltképpen alkalmasnak tartotta az osztrák politikai és társadalmi erők összefogására, valamint a Monarchia nemes konzervatívizmusát is követendőnek tekintette. Egyszeri esélyt látott, melyet a következőképpen ír le: „A

*történelmi helyzet önmagában is lehetőséget kínál. A nagy pillanat elszalasztható. A konzervativizmus felelősséget jelent a nem konzervatívok számára is.*²⁶

Tetten érthető az ostromlott vár pszichózisa, mely nem kizárólag Ausztriát fenyegette, de csak Ausztriában „kínált” lehetőséget a sajátos osztrák nemzet- és küldetés-tudat kényszerű megfogalmazására és „világra hozatalára”. A fentiekben vázolt fenyegetettség érzéséből következő igazolási kényszer magában hordozta a tradíció, a folytonosság és az organikus fejlődés jellemvonásai alapján (a Habsburg-monarchia történetének és az osztrák nemzet történetének azonosságára hivatkozva) a nemzetteremtés lehetőségét, noha Winternél és a már említett szellemtársainál nem merült fel kérdés-ként, létezik-e egyáltalán osztrák nemzet.

Új jelleget ennek a konzervatív ideológiának – Winter elképzelései alapján – egyfelől a rendkívüli nyitottsága adhatott a baloldal irányában (értsd ezalatt a szociáldemokratákat és a kommunistákat), másfelől pedig céljait tekintve az, hogy példát mutathat és létező alternatívát adhat a nemzetiszocializmussal szemben egész Közép-Kelet-Európában. Éppen ez a harmonizáló erő és a kirekesztéstől mentes „környezet” Ausztria vezetésével történő megteremtése a Duna-medencében segíthette volna a közép-európai régió sajátos miliójének megtartását. Az előzőekből következően Ausztria konzervativizmusa Winter szerint csakis az *„európai perspektívában érthető meg teljesen. Az Európa által Ausztriára gyakorolt kulturális behatások legalább olyan fontosak, mint a németek. Ausztriának döntenie kell és állást kell foglalnia a német állam és az osztrák állam két lehetőségének végleges kiválasztása között.*²⁷ Winter természetesen a független Ausztriára „szavazott”, arra az országra, mely önálló kultúrával és történelemmel rendelkezik. A kulturális, politikai és gazdasági értelemben egymásra utalt és egymásba nőtt térség csak közösen védheti meg magát a pángermánporosz fenyegetés ellenében.

Az 1935-ben megírt *Arbeiterschaft und Monarchie* című dolgozatában Winter megkísérelte az osztrák politikai közéletet figyelmeztetni a néha ugyan csábítónak tűnő, de sokkal inkább veszélyes német befolyás erősödésére.²⁸ A Németországgal való együttműködés előnyeivel szemben egy szomszédai felé nyitott, független Ausztria gazdasági kooperációját javasolja a Duna-medence országaival. Az új gazdasági és természetesen politikai együttműködés, valamint a *„szociális monarchia”* államberendezkedése mellett tesz hitet.

Vélekedése szerint a Habsburg-ház trónörököse, Habsburg Ottó először Ausztriában foglalná el királyi méltóságot. Winter nem szól részletesen a Magyarországgal való együttműködésről, ugyanakkor beszél a két ország sorsközösségéről.

Winterhez hasonlóan a monarchista mozgalom – és helyenként a hivatalos politikai garnitúra is, különös tekintettel Schuschnigg-ra – Habsburg Ottó mellett Ferenc József és I. Károly személyét állította reflektorfénybe, rámutatva a Habsburg-dinasztia ezen személyiségeinek politikai tisztánlátására, újkonzervativizmusára, magas erkölcsi ítélőképeségére és uralkodói elhivatottságára.²⁹ Mindezek a képességek tették őket – vélik a monarchisták – maradéktalanul alkalmassá államférfiúi hivatásuk sikeres megvalósítására, hiszen képesek voltak felülemelkedni személyes ambíciókon, alapvető „népszerűtetükkkel” mindig a társadalmi békét szolgálták.

Ausztria a királyság államformájával jobb feltételek között biztosíthatja fejlődését egy közép-kelet-európai kisállamként, a gazdasági kooperáción keresztül szövetségre léphet szomszédjaival, és létrehozhat egy új, nagyobb és jelentősebb politikai egységet, állam-

alakulatot, állítja Winter. Elveti a restaurációt kizárólag magyar területen, hiszen ez a közvetlen Anschluss előkészítését jelentené, mivel Olaszország lemondana Ausztria védelméről Magyarország javára, és kiszolgáltatná Ausztriát Németországnak. A fasizmus és a bolsevizmus rémére utalva, a pángermán előretöréstől való félelmeit hangoztatja. A 20. századi fejlődésből azt a következtetést vonta le, hogy az alkotmányos monarchia az egyetlen alternatíva, az egyetlen erő, ami sikeres harcot folytathat a fasizmus és a bolsevizmus ellenében, erre biztosíték az a történeti út, melynek eredményeképpen a különböző fejlődési fokozatok bejárásával az alkotmányos monarchia mint államforma megszületett. Az ideális államformáról így ír: „*A jövőendő monarchia, mely felülkerekedik a fasizmuson és a bolsevizmuson, éppúgy szintézise lesz a monarchiának és a szocializmusnak, mint a 19. századi alkotmányos monarchia, ami a monarchia és a demokrácia szintézise volt.*”³⁰ Winter vélekedése alapján a 20. század embere nem vár mást, mint a politikai élet teljes szabadságát, a gazdasági igazságosságot, amit csak egy igazán jól működő állam képes biztosítani. Winter gondolatrendszerében a társadalom korporatív megegyezésen nyugvó szilárd királyság, és ez feltétlenül társadalmi támogatásra találta Ausztriában. Hangsúlyozottan szól a munkásság, illetve a dolgozó rétegek felé nyitás szükségességéről. Az új államformán belül a társadalom minden egyes csoportja autonóm szervezeteket hozna létre, ezek biztosítanák a folyamatos kommunikációt egyrészt a királlyal, másrészt lehetőség nyílna az érdekek és célok közös egyeztetésére és kidolgozására. Az osztrák társadalmat Winter a monarchia tradíciói alapján kifejezetten alkalmasnak tartja az érdekegyeztetésre.

Nem véletlen, hogy Winter gondolatrendszerében az újkonzervatív ideológia szorosan kapcsolódik a szociális királyság³¹ államformájához és ezen keresztül a Monarchia több évszázados „nemes” tradíciójához, ami szerinte egyben az új Ausztria hagyománya és történelme is.

Itt utalnunk kell a monarchia államformájának és eszméjének megváltozott jelentés-tartalmára. Nemcsak Ausztriában, hanem máshol is élénk vita folyt a királyság intézményrendszeréről. Új meghatározások és elképzelések nyertek létjogosultságot, ezek közé tartozott a *szociális királyság* ideája. Ebben az elképzelésben az aktívabb állami beavatkozás keveredett egy nagyobb fokú és érzékenyebb szociálpolitikával, valamint a 20. század követelményeinek jobban megfelelő népkirály szimbolikájával.

Az egykori Monarchia soknemzetiségű volta szintén nagy hatást gyakorolt Winter eszmevilágára. A soknemzetiségű birodalom, Winter szerint, éppen a központi területekre hagyományozta a sokszínűség mitológiáját. Az osztrák ember éppen a keveredett népcsoportok hatására vált egészen sajátossá. Winter gondolatai különösen erős hatást gyakoroltak a kezdetben nácibarát, majd egyre inkább osztrák hazafivá váló Ernst Rüdiger Starhemberg-re, aki 1935-től alkancellárként – igazolhatóan – minden beszédét ezekkel a mondatokkal kezdte. „*Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy osztrákok vagytok! Osztrákok, legyetek büszkék arra, hogy az Úristen valami rendkívüli-re jelölt ki benneteket, és legyetek tudatában annak, csak rajtatok múlik, hogy ezt a rendkívüli-séget tettekre váltsátok.*”³² A mondatok Winter meggyőződésével összecsengően az osztrák hazafiság fontosságáról és az osztrák küldetés létezéséről szólnak. Starhemberg is kiemeli ennek a küldetésnek az isteni jellegét, bizonyítandó az osztrákság kiválasztottságát, egyediségét.

A nemzetekfelettség eszméje és eszménye, Winter nyomán, egyértelműen a 20. századra nemzetté érett osztrákságban testesül meg, nem titkolva a kötődést a német

kultúrkörhöz, de legalább ilyen súllyal, ha nem erőteljesebben ragaszkodva a Dunamedence valamennyi nemzetéhez-kultúrájához. A valóságban a nemzetekfelettség eszméjének leghitelesebb képviselője tette nemzeté Ausztriát. A birodalmi állapot után a kismemzeti keretek között tovább élő „keveredettséggel” érzése részben egy nagyobb politikai egység felé való törekvés megmaradását, másrészt az esetlegesen megvalósuló, új Duna menti államon-államszövetségen belüli osztrák nemzeti különállás vízióját sejtette. Ausztria küldetése éppen abban nyilvánvaló, hogy a szétszabdalt és eltérő érdekű közép-kelet-európai országokat-nemzeteket összefogja, integrálja és közvetíti a konfliktusok elsimításában.

Visszatérve a „winteri újkonzervativizmushoz”, nyilvánvalóan a keresztényszocialisták és a legitimisták között is akadtak szép számmal olyanok, akik szimpatizáltak ezzel a reformgondolattal (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Anton Winkler, Leopold Kunschak stb.).

Winter számos keresztényszocialista politikushoz hasonlóan kifejezetten ellenezte Dollfuß kancellár véres leszámolását (1934. február) a szociáldemokratákkal, mivel ezzel a nemzeti egység szétrombolását látta megvalósulni, ugyanakkor – a legitimista mozgalomhoz hasonlóan – a mind markánsabb „pángermán” veszély láttán hajlandónak mutatkozott az együttműködésre akár a parlamentarizmus intézményeinek „szükségyszerű korlátozása” mellett is (többpártrendszer megszüntetése, végrehajtó hatalom erősítése a törvényhozó és bírói ág rovására, a társadalom forradalmi és hierarchikus megszervezése stb.). „A cél szentesíti az eszközt” elv értelmében „elnézhetőnek” látszott Ausztria politikai rendszerének és társadalmának fasiszta jellegű átszervezése, amennyiben ez a függetlenség ígérését hordozta.

Winter a legitimisták többségével együtt támogatta Dollfuß és később Schuschnigg politikáját is, mivel mindkét kancellár kifejezte szoros kötődését (Seipelhez hasonlóan) „a régi Ausztriához, mely az univerzalitás nagy elvének az országává vált, amire egykor a szent római birodalom alapozódott, és az új Ausztria alapozódik”.³³ A demokratikus keretek felfüggesztése szükséges és elkerülhetetlen „rossznak” tűnt, amely miután betöltötte „misszióját”, azaz biztosította Ausztria függetlenségének a megőrzését, a rendszer törvényszerűen nyitottabbá vált volna.

Az újkonzervativizmus támogatói Ausztriában (keresztényszocialisták és legitimisták) elfogadták az Első Köztársaság kialakult politikai struktúráinak átrendezését, korlátozni kívánták (átmenetileg) a törvényhozó és bírói hatalom befolyását és szükségyszerűnek ítélték, az „oktrojált” 1934. május 1-jei alkotmány alapján a végrehajtó hatalomnak a szituáció rendkívüliségéből adódó szélesítését. Ez korántsem jelentette bármifajta diktatúra elfogadását, sokkal inkább kívánták egy nemzet fölött álló, de a nemzet érdekeit szolgáló nagy tekintélyű személyiség (király) hatalmát, mert éppen egy ilyen köztiszteltetben álló tekintély lett volna képes az osztrák nemzet politikai egységét megteremteni.

A kortárs legitimisták, illetve monarchisták szerint sem Dollfuß, sem Schuschnigg nem rendelkezett megfelelő harmonizáló és integráló képességgel, nagyra törő hatalmi ambícióik nem párosultak egy ténylegesen karizmatikus politikusnak a kor kívánalmainak megfelelő képességeivel, hiszen megvetésüket és ellenszenvüket a baloldallal szemben kritikus, illetve válságos politikai helyzetben sem voltak képesek felülvizsgálni. Mégis elmondható, hogy különösen Dollfuß „nemzetalkotó és -formáló akaratát” minden egyéb súlyos hibája ellenére elismerték, mivel „Dollfuß – habár hibás

*eszközökkel, de mégis pozitív eredménnyel – ennek az országnak valami olyasmit nyújtott, ami csodaszámba megy: az osztrák öntudatot. A kancellár, belső hangját követve a haláláig, Ausztriát újra felébresztette. Mert – emlékezzünk rá joggal – Ausztriának ez az újraébresztése tulajdonképpen csaknem akarata ellenére ment végbe. Csakis a német irányultságtól történő lassú elszakadás során jött létre az osztrák irányzat. Egy olyan férfi, mint Dollfuß volt ennek a kifejlődésnek a jelképe. Ausztriának az újjáéledése tehát valóságos csoda volt, az osztrák csoda, melyet Dollfuß az elhivatottsága iránti teljes odaadásával valósított meg.*³⁴

Véleményünk alapján Winter előbbi elemzése reálisan világít rá Dollfuß tevékenységének valós értékeire. Dollfuß kezdetben kényszerűségből fogott hozzá Ausztria életképességének igazolásához, ugyanakkor a kényszerűségből fokozatosan lett meggyőződéses politika. A dollfußi rendszer diktatórikus jellegének elutasítása mellett, Dollfuß személyes érdemei az osztrák nemzet- és küldetéstudat felébresztése és megfogalmazása tekintetében elvitathatatlanok.

Tekintélyelvű, de nem totális struktúrák

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni az éles különbségtételt a tekintélyelvű (hivatásrendi jegyekkel átszőtt) és a totális államszervezet között.³⁵ Ausztriában az autoritáson nyugvó hivatásrendi berendezkedés képviselői és programszerű megfogalmazói (Otto Ender, Richard Schmitz és Johannes Meßner) a tekintélyelvű, de néhány ponton a társadalmi önigazgatást vegyítő (tradicionális, az osztrák történelem során kialakult tartományi autonómiák talaján és mentén) struktúrában gondolkodtak. A tekintélyelvű-hivatásrendi rendszer ingatagságát Schuschnigg, közvetlenül a második világháború után, érdekes módon éppen az autoriter jegyek dominanciájának tulajdonította: „*Nos, bár tekintélyelvű államnak minősítettük magunkat. Ennek során azonban – legalábbis a német megítélés szerint – látszólag kardinalis és halálos hibát követünk el: megkíséreltük a tekintélyelvű, azonban nem totalitárius állam létrehozását, meglehet, hogy ezért a belső állami felépítésünkben félúton lehorgonyoztunk... Gyakorlatilag nagyon nehezen tagadható, hogy ezen köztes megoldás foglyává váltunk, a köztes megoldás mindig félmegoldás, és a félmegoldás sohasem bírja ki a valóságot.*”³⁶

A harmincas évek Ausztriájának gyakorló politikusai számára kifejezetten a tekintélytiszteleten nyugvó, vertikálisan szervezett (horizontális kinövésekkel), szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló, de nem a csalhatatlan vezér szavaitól függő struktúra, illetve ehhez kapcsolódóan egy ellenideológia látszott kiépítendőnek és megalkotandónak.³⁷ Beszélhetünk természetesen fasiszta áramlatokról, gondolkodási hajlamokról és intézményekről is, azonban egy önmagában zárt fasiszta, totalitárius állam Ausztriában sohasem létezett. Az áramlatok nem közeledtek egymáshoz, még a legnépszerűbb szélsőjobboldali szervezet is inkább sok eltérő irányzat konglomerátumának számított (Heimwehr, Heimatschutz). A rendszer tipizált osztrák „tulajdonságait” gazdagíthatja létrejöttének véletlenszerűsége, bevezetésének kényszerűsége és ellenmodell tartalma. A rendszer tehát bizonyos értelemben kísérlet volt arra, hogy a fasiszmust saját fegyvereivel verje meg, de mindenesetre egy módszer arra, hogy Ausztriának a nemzetiszocializmus általi fenyegetettségéhez, ami kívülről, a Harmadik Birodalom által adott volt, ne kapcsolódjék még egy

belső fenyegetés, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt magában Ausztriában kifejtett agitációja révén.

Tovább gyengítette az osztrák „fasizmus” esetleges totális jegyeit a Dollfuß „parancsára” 1933 májusában alakult Vaterländische Front nevű szervezet. A kancellár és környezete szerint a Vaterländische Frontban a sokszínű osztrák nemzet akarata, véleménye és politikai arculata fejeződött volna ki, azaz a már ténylegesen nem működő, vagy szétvert pártok ebben a „mozgalomban” artikulálhatták véleményüket, illetve „gyakorolhattak kritikát” a hatalom fölött, ezzel teremtve meg a hatalom legális puha ellenzékének intézményes kereteit.

A kialakuló rendszer további sajátossága, hogy annak politikusi elitje döntő és meghatározó részben a keresztényszocialista párt soraiból került a hatalom sáncain belülré.³⁸ Ausztria különállásának elfogadása azt is jelentette, hogy a harmincas évekre felnőtt politikusgarnitúra, melynek jó részét a keresztényszocialisták adták, a demokratikus keretek felszámolása mellett, a saját hatalma megőrzésének garanciáját és biztosítékát is a függetlenség megőrzésében látta. Részben ez adja az osztrák „nemzetformálás” egyediségét, mivel egy demokratikus hagyományokat maga mögött tudó párt „vállalta” magára Ausztria forradalmi átszervezését az állam és a végrehajtó hatalom fokozott részvételével, illetve csaknem kontroll nélküli működtetésével. Az egész kísérlet egyfelől az életképesség igazolását szolgálta, másfelől az európai egyedüllet és elhagyatottság érzéséből és realitásából következően az önmeghatározás perspektíváját vetette fel. A harmincas évek kormányai az osztrák nemzet létezésének elfogadására és szellemének, küldetésének meghatározására törekedtek. Ebbe beletartozott a nemzet-propaganda megszervezése, az intézményes keretek kiépítése és kialakítása, valamint a hivatásrendi struktúra népszerűsítése. Ennek terrénuma a Vaterländische Front országot behálózó szervezete lett, pontosabban azon belül az úgynevezett Neues Leben kezdeményezés volt hivatva a hivatásrendi berendezkedés előnyeit bizonyítani, illetve felépítésének elkerülhetetlenségét az osztrák társadalom széles rétegei számára elfogadhatóvá tenni.

Álljon itt a hivatásrendi államberendezkedés csak Ausztriára alkalmazható ideája a Vaterländische Front névtelen munkatársainak megfogalmazásában: *„A parlamentarizmus és a diktatúra között az a különbség, hogy az egyikben a nép, a másikban a diktátor rendelkezik befolyással és hatalommal. Szerintünk mindkettő szélsőséges berendezkedési forma. A jogos és az igazságos az, ami a közösség számára hasznos. A tekintélyelvű vezetést pontosan a jognak és az igazságosságnak szabad vezetni, tehát már maga is »vezetett«. Nem az ember a vezetés utolsó egysége, hanem az isteni törvények. A hivatásrendi struktúra célja és lényege a kis közösségek jogainak megszerzésében csúcsosodik ki. Minden közösség a természetes közösségre épül, melynek összejtje a család. A szakszervezet a közösség legszilárdabb támasza. A munkások jogait a szakszervezet politikai hatalma oltalmazza. A ma követelése az osztályhatalom és osztályharc helyett az, hogy legyen bér-igazságosság az államban.”*³⁹

*

Összegzésül megállapíthatjuk, a legitimista mozgalom gondolatai, amelyek 1918-tól folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdették, 1934 után közel kerültek a kormány által képviselt politikai programhoz. Ez megnyilvánult bizonyos szervezeti

törekvésekben (különösképpen a Vaterländische Front esetében). 1938 után a legitimisták üldözésnek voltak kitéve, többüket börtönbe zárták, sokan emigrációba kényszerültek, ahol tovább folytatták harcukat a független Ausztria visszaállításáért. 1945 után szerepük minimálisra csökkent.

Jegyzetek

- 1 *Hugo Hantsch*: Österreich. Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur. Wien, 1934. 84.
- 2 *Hans Leo Mikoletzky*: Österreichische Zeitgeschichte. Wien, 1969.; *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1984.; *Ernst Hoer*: Österreich 1918–1938. Wien, 1966.
- 3 *Gerhard Jagschitz*: Der Putsch. Graz, 1976.
- 4 Hornbostel-hagyaték. Österreichisches Staatsarchiv. Archiv der Republik. Neues Politisches Archiv. (továbbiakban: ÖS. AdR. NPA.) Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 12. 3. 4. 1937.
- 5 ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 20. (dátum nélkül)
- 6 A levélből részleteket közöl *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 427–428.
- 7 Uo.
- 8 ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01., Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen. Karton 10. 21. 11. 1935.
- 9 Uo. Karton 10. 21. 11. 1935.
- 10 Uo. BMAA. Neues Politisches Archiv, Präsidium 1918–1938. Kartonen 10–30.
- 11 *Karl Ernst Winter*: Dollfuß. In: Wiener Politische Blätter, 2. Jg., Nr. 2. 23. 12. 1934. 197.
- 12 F. G. Jüngert és H. Bechlyt idézi *Kurt Sontheimer*: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 216–217.
- 13 *Gerhard Botz*: Der „4. März 1933“ als Konsequenz ständischer Strukturen, ökonomischer Krisen und autoritärer Tendenzen. In: Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur. Hrsg: E. Fröschl, H. Zötl. Wien, 1984. 24.
- 14 ÖS. AdR. NPA. Die politischen Berichte der Gesandtschaft in Budapest 1918–1938. Karton 22. Berichte: 20–31. 5. 1933. A kapcsolatokról a követek különös előszeretettel és szimpátiával tudósítottak.
- 15 ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel. Karton 18. Bericht. Dátum nélkül.
- 16 Uo.
- 17 A legitimista mozgalom egyik lehetséges tömegbázisát a bécsi egyetemisták adták, amennyiben utcai demonstrációra került sor, ők mindig mozgósíthatóak voltak. Lásd erről bővebben: ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten, Gruppe 01. Abt. 13 Personal und 15 Rechtssachen. Karton 5–12.
- 18 Lásd erről bővebben *Pethő Sándor*: A magyar Capitólium. Budapest, 1932.
- 19 Idézi *Ernst Hoer*: Österreich 1918–1938. Staat ohne Nation, Republik ohne Republikaner. Wien, 1966. 13.
- 20 Alapvető forrásként használható az ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. Nachlass von Theodor Hornbostel, V. F. Karton 1–30, Gruppe 01. Auswärtige Angelegenheiten. Neue Administrative Registratur, Abt. 13. Personal und 15 Rechtssachen Karton 1–40.
- 21 Dollfuß és környezete 1933. május 20-án döntött a Vaterländische Front megalakításáról. A szervezet elsődleges feladata a párt nélküli struktúra igazolása és az osztrák misszió és nemzeti különállás szellemi és intézményes védelmezése volt. Rolf Bauer így ír a V. F. működésének eredményeiről, illetve a szervezet céljairól: „*Valamennyi hazafias szellemiségű állampolgár összegyűjtése érdekében május 20-án megalakították a Vaterländische Frontot, melyhez minden közhivatal betöltőjének csatlakoznia kellett. A kormányzat arra törekedett, hogy a V. F. segítségével osztrák hazafias irányvonalút ideológiailag alátámassza...*” *Rolf Bauer*: Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas. München, 1994. 405. Véleményünk szerint az 1945 után megfogalmazott, Ausztria nemzeti függetlenségét igazoló tézisek természetesen kapcsolódtak a V. F. keretein belül kidolgozott programokhoz.
- 22 Statuen des Ringes Österreichischer Soldaten. ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 30. Februar. 1937.

23 Uo.

24 Rede des Präsidenten des Ringes Österreichischer Soldaten von Friedrich Mayer 9. 3. 1937. ÖS. AdR. NPA. Auswärtige Angelegenheiten. Präsidium 1918–1938. Gruppe 01. Karton 31.

25 Ezek közül kiemelésre kíváncsnak az 1933 és 1936 között megjelent cikkei és tanulmányai az általa szerkesztett Wiener Politische Blätter hasábjain (pl.: Arbeiterschaft und Staat, Arbeiterschaft und Monarchie című tanulmányai stb.), illetve az 1935-ben megjelent Österreichische Aktion című program-anyag.

26 Wiener Politische Blätter, 1. Jg. Nr. 1. 75. 16. April 1933.

27 Wintert idézi *Ludwig Reiter*: Bekenntnis zu Österreich. Wien, 1946. 24–25.

28 *Karl Ernst Winter*: Arbeiterschaft und Monarchie. In: Wiener Politische Blätter, 3. Jg. 1935.

29 A Habsburg-dinasztia személyiségeinek népszerűsítésére tett kísérletekről részletes anyag található: ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe. Gruppe 09. Christliche Soziale Partei 1–21. Karton, Vaterländische Front 1–36. Karton, Nachlass von Teodor Hornbostel 1–10. Karton.

30 *Karl Ernst Winter*: Arbeiterschaft und Monarchie. Wien, 1935. 323.

31 Winter 1933-ban az általa szerkesztett újság hasábjain, egy rövid szerkesztőségi közleményben foglalkozik a szociális királyság gondolatával. Wiener Politische Blätter, 1. Jg. Nr. 1. 16. 6. 1933. 85.

32 Ernst Rüdiger Starhemberg (arisztokrata családból származó politikus, az osztrák Mussolininek kiküldött Heimwehr-vezér, majd alkancellár, a harmincas évek végére meggyőződéses osztrák hazafivá vált) beszédének részlete: Die Reden des Vizekanzlers E. R. Starhemberg. Hrsg. v. österreichischen Bundespressdienst. Wien, 1935. 124.

33 Schuschnigg beszédrészlete megtalálható: Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreichers. Wien, 1935. 22.

34 Wiener Politische Blätter, 2. Jg. Nr. 2. 199. 23. 12. 1934.

35 *Kurt Sontheimer*: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München, 1994. 208–209.

36 Schuschniggot idézi *Anton Hopfgartner*: Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler. Wien, 1992. 64.

37 Részletesen és szemléletesen foglalkozik ezzel a problémával Karl Ernst Winter a Wiener Politische Blätter már idézett, 1934. december 23-i számában a 197–204. oldalon. Hasonlóképpen találóan és pontosan fogalmazza meg ennek az egyedi „struktúrának” a jellegzetességeit *Ludwig Reichhold*: Oppositon gegen den autoritären Staat. Christlicher Antifaschismus 1934–1938. Wien, 1964.

38 *Friedrich Reinhofer*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsman. Wien, 1978.

39 ÖS. AdR. NPA. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 3. 14. 3. 1935.

TOKAJI BOROK A CÁROK ASZTALÁN

Adalékok a 18. századi hegyaljai borok oroszországi kiviteléhez

A Magyar Királyság és a Moszkvai Nagyfejedelemség között Hunyadi Mátyás (1458–1490) és III. Iván (1462–1505) uralkodása óta viszonylag jól nyomon követhető gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Ennek során főként magyar borok és orosz prémek, szőrmék cseréltek gazdát, mint azt jó néhány levéltári irat is bizonyítja.¹ Márki Sándor tanulmányaiból tudjuk, hogy I. Al-Dmitrij (1605–1606) és Mniszek szandomiri vajda leánya, Mária esküvőjére 30 hordó kitűnő bort szállítottak a Hegyaljáról.²

A 18. század első éveit a magyar–orosz kapcsolatok jelentős élénkülését hozták. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter (1689–1725), valamint diplomatáik (Nedeczky Sándor, Thalaba Máté, illetve Jemelján Ivánovics Ukraincev, Borisz Kurakin, Oszip Scserbatov) tárgyalásai, levélváltásai a politikai és kereskedelmi kontaktusok erősödését jelzik.³ Közismert, hogy az orosz cár nemcsak nagy reformer, hanem nagy ivó is volt, aki a vodka mellett elsősorban a tokaji nedűt kedvelte.⁴ Ezzel magyarázható, hogy a fejedelem többször is hegyaljai borokkal kedveskedett Pjotr Alekszejevicsnek. A „királyok boraként” és a „borok királyaként” egyaránt emlegetett tokaji fogadtatásáról így számolt be Thalaba Máté követi jelentésében a fejedelemnek: „Bizonyra írhatom Felségednek, hogy egy magyarországi hordó bornak praesentálása a felséges cár előtt többet tesz, mint akármely drága ajándék.”⁵ A legjobb ágens vagy prókátor valóban a tokaji antal (vagy ántalag = 75 liter)⁶ volt, hiszen az „isteni nektárról”, „Bacchus gyönyörnedveiről”, az aransárga nedű bódító erejéről, mámorító hatásáról „minden oroszok cárja” a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott.⁷ 1711-ben, a fejedelemmel történt jarosławi találkozói idején, egy átmulatott éjszaka után mondta: „Engem eddig nem győzött le senki és semmi, de tegnap este legyőzött a tokaji bor.”⁸

A tokaji boroknak fontos szerep jutott az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között 1707. szeptember 15-én, Varsóban létrejött szerződés előkészítésének és aláírásának időszakában is. A tárgyalófelek hangulatát jelentősen emelte a hegyaljai nedű, amelynek fogadtatásáról Nedeczky ezt jelentette: „A bor essentiáját kedvesen vette a cár, kétszer is itt előhozta, s Varsaván is egyszer.”⁹

A cár magyarországi követe, J. I. Ukraincev (1640–1708), aki 1686–1699 között a Külügyi Hivatal vezetője volt és I. Péter 1708. július 12-i megbízólevelével érkezett Magyarországra, ugyancsak kedvelte a jó borokat. A orosz nyelvek szerint halálát is az erős italozás okozta, bár ez nem vertifikálható, mivel a hivatalos jelentés a 67 éves diplomata magas lázáról tett említést.¹⁰

Bár a 18. század eleji Oroszországban még a spanyol, görög és rajnai borok voltak inkább divatosak, a cár leveleiben elragadtatással nyilatkozott a hegyaljai borok minőségéről, utolérhetetlen zamataról. Felvásárlói ez idő tájt általában 40–50 jefimkát, azaz kb. 20–25 rubelt (1 rubel = 1,3–1,4 forint) fizettek egy kisebb hordó (úgynevezett antal, ántalag) óborért, amelyet aztán a Tokaj–Kijev–Moszkva szárazföldi úton, vagy a

Visztuláig szekéren, majd onnan Danzigig, illetve Pétervárig hajón szállítottak. A szárazföldi utak rossz minősége, valamint a gyenge közbiztonság miatt a kereskedők zöme a tengeri szállítást részesítette előnyben, ám ilyen esetekben nemritkán – a dohos raktár és a sós levegő hatására – a borok zamata erőteljesen romlott. Ráadásul a szállítási költségek, a különféle tranzitilletékek és a magas vámtarifák (1 hordó után 6–9 rubel) amúgy sem tették túlságosan nyereségesse a borkereskedelmet.¹¹

1714-ben I. Péter a görög kereskedőcsaládból származó Paraszkewics kapitány és Jermoláj Korszakov testőrtisztet küldte Tokajba, hogy a cári udvar számára 300 hordó (600 antal) bort vásároljanak 10 ezer rubel értékben.¹² Két év múlva Szávva Grigorjev vett borokat az uralkodónak, akinek pontos információi voltak az aszú minőségéről és forgalmi áráról.¹³ A távolság, a szállítás és a közbiztonság nehézségei arra késztették a cárt, hogy kísérletet tegyen a tokaji típusú szőlőművelés és bortermelés oroszországi meghonosítására. Ez az elképzelés azonban csak 1784–1785-ben, a Krim területének az Orosz Birodalomhoz való csatolása után valósulhatott meg, amikor 30 ezer tokaji szőlővesszőt telepítettek ott.¹⁴

I. Péter utóda, I. Katalin (1725–1727) uralkodása alatt tovább nőtt a magyar borok iránti érdeklődés és kereslet, olyannyira, hogy a cárnő halálát is állítólag a mértéktelen borfogyasztás okozta.¹⁵ Ez nem tűnik kizártnak, mivel a cárnő – uralkodásának két éve alatt – egymillió rubelt költött danzigi pálinkaféleségekre és magyar borokra.¹⁶ (Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy az állami bevételek évente kb. 10 millió rubelt tettek ki.)

Nagy Péter unokája, II. Péter (1727–1730) – akinek egyik nevelője a Karácsvfalván született Zékány János volt – 12 évesen került az orosz trónra. Környezete korán rászoktatta a borfogyasztásra, és bizonyára ez is közrejátszott 15 évesen bekövetkezett halálában.¹⁷

Anna Ivanovna (1730–1740) cárnő koronázási ünnepségén ugyancsak magyar bort ittak a meghívott vendégek.¹⁸ Kegyecei – Biron (Bühren), Münnich, Ostermann – lelkes fogyasztói voltak a hegyaljai nedűnek. Az ő tanácsukra tanulmányozta át von Hartung bécsi kamarai tanácsos 1727-ben készített emlékiratát, amely a kölcsönös előnyökön nyugvó osztrák–orosz kereskedelem fellendítését, a hegyaljai borok vámjának leszállítását javasolta. Így érthető, hogy 1733 júniusában Anna Ivanovna cári ukázt bocsátott ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság felállítására, amelyet az Udvari Gazdasági Hivatal (Pridvornaja kontora) alá rendelt.¹⁹ Ennek utasítására indult el Tokajba Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij alezredes és kísérete, az úgynevezett orosz kolónia. A rezidens feladata az volt, hogy évente 150–200 antal (11–15 ezer liter) jó minőségű bort küldjön szekereken – Ukrajnán keresztül – Pétervárra.²⁰ Mivel a Bizottság a tokaji borokon kívül nagy mennyiségű aszú szőlőt is felvásárolt – amit az akkori hatályos törvények (az 1729. évi 12. tc.) az országban birtokkal nem rendelkező idegen személyeknek tiltottak –, 1736-ban Zemplén vármegye Kossuth András szolgabíró bízta meg az ügy kivizsgálásával.²¹ A helyi hatóságok ugyanis nem nézték jó szemmel az oroszok tevékenységét, akik a Tokaj vidéki termés jelentős részét (5 év alatt 20 ezer rubelért 1089 antalt)²² felvásárolták, és emiatt a bécsi udvar számára sem maradt elegendő bor. A hatóságok rosszállották azt is, hogy a Bizottság „felhajtotta” az árakat és egy hordó (2 antal = 150 liter) borért átlagosan 25 rubelt fizetett a termelőknek.²³ (A bor ára természetesen mindenkor erősen függött a hegyaljai termés mennyiségétől, minőségétől, a háborús vagy békés esztendő keresleti viszonyaitól,

valamint a szállítási költségek, tranzitilletékek és vámok nagyságától.) Ez meglehetősen magas ár volt, hiszen ez idő tájt egy font hús és rozskenyér 3, egy font szalonna 12, egy icce közönséges pálinka 24, egy icce sör pedig 2 krajcárba került.²⁴

A megyei hatóságok és az Orosz Borvásárló Bizottság közötti elmérgesedett helyzettel magyarázható, hogy a csecsemő VI. Iván helyett kormányzó Anna Leopoldovna régensnő 1740 végén átmenetileg megszüntette a kolónia tokaji tevékenységét.²⁵ Ezt követően több mint négy esztendeig orosz szolgálatba állt magánkereskedők (Dmitrij és Atanaz Paraszkevics, Altenzsi Diamand) évi átlagban 150 antal bort szállítottak a moszkvai és pétervári cári pincékbe.²⁶

Az udvari gárdaezredek támogatásával trónra került I. Erzsébet (1741–1761) azonban 1745 tavaszán ismét felújította a Bizottság munkáját, és annak vezetésével a közben ezredessé, majd vezérőrnaggyá előléptetett Fjodor Visnyevszkijt bízta meg.²⁷ A kinevezett rezidens a cárnő teljes bizalmát élvezte, mivel egyik ukrainai útja során ő figyelte fel a nagyszerű hanggal megáldott Alekszej Razumovszkijra, aki később az uralkodónő kegyence, birodalmi gróf és hetman lett.²⁸

F. Visnyevszkij 1749-ig vezette a Borvásárló Bizottságot, amelynek tevékenységét a cárnő 1745. április 6-i rendelkezése szabályozta. Eszerint az évi 750 antal (56 450 liter) bor vásárlásához szükséges összegeket a bécsi követ folyósította a rezidens és 35–40 fős kísérete részére, amelyhez 10–15 dragonyos, 2–3 lovas futár, két írnok, orvos, pópa, kántor és kíséret személyzet tartozott.²⁹ A kántor tisztségét 1745–1750 között nem kisebb személyiség töltötte be, mint a filozófus, költő, vándorprédikátor Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722–1794), az ukrán felvilágosodás egyik legismertebb alakja.³⁰ Tevékenysége azonban számos nehézségbe ütközött, mivel a katolikus egyház helyi képviselői és Barkóczy Ferenc egri püspök a pravoszláv „eretnység”, a szkizma terjesztésével és a Habsburg Birodalom belső „fellazításával” vádolták. Ezenkívül szemére vetették azt is, hogy a hazai szerb lakosság Oroszországba történő áttelepülését szorgalmazta, továbbá pravoszláv ima- és tankönyveket terjesztett.³¹

A Zemplén megyei hatóságok támadást indítottak a Bizottság ellen azért is, mivel az – a borok felvásárlásán kívül – öt szőlőföldet, egy parlagföldet, három házat (pincékkel együtt) 15–20–25 évre zálogba vett.³² Arra hivatkoztak, hogy a magyar törvények az Aranybulla óta (1222: 26., 1439: 16., 1535: 42., 1542: 12., 1599: 31., 1660: 30. tc.) tiltották az idegenek birtokszerzését, ideértve a haszonbérlet és a zálogbirtok formáját is, amelyet külföldi személyektől bármely hazai nemes bármikor megválthatott (1729. évi 35. tc.).³³ Ezzel évtizedekig tartó hosszas perek kezdődtek, amelyek nemcsak Fjodor Visnyevszkij, hanem fia, Gavriil 1749–1753 közötti tokaji tevékenysége idején is folytatódtak.³⁴ Ellene azon a jogcímen indítottak támadást 1752–1753 fordulóján, hogy nem fizeti a kötelező telekadót, és ezzel megkárosítja a kamarát. A Tripartitum alapján ugyanis a földesúr (az adott esetben a hegyaljai kamarauradalom,³⁵ amelynek joghatósága a szepesi kamara volt) terragiumot szedhetett a nem nemesi származásúaktól és az indigenátussal nem rendelkező külföldiektől. Az orosz rezidens hiába hivatkozott arra, hogy a zálogbirtokos maga a cárnő, akit nem lehet a magyar törvények elé idézni, Gavriil Visnyevszkijnek 1753 júliusában mégis el kellett hagynia Tokajt.³⁶

A viták elmérgesedésében az is közrejátszott, hogy 1751 és 1756 között került sor a Mária Terézia által feloszlott délvidéki szerb határőrezredek áttelepedésére Oroszországba. Ennek során – a Borvásárló Bizottság hatékony támogatásával – négy-

ezrednyi katona (a családtagokkal együtt mintegy 13–15 ezer fő) költözött át Dél-Oroszországba.³⁷ A zempléni hatóságokat érthetően ingerelte az a körülmény, hogy az orosz kolónia a borkereskedelemmel nehezen összeegyeztethető „ügynöki” tevékenységet is ellátott.³⁸

G. Visnyevszkij utódának, Nyikolaj Zsolobov őrnagynak egy időre sikerült leszerelnie a zempléni hatóságok ingerültségét, amit persze megkönnyített az a tény, hogy Mária Terézia és I. Erzsébet szövetségesként harcoltak a hétéves háborúban (1756–1763). A viták viszonylagos rendeződését jelzi, hogy ezekben az években a Bizottság átlagosan 750–800 antal (55–60 ezer liter) bort küldött Pétervárra,³⁹ amit magyar, lengyel, görög, zsidó, örmény és ruszin kereskedők további szállításai is kiegészítettek.⁴⁰ (Összehasonlításképpen említjük meg, hogy 1748-ban a hegyaljai kamaraauradálomban 63 500 liter bor termett.)⁴¹

I. Erzsébet személyes kedvtelése is hozzájárult ahhoz, hogy uralkodásának időszakára (különösen az 1745–1761 közötti évekre) tehető a hegyaljai orosz borkivitel fénykora. A cárnő (Nagy Péter legfiatalabb leánya), aki maradéktalanul osztotta a „non est vinum, nisi tokainum” mondást, a rajongásig kedvelte a hegyaljai borokat.⁴² Erről tanúskodik 1745. november 8-i, F. Visnyevszkijhez intézett ukázának utóirata is: „Ha egy módja van, küldjön futárral legalább három antal aszút, amit sehol sem tudok beszerezni, pedig én nem tudok anélkül meglenni, miként azt Ön is tudja.”⁴³ Az uralkodónő csillagászati árakat is hajlandó volt fizetni az aranyárga nedűért. Így például 1745. november 13-i levelében öt antal 1727-es évjáratú aszú beszerzésére utasította Visnyevszkij tábornokot, aki egy antal borért 120 cservonyecet, (276 rubelt) fizetett.⁴⁴ Mária Terézia jól ismerte a cárnő sajátos kedvtelését, ezért 1746-ban hatszáz butélia aszút küldetett neki.⁴⁵

Amikor a cárnő halála után unokaöccse, III. Péter 1762 első felében felrúgta a szövetségi viszonyt az osztrákokkal és helyette poroszbarát politikát folytatott, a pozsonyi kamara azonnal elrendelte a tokaji zálogbirtokok visszaváltását, sőt 1762. július 19-én Mária Terézia kiutasította magyarországról Nyikolaj Zsolobovot és a Bizottság tagjait.⁴⁶ II. Katalin (1762–1796) államcsínye és férje, III. Péter meggyilkolása után aztán ismét rendeződött a viszony Ausztriával, ezért az orosz kolónia mégis maradhatott Tokajban.

1763 elején a magyar udvari kamara és a Zemplén megyei hatóságok ismét a zálogbirtokok azonnali visszaváltását követelték. A cári kabinet utasítása szerint azonban ez csak azokra a szőlőföldekre terjedhetett ki, amelyeknek záloghatárideje már lejárt. A vitát ez alkalommal Mária Terézia 1763. március 12-i, báró Döry Ferenc zempléni főispánhoz intézett utasítása döntötte el, amelyben a zálogok sürgős visszaváltását rendelte el.⁴⁷ A tárgyalások azonban ismét pereskedéssé fajultak, és mindkét fél kölcsönös nehézségeket igyekezett támasztani. Az időközben (1763 nyarán) Zsolobov helyére kinevezett új orosz megbízott, Anton Rárog őrnagy „melioratio” jogcímén állandóan egyre nagyobb többletköltségeket követelt. Valójában azonban „deterioratio” (értéksökkenés, romlás) következett be, mivel az 1760-as évek elejétől a szőlőföldek nagy részét az oroszok már nem műveltették.⁴⁸

1764-ben, amikor Bécsben a hétéves háborút lezáró, Poroszország és Oroszország közötti szerződés létrejöttéről értesültek, a kancellária ismét a tokaji zálogjavak azonnali visszaváltása mellett döntött. Ezt követően Potoczky Imre szolgabíró felbecsültette a zálogokat,⁴⁹ ám megint eredménytelen huzavona kezdődött. 1764. szeptember 17-

én Grassalkovich Antal, a kamara elnöke arra utasította a feleket, hogy 1376 forint 56 krajcár ellenében a szőlőföldek visszaváltása mihamarabb történjen meg. Ekkor a megváltás összege körül alakult ki aprólékos vita, majd a kancellária 1767. február 29-én újabb utasítást küldött a kamarának, immár 2140 forint kifizetéséről.⁵⁰

A megállapodás ez alkalommal is elmaradt, mire 1769 novemberében Potoczky szolgabíró pert indított Rárog ellen, hivatkozva az 1739. évi 37. tc. és az 1729. évi 35. tc. rendelkezésére, miszerint a magyar nemzet bármely tagjának kérésére – idegenek ellenében – lehetővé válik a zálogjavak bármikori visszaváltása. Egyúttal kérte, hogy ítéljék neki az őrnagy által birtokolt zálogjavakat.⁵¹ A következő évben ezzel ismét a tárgyalások kerültek előtérbe, de a helyzet még tovább bonyolódott, mivel 1771-ben Rárog újabb harminc évre szóló zálogszerződést kötött.⁵² Az üggyel maga a társuralkodó, II. József is kénytelen volt foglalkozni, aki meglehetősen diplomatikusan járt el, mivel a Lengyelország első felosztása (1772) körüli feszült légkörben nem lett volna célszerű az orosz–osztrák szövetségi viszony provokálása. 1774. április 25-én azonban a magyar udvari kamara mégis utasította Zemplén vármegyét az 1770. évi ítélet végrehajtására a zálogjavak ügyében,⁵³ mire D. M. Golicin herceg, a bécsi orosz követ erőlesen tiltakozott Kaunitz kancellárnál.⁵⁴

Anton Rárog 1775. október 13-i halálát követően helyettese, Szavva Gorev vette át a Bizottság munkájának irányítását, aki új szállást volt kénytelen bérelni a kolónia számára, mivel korábbi házukat – a kamarai utasításnak megfelelően – Potoczky Imre szolgabíró kapta meg.⁵⁵ Ezt követően jelentős visszaesés figyelhető meg a hegyaljai borok oroszországi kivitelét illetően (átlagosan évi 250–300 antal),⁵⁶ ami azzal is összefüggött, hogy II. Katalin uralkodása alatt Pétervárott elsősorban a palackozott francia italok (főként pezsgők) örvendtek nagyobb népszerűségnek.⁵⁷

Az utolsó tokaji rezidens, Sz. Gorev kapitány működése idején a Bizottság viszonylag békés körülmények között végezhetette munkáját. Csak 1784–1785-ben került sor újabb botrányra, amikor Grigorij Patyomkin herceg azzal bízta meg Jurij Bimbolozar alhadnagyot (az orosz szolgálatba lépett Bimbólázár János tokaji borkereskedő fiát) és Vaszilij Porecsanyin zászlóst (a Szerémségből származó Parócsányi család leszármazottját), hogy 30 ezer szőlővesszőt vásároljanak a Krím-vidéki telepítésekhez.⁵⁸

Ezzel kapcsolatban aztán újabb nézeteltérések alakultak ki, mivel a hazai törvények tiltották a tokaji szőlővesszők kivitelét az országból. Ennek ellenére II. József és Kaunitz kancellár „nagylelkűen” hozzájárultak az „aranyvenyigék” kiszállításához,⁵⁹ ami Zemplén vármegye ellenállásába ütközött. A botrány akkor tört ki, amikor az oroszok 19 ezer szőlővesszőt már elszállítottak a Hegyaljáról, a maradék 11 ezret azonban 1785 januárjában Ocskay András szolgabíró emberei darabokra vagdalták. Ezt követően Kaunitz nyomatékosan utasította Zemplén vármegyét, hogy ne akadályozza a vesszők kivitelét és ne idézzen elő diplomáciai feszültséget.⁶⁰

A hegyaljai borok iránti számottevő érdeklődésre 1789-et követően került sor, amikor a forradalmi metélytől rettegő II. Katalin megtiltotta a francia borok oroszországi bevitelét.⁶¹ A pétervári kikötő vámlajstromai szerint 1793–1795 között átlagosan évi 175 oxhoft (750 antal) bort importáltak Tokaj környékéről.⁶² Úgy tűnt tehát, hogy változatlanul szükség van a keresett magyar borokra. A cárnő halála után azonban fia, I. Pál (1796–1801) 1798. január 26-i ukázával megszüntette a tokaji Borvásárló Bizottságot,⁶³ amely 65 éves fennállása alatt kitűnő hegyaljai (Tokaj, Tarcál, Tállya, Mád, Kisfalud, Tolcsva, Olaszi, Patak, Újhely, Zemplén vidékéről származó) borokat

importált a pétervári udvar számára. Az utolsó orosz rezidens, Sz. Gorev (aki mádi református leányt vett feleségül) 1799 májusában utazott el Tokajból, ahol még üdvözölte A. V. Szuворov Észak-Itáliába vonuló seregének egyik alakulatát.⁶⁴

A Bizottság megszüntetése mindkét „félnek” érzékeny veszteségeket okozott. Az oroszok ugyanis elvesztették azt a lehetőséget, hogy – az állandó kereskedelmi képviselő révén – folyamatosan vásárolhassák fel a legjobb minőségű borokat. A Vörösmarty Mihály által „híg arany”-nak nevezett tokaji aszúért és hegyaljai nedűkért a cárok megbízottjai tisztességes összegeket fizettek, ami nemritkán árfelhajtó tényezőként hatott.⁶⁵ Ez érthetően bosszantotta a környék nemesi vásárlóit, akik az oroszok működését állandó botránykőnek tekintették. Az igazsághoz tartozik, hogy az adott korszakban (és később is!) egyetlen állam sem nézte volna jó szemmel egy kereskedelmi ki-rendeltség gyakorta gyanús ügyleteit, a hatályos törvényekbe ütköző manipulációit (lásd a zálogbirtokok körüli bonyodalmakat, az aszú szőlő és az „aranyvenyigék” kiviteli tilalmának kijátszását). Bár nem osztjuk H. I. Biderman⁶⁶ azon nézetét, miszerint a Bizottság elsősorban politikai ügynökség volt, mégis úgy ítéljük meg: célszerűbb lett volna, ha a rezidensek és a kolónia tagjai jobban tiszteletben tartják a hatályos magyar törvényeket.

A Bizottság felszámolása természetesen a tokaji bortermelőket is súlyosan érintette. Ez különösen Lengyelország három felosztását (1772, 1793, 1795) követően hatott érzékenyen, hiszen tökeerős felvevőpiacok hiányában a Hegyalja – szó szerint – a saját borába fulladt.⁶⁷ Pedig a termékeny talaj, a kedvező éghajlati viszonyok,⁶⁸ a szőlőművelési technológiák,⁶⁹ a hegyaljai ember lelki alkata⁷⁰ változatlanul a siker és a jólét garanciái lehettek volna.

A 19. század elején – a Napóleon elleni háborúk időszakában – még történt néhány kísérlet az oroszországi borexport megszervezésére. Ezek azonban nem jártak eredménnyel. A kortárs Skerlecz Miklós⁷¹ és Berzeviczy Gergely⁷² elgondolása a „keleti piac” meghódításáról még hosszú időre ábránd és illúzió maradt.

Jegyzetek

- 1 *Váradi-Sternberg János*: Iz isztorii ekonomiceszkih szvjazej mezdu Rosszijej is Vengrijej v XVIII veke. In: *Mezsdunarodnije szvjazi Rosszi v XVII–XVIII vekah*. Moszkva, 1966. 117–129.
- 2 *Márki Sándor*: Orosz–magyar kereskedelem. In: *Aradi Közlöny*, 1887. január 3., 3–4; *Uő.*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXIII. kötet VI. füzet. Bp., 1913. 387–480.
- 3 *Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. 52–95., *Váradi-Sternberg János*: Az 1707-es tárgyalások és az orosz–magyar szerződés. In: *Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról)*. Bp.–Uzgorod, 1981. 22–47., *Uő.*: Rákóczi diplomáciai beszélgetése és levelezése Kurakin herceggel. In: *Századok öröksége*, 72–88.
- 4 *A. F. Büsching*: *Magazin für die neue Historie und Geographie*. Hamburg, 1767. Band XIX. 94.
- 5 *Tardy Lajos*: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798). *Fejezetek a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok történetéből*. In: *A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek*, 23–25. Sárospatak, 1963. 6.
- 6 *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszki Miklós. Kilencedik kiadás. Bp., 1992. 63.
- 7 *Piszmá i bumagi imperatora Petra Velikogo*. Tom IX/1. Szankt-Petyerburg (rövidítve: Szpb.), 1887. 469.
- 8 *B. Racsinszkij*: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Minisztjerstva inosztrannih gyel). In: *Russzkij Vesztnyik*, 1875. szeptember, 179.

- 9 Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. 422.
- 10 Váradi-Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: Századok, 1959. 233–251., Uő.: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. In: Századok öröksége, 48–71.
- 11 A korabeli borkereskedelemről részletesebben P. Keppen: O vinogvelli i vinnoj torgovlje v Rosszi. Szpb., 1832., Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944.
- 12 P. Keppen: i. m. 212.
- 13 N. N. Bantis-Kamenskij: Obzor vnyesnyih sznosenyij Rosszii. Csaszty I. Moszkva, 1894. 161.
- 14 Wellmann Imre: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. In: Műveltség, 1946. 182–186., Borsodi Szemle, 1958. 2. sz. 41–43.
- 15 K. Valisevskij: Carsztvo zsenin (Jekatyerina I., Anna Ivanovna, Jelizaveta I.). Moszkva, 1989. 62. (Reprint kiadás).
- 16 Von Westphalen dán követ jelentését közli N. J. Crusenstolpe: Russische Hofgeschichten. Band 1. München, 1923. 95.
- 17 K. Valisevskij: i. m. 157–158.
- 18 D. A. Korszakov: Vocarenijje imperatrici Anni Ioannovni. Szpb., 1880. 127–128.
- 19 A tokaji Bizottság tevékenységéről és a 18. századi hegyaljai orosz borkivitelről lásd: B. Racsinszkij: i. m., Tardy Lajos: i. m., Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora (Történeti–néprajzi tanulmány). Tokaj, 1991. 575–578., Papp Miklós: A tokaji bor és Európa. In: Tokaj. Vároستörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 303–318., V. Molnár László: Magyar borok a cárok asztalán. In: Élet és Tudomány, 1994. 44. sz. 1394–1396.
- 20 B. Racsinszkij: i. m. 181–182.
- 21 Tardy Lajos: i. m. 18.
- 22 P. Keppen: i. m. 210.
- 23 Uo. 41–42.
- 24 A korabeli mezőgazdasági termékek és élelmiszerek áaira vonatkozóan lásd M. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798., Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979., Zemplén vármegye határozata a kenyér és zsemle áráról 1795-ben. In: Zempléni históriák I. (A honfoglalástól 1849-ig). Összeállította: Hőgye István. Bp.–Miskolc, 1986. 166–167.
- 25 P. Keppen: i. m. 42.
- 26 B. Racsinszkij: i. m. 184–186.
- 27 N. N. Bantis-Kamenskij: i. m. 65.
- 28 J. V. Anyiszimov: Rosszija v szerezinye XVIII veka. Moszkva, 1986.
- 29 B. Racsinszkij: i. m. 186.
- 30 Váradi-Sternberg János: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon. In: Századok öröksége, 211–223., Uő.: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. In: Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki). Uzsgorod, 1979. 63–82.
- 31 V. Molnár László: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. 121–135., Uő.: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1993. 105–113.
- 32 Tardy Lajos: i. m. 45–50.
- 33 Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. rész. Buda, 1845. 102–103.
- 34 B. Racsinszkij: i. m. 187–188.
- 35 A tokaji kamarauradalom 18. századi történetéhez Barta János: Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In: Tokaj. Vároستörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 139–158., Herzog József: A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. In: Levéltári Közlemények, 1923. 248–277., Wellmann Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1935. 93–122.
- 36 B. Racsinszkij: i. m. 214.
- 37 Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909., Honfi József: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoj armii XVIII veka. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Series Historica, t. 7. Bp., 1965. 79–107., Uő.: A huszárság kialakulása a 18. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténeti Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129. A szerbek oroszországi áttelepülésére vonatkozó bécsi levéltári dokumentumok: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Illyrico–Serbia (1749–1751), fasciculus 2. convolut A. 64, No. 112; Illyrico–Serbia (1752–1754), fasciculus C, No. 7; Illyrico–Serbia (1755–1756), fasciculus 2, convolut A. 19, No. 54, 63, 71.
- 38 H. I. Biderman: Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck, 1867. 14.

- 39 *P. Keppen*: i. m. 210.
- 40 *Balassa Iván*: i. m. 569–619.
- 41 *Illésy János*: A kincstár szürete a Hegyalján 1748-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1897. 373.
- 42 *Papp Miklós*: i. m. 308.
- 43 *B. Racsinszki*: i. m. 186.
- 44 *Tardy Lajos*: i. m. 38.
- 45 *P. Keppen*: i. m. 50.
- 46 *A. Arneth*: Geschichte Marie Theresia's. Band IX. Wien, 1879. 84.
- 47 *V. Molnár László*: Magyar borok a cárok asztalán. I. m. 1396.
- 48 *Tardy Lajos*: i. m. 104.
- 49 *Herzog József*: i. m. 258.
- 50 *Tardy Lajos*: i. m. 108–110.
- 51 Uo. 212.
- 52 *B. Racsinszki*: i. m. 192.
- 53 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 1990. (1774. április 25.)
- 54 *B. Racsinszki*: i. m. 193.
- 55 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 82. (1775)
- 56 *P. Keppen*: i. m. 212.
- 57 *V. Molnár László*: Oroszország kül- és belkereskedelme a 18. század második felében. In: Agrártörténelmi Szemle, 1984. 1–2. sz. 186–194.
- 58 *Wellmann Imre*: A tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosítása. In: Borsodi Szemle, 1958. 2. sz. 41.
- 59 MOL, Kancelláriai Levéltár, Acta generalia, A-39, No. 14 359. (1784. december 3.)
- 60 *Wellmann Imre*: i. m. 43.
- 61 *V. Molnár László*: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában. In: Világtörténet, 1984. 3. sz. 131–154.
- 62 *Dercsényi János*: A magyarországi boroknak a külföldiekkel való egybehasonlítása. In: Tudományos Gyűjtemény, 1825. 59.
- 63 *B. Racsinszki*: i. m. 197–198
- 64 *Darvas István*: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. In: Századok, 1949. 1–4. sz. 283–284.
- 65 *P. Keppen*: i. m. 41–42., 210.
- 66 *H. I. Biderman*: i. m. 14–15.
- 67 *Bartha István*: Tokaj-Hegyalja. A borkereskedelem problémái és a szőlőörzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. Miskolc, 1975. 18–22.
- 68 A hegyaljai szőlőtermesztés természeti földrajzához lásd: *Boros László*: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkereskedésének földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza, 1996.; *Uő.*: Tokaj és környéke természeti földrajza. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János–Orosz István. Tokaj, 1995. 10–17.
- 69 *Boros László*: Környezetkímélő-talajvédő szőlőművelés Tokaj-Hegyalján a 16–19. században. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1996. 189–198.
- 70 *Szekfü Gyula*: A magyar bortermelő lelki alkata. Bp., 1922.
- 71 *Skerlecz Miklós*: A Magyar Királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In: Skerlecz Miklós báró művei. Latinból fordította: Berényi Pál. (Magyar Közgazdasági Könyvtár, t. 15.) Bp., 1914. 62–115.
- 72 *Berzeviczy Gergely*: Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemlről. Pest, 1808.

MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ KORMÁNYZÓ ALGÍRBAN 1580–1582

A Spanyol Monarchia az 1499–1502. évi moriszkó felkelés után – elsősorban Ximenes toledói érsek ösztönzésére – döntött úgy, hogy a reconquistát az afrikai földrészen is folytatja. Az észak-afrikai települések (Oran, Tlemcen, Tripoli) sorra spanyol kézre kerültek, vagy erővel vették be őket, vagy behódoltak. A vérontás elkerülése végett ez utóbbit választotta Algír is 1510-ben. Ezt követően a spanyol támadások szüneteltek. Az uralkodó, Katolikus Ferdinánd nem támogatta a hadjáratot. Figyelmét az itáliai és a Pinereusokon túli problémák kötötték le, számára Észak-Afrika „másodlagos hadműveleti terület” volt.¹

A spanyol visszavonulást követően tűntek fel az észak-afrikai partokon a görög szigetekről származó Barberousse testvérek, Arudzs és Khajreddin, akik tengeri portyáik révén már a Mediterráneum nyugati felében sem voltak ismeretlenek. Katolikus Ferdinánd halálakor, 1516-ban az algíriak hozzájuk fordultak, hogy segítségükkel szabaduljanak meg a spanyoloktól. A testvérpár beveszi a várost, és innen próbál terjeszkedni nyugat felé. Hadjárataik azonban nem túl sikeresek. A Tlemcen visszafoglalásáért vívott harcokban Arudzs életét veszti. Az elszenvedett kudarcok, a berber törzsek lázadásai és a spanyolok készülődései arra készítetik Khajreddint, hogy felajánlja szolgálatait Konstantinápolynak és segítséget kérjen tőle. A győzelmes egyiptomi hadjáratát éppen befejező Szelim szultán örömmel vette az ajánlatot. Remélte, hogy hatalmát a Nyugat-Mediterráneumra is kiterjesztheti. 1519-ben kétezer janicsárt, négyezer önkéntest és tűzérseget küldött Algírba, valamint egy fermant, amelyben kijelentette, hogy „Algír lakóit hűséges alattvalóivá fogadja és védelmét kiterjeszti rájuk”.² Khajreddin nemcsak megszilárdítja hatalmát, de újabb területeket is elfoglal Észak-Afrikában. Segíti a spanyolországi moriszkókat is, az emigrálni szándékozók számára hajót küld, a felkelőknek fegyvereket és önkénteseket. A grenadai moriszkók a szultánnak írott levelükben benne látták „létük garanciáját”, Algírban pedig „a muzulmánok védőbástyáját”.³

Szulejmán Konstantinápolyba hivatja és 1534-ben kapudán pasává (flottaparancsnokká) és beglerbéggé nevezi ki. Ezt követően csak rövid időre tér vissza Algírba, a tengereken szolgálja a birodalom érdekeit. Többek között ő vezeti győzelemre 1538-ban La Prevesánál az oszmán hajóhadat. Algír kormányzását alvezérére, Hasszánra bízta, aki sikerrel védelmezi a várost 1541-ben V. Károly hajóhadával szemben. Ilyen nagyszabású támadást Algír ellen 1830-ig európai hatalmak nem indítottak. A források szerint a császár által személyesen irányított sereg több száz hajóból és 30 ezer katonából állt.⁴

A győzelemmel Algírnak mint az Oszmán Birodalom nyugat-mediterrán védőbástyájának a helyzete stabilizálódott. Adminisztratív struktúrája hasonló volt a többi oszmán tartományéhoz. Élén a kormányzó, a *beglerbég* állt, aki elméletileg minden hatalom birtokosa. A valóságban azonban számolnia kellett a tartomány egyetlen szer-

vezett erejével, a janicsárok testületével, az *odzsakkal*, amelynek egyetértése nélkül semmilyen lényeges döntést nem lehetett hozni. A tartomány eredetisége a közlekedetiekkel szemben az, hogy itt jelentős szerepet játszottak a kalózkapitányok, a *raiszok*, akik érdekvédelmi testületbe, *taifába* tömörültek. Ennek a befolyása jelentős volt, hiszen a tartomány prosperitását, gazdaságának alapját a tengeri portyák során szerzett zsákmány adta.

A kalózkodás (course), amelyet megkülönböztetnek a tengeri banditizmustól (piraterie), általánosan elfogadott, keresztények és muszlimok által egyaránt folytatott tevékenység, „a kereskedelem egyik formája az egész Mediterráneumban”.⁵

A raiszok a 16–17. században szinte kivétel nélkül európai származásúak voltak. Vagy fogolyként kerültek Algírba és tértek a muszlim hitre, hogy megszabaduljanak a rabszolgaságtól, és ne kerüljenek a hajókra evezősnek, vagy a vagyonszerzéstől ösztönözve önként álltak a „kalózköztársaság” szolgálatába.⁶ Őket nevezték *renegátoknak*. A 16. század második felében 22 raisznak a származási helyét sikerült kideríteni. Közülük 11 volt itáliai, 3 görög, 2 albán, 2 spanyol, 1-1 pedig korzikai, francia, algíri zsidó és magyar.⁷

A zsákmány elosztása szigorú szabályok szerint történt. A leltár felvétele után az állam (beglerbég) megkapta a hajó kapitányát, kormányosát, az ácsot (a legfontosabb mesterség) és az ágyúkat. Ezenkívül az árverésen értékesített áruk és foglyok 12%-át, 1-1%-ot pedig a kikötő és a mecsetek rendben tartására. A fennmaradó rész felét a vállalkozást finanszírozók („részvényesek”) kapták, a másik felén a legénység osztozott. A raisz a második rész 40%-át kapta.⁸

A zsákmány legértékesebb részét a foglyok jelentették. Az emberkereskedelem a legjövödelmezőbb kereskedelmi vállalkozás volt a 16–17. században a Mediterráneumban. (Nem ritka a több száz százalékos haszon sem!) Központja Livorno volt, ahol több kereskedőház erre specializálta magát. Ügynökeiket megtalálhatjuk minden jelentősebb mediterrán városban.⁹ Voltak szerzetesrendek is, amelyek a foglyok megvásárlását, „kiváltását” tartották fő feladatuknak. A Vatikán is finanszírozott több ilyen kiváltási műveletet. A pápa nevében a 16. század utolsó évtizedeiben hármezer fogoly érdekében írott levelekben megtalálhatjuk 90 magyar adatait (név, születési hely, idő) is.¹⁰

Amíg a beglerbégek a raiszok – vagy jelöltjük – közül kerültek ki, a janicsárok zsoldjának a kifizetése nem okozott különösebb gondot. Bár az odzsak feje, az aga ekkor is sűrűn keveredett véres konfliktusba a katonákkal, mert vagy nem időben fizette a zsoldot, vagy megkurtította. A taifa 1568-tól janicsárokat is befogadott a hajók legénységébe, s ezzel lehetővé tette, hogy részesüljenek a zsákmányból. Ez növelte az érdekközösséget az odzsak és a taifa között, ami viszont a tartomány autonómiáját erősítette Konstantinápolyal szemben.

Algír függetlenedési lehetőségeinek feltételei az 1570-es években kedvezően alakultak. A keresztény hatalmak lepantói (1571) és az oszmánok tuniszi győzelme (1547) után a Habsburgok és az oszmánok, a „Mediterráneum e két politikai óriása” feladja a harcot, s megbékél egymással a térségben.¹¹ Az algíri kalózok úgy alkalmazkodnak a békés időszakhoz, hogy tevékenységüket teljesen a kalózkodásra összpontosítják. (Néhány janicsár aga és oszmán politikus szeretné ugyan elfoglalni a marokkói Fezt, de ezt a szultán nem engedélyezi.) A Porta, joggal tartva attól, hogy a tartomány ellenőrzése kicsúszik a kezéből, 1572-ben megszünteti a beglerbégi tisztséget és

azzal próbálja közvetlen fennhatósága alá vonni a tartományt, hogy Konstantinápolyból küld kormányzót háromévenként (az ún. hároméves pasákat) Algírba.¹² Feladata az oszmán fennhatóság biztosítása, a belső frakcióharcok csillapítása – esetleg felszámolása. Ritkán fordul elő, hogy a kormányzó-pasa kitöltötte a három évet. Egyrészt mert képtelen volt felszámolni a frakcióharcokat, másrészt pedig viszonylag rövid idő alatt jelentős jövedelemre tett szert az őslakos törzsektől beszedett adókból, valamint a kalózkodásból, ami inkább távozásra, mint a zavaros, életveszélyes körülmények közötti maradásra ösztönözte. Elég sűrűn előfordult az is, hogy a konstantinápolyi intrikák kényszerítették visszatérésre.

Murad szultán 1580-ban Algír kormányzójává Dzsefár pasát nevezte ki, „a magyar regenátot, eunuchot, aki régóta szolgálta és gyermekkorában a karján hordozta, és aki egy tartományt is kormányzott Magyarországon”.¹³ Dzsefárnak az volt a feladata, hogy elődje, a származása miatt Velenceinek is nevezett Hasszán ellen a janicsárok által benyújtott panaszt megvizsgálja, és véget vessen a belharcoknak. Megérkezésekor Hasszánhoz nem nyúlt, mivel annak igen magas pártfogója volt Konstantinápolyban, Osali, a hadsereg fővezére, „abszolút ura mindennek, ami a háborúval kapcsolatos”.¹⁴ Továbbá azért sem, mert az a 20 ezer tallér, amit Osali adott neki Algírba indultakor, „meglágyította a szívét”.

Bebörtönzött viszont rövid időre néhány előkelőséget, akik kiszabadulva összeesküvést szöttek ellene. Csatlakozott hozzájuk a janicsárok agája, akit Dzsefárnál bepanaszoltak a katonák, mert nem fizette ki a zsoldjukat. Az aga – pénzt ígérve – megpróbálta rávenni katonáit a lázadásra. Azok azonban lefogták és Dzsefár elé vitték, aki lefejeztette. A háttérben meghúzódó és az összeesküvést nagyobb részben finanszírozó gazdag mór kereskedő, Caxes „bocsánatot nyert azzal, hogy adott Dzsefárnak egy jelentős összeget, amely – amint azt nekem megerősítették – 30 ezer dukátra rúgott”.¹⁵

1581 májusában Osali is Algírba érkezett. Innen szándékozott hadjáratot indítani Fez elfoglalására. Csatlakozásra akarta rávenni a janicsárokat is. Ők azonban megtagadták a parancsot és kijelentették, hogy csak a szultán kimondott utasítására hajlandók Fez ellen vonulni. Titokban egy marabut küldtek Konstantinápolyba, aki a nevükben arra kérte a szultánt, hogy ne engedélyezze Fez elfoglalását, mert ezzel olyan katonai erő birtokába jut Osali, hogy „könnyen fellázadhat, és egész Barbária ura lehet”.¹⁶ A marabu küldetése sikerrel járt, a szultán megparancsolta Osalinak, hogy térjen vissza Konstantinápolyba. Ott viszont Osali ügyesen intrikálva rövidesen elérte, hogy Dzsefárt visszahívják és újra Hasszánt nevezzék ki Algír kormányzójává.

Az erőten, hanyatló Oszmán Birodalom azonban már a hároméves pasák révén sem volt képes megakadályozni Algír – és az egész Maghreb – autonómiájának megerősödését. A 17. század második felére az odzsak – előbb egyedül, majd a taiffal szövetségben – átveszi a tartomány tényleges irányítását. A két testület által választott személy, aki a hatalom igazi birtokosa, 1671-től a szomszédos tuniszi tartományban már használatos *dej* címet veszi fel. A pasának már csak a „legalitás paravánjának” szerepe jut, mígnem 1710-ben a dej visszaküldi Konstantinápolyba. Ezzel formálisan is megszűnt a hároméves pasák periódusa.¹⁷ Algírt – és a szomszédos Tuniszt is – a jelképes összegű adón túl már csak vallási-kulturális szálak kötötték az Oszmán Birodalomhoz. Ezek a szálak viszont igen erősnek bizonyultak, és a 19. században a francia behatolással szembeni ellenállás idején mindkét országban megélénkültek.

Dzsefár pasa – Diego de Haedo művében

Haedo spanyol származású szicíliai bencés szerzetes, 1578–1581 között fogolyként Algírban volt, amelynek történetét 1612-ben Valladolidban publikálta *Topografia e Historia general de Argel* címen. Az *Epitome de los Reyes de Argel* című fejezet francia fordítását a *Revue africaine* című folyóiratban tették közzé 1880–81-ben.

Dzsefár¹⁸ a szultán megbízásából érkezett Algírba, azzal a céllal, hogy vizsgálatot folytasson két egymásnak ellentmondó állítással kapcsolatban. Abban az esetben, ha Hasszán bűnösnek bizonyulna, a fejét kell venni. De Osali olyan jól elrendezte az ügyet, hogy a szultán anyja megparancsolta Dzsefárnak, hogy mindenképpen legyen elnéző Hasszánnal.¹⁹ Ugyanakkor Osali húszezer tallért adott Dzsefárnak utazási költségeinek fedezésére abból a célból, hogy meglágyítsa a szívét.

A jelen pillanatban (1581) Algírt kormányzó Dzsefár pasát – aki, mint említettük, magyar – a törökök gyermekkorában anyjával, fivérével és hűgával együtt egy portya alkalmával fogták el Magyarországon. Mivel küllemre olyan szépek voltak, a jelenleg uralkodó szultán anyjának ajándékozták őket, és szolgálói lettek a palotában, ahol a renegát és eunuch Dzsefár állandóan a karjában hordozta a később szultánná választott kisgyereket. Ezért az uralkodó később szeretettel viseltetett iránta, amelyet ő a tetteivel is kiérdemelt, mert több kormányzóság élére állították, többek között egy nagyon fontos tartományra Magyarországon. Mindig igazságosan, egyenesen, megértően, barátságosan viselkedett. Ugyanakkor igazságteremtő és könyörtelen volt a gonosztevőkkel szemben. Ezért, amikor a szultán Algírból megkapta a panaszos beadványokat, őt küldte oda, hogy a zsarnokként viselkedő velencei származású Hasszán pasát megbüntesse és rendet teremtsen a már majdnem elveszett tartományban. Az ott lakók nagy megelégedésére 1580. augusztus 24-én érkezett Algírba.

Lecsendesített és engedelmességre bírt minden törököt és mórt Algírban és a királyságban. Békét, méltányosságot és igazságot ígért mindenkinek, fennhangon hirdette, hogy nem meggazdagodni jött Algírba, mivel élete végéig elegendő vagyona van, gyereke nincs, aki örökölné. Magával hozta anyját, aki, amint ezt a királyi udvar emberei mondják – és minthogy ez közismert tény Algírban – inkább keresztény, mint török vagy regenát módon él. Dzsefár magával hozta a szintén renegát és eunuch öcsét. A mai napig – 1581. március 8-ig – kormányzása nyolc hónapja alatt semmi gonosztságot vagy bűnt nem tapasztaltak nála, nem tudnak arról, hogy valakivel rosszat tett volna. Nagy szánalommal viseltetik a keresztények iránt... Ami saját rabszolgáit illeti: nyomban megérkezésekor megparancsolta, hogy a láncoktól szabadítsák meg őket, és ne botozzák, csak ha erre parancsot ad. Ellátta őket jó ruházattal és jó ételekkel. Minden bort, ami az Algírba jövő keresztény hajókra kivetett vámokból neki jut, a rabszolgáknak adja és nem kér érte pénzt, ellentétben azzal, ahogyan elődei cselekedtek. Minden Algírban tartózkodó keresztény kereskedő és szerzetes tudomására hozta, hogy ír Spanyolországba és az egész keresztény világba, hogy szabadon jöhetnek kereskedni és a foglyok kiváltását bonyolítani. És megígérte, hogy tetteivel fogja bizonyítani, hogy semmi köze Hasszán pasához, tekintve, hogy nem meggazdagodni jött Algírba, hanem, hogy mindenkinek igazságot tegyen. Helyettesét, akit ő hozott magával Konstantinápolyból, leváltotta, mert intrikáival és brutalitásával panaszra adott okot. Néhány janicsár panaszkodott, hogy agájuk (akit szintén Dzsefár hozott magával Konstantinápolyból) számos gonosztságot követett el, önkényesen megfosztotta őket

zsoldjuktól, másoktól meg pénzt és ajándékot csikart ki. Megfosztotta rangjától, miután megszerezte az odzsak beleegyezését, amely nélkül egyetlen uralkodó sem hozhatna hasonló döntést. Ez 1581. április elején történt.

Dzsefár pasa körülbelül 20 hónapig uralkodott, 1580 augusztusától 1582 májusáig. Júniusban távozott, hat hajóval, kettő az övé, négy pedig Hasszán pasa kíséretéhez tartozott. Amikor Dzsefár pasa elhagyta Algírt, 60 éves volt, magas, robosztus, eunuch, nagyon igazságos és könyörületes a keresztény foglyokkal szemben. Nem minden elődje volt ilyen.

Jegyzetek

- 1 *Fernand Braudel*: Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1597. Revue africaine, 1928. 2. 3. sz. Második kiadás In: *Fernand Braudel*: Autour de la Méditerranée. Paris, 1996. 52.
- 2 Idézi: *Corinne Chevallier*: Les trente premières années de l'Etat d'Alger 1510–1514. Alger, 1988. 38.
- 3 *Abdeljelil Temimi*: Une lettre des Morisques de Grenade au sultan Suleiman Al-Kanuni en 1541. Revue d'histoire maghrébine, 1975. 3. sz. 105–106.
- 4 *Corinne Chevallier*: i. m. 103. *Moulay Belhamissi*: Histoire de la marine algérienne (1516–1830). Alger, 1986. 118., 137–138. Magyarul: *Kárpáti Emil*: V. Károly keleti politikája. Kolozsvár, é. n. 27–31.
- 5 *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. 934. A kalózkodásról: 915–941.
- 6 *Jean Moulaü*: Les Etats barbaresques. Paris, 1973. 67., *Peter Lamborn Wilson*: Kalóz Utópiák c. könyve (Chiron Kiadó és Media Research Alapítvány 1997) hasznos információkat ad, de túlságosan aktualizálja-ideologizálja ezeket a „kalózköztársaságoknak” a demokratikus berendezését, politikai életét.
- 7 *Pierre Boyer*: Les renégats et la marine de la Régence d'Alger. Revue de l'Occident musulmane et de la Méditerranée, 1985. 39. sz. 97.
- 8 *Corinne Chevallier*: i. m. 50–51., *Jean Moulaü*: i. m. 94.
- 9 *Jean Mathieu*: Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVII et XVIII siècles. Annales E. S. C. 1954. 157–164.
- 10 *Salvatore Bono*: Europe et Islam en Méditerranée c. előadás. Elhangzott A Mediterráneum: történelem és politika c. konferencián Szegeden 1996. október 11-én. (A konferencia anyaga megjelenés előtt.)
- 11 *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger... 1211–1214., 1256–1257.
- 12 *Pierre Boyer*: Des Pachas Triennaux à la révolution d'Ali Khodja Dey (1571–1817). Revue historique, 1970. 99–101.
- 13 *Diego de Haedo*: Histoire des Rois d'Alger. Revue africaine, XXV. (1881) 17.
Dzsefár pasával *Ibrahim Pecevi* török krónikás 1595-ben találkozott. Azt írta róla, hogy a gyulai szandzsákban született, ahonnan gyerekként hurcolták el a törökök. Ugyanitt, majd a székesfehérvári szandzsákban töltött be fontos tisztséget. Beglerbég volt Bagdadban, Damaszkuszban és Tebrizben. Algíri küldetését nem említi, valószínűleg annak különleges és ideiglenes volta miatt. Török történetírók III. k. 1566–1659. (Szerk.: Szekfü Gyula) Budapest, MTA 1916. 85. Ld. még Hadtörténeti Közlemények, 1892. 399–403.
- 14 *Diego de Haedo*: i. m. 24.
- 15 Uo. 23.
- 16 Uo. 24.
- 17 *Pierre Boyer*: Introduction à une histoire intérieure de la Régence d'Alger. Revue historique, 1966. 307–308.
- 18 Revue africaine, 1881. 17. és 19–21. Haedo krónikájából csak azokat a részeket közöljük, amelyek ki-mondottan Dzsefár személyiségére és tevékenységének megítélésére vonatkoznak.
- 19 A szultán anyjának befolyása a III. Murád (1574–1595) uralkodása idején elkezdődött ún. nőuralomra utal.

RÁDIÓ ÉS PROPAGANDA BRAZÍLIÁBAN AZ 1930–40-ES ÉVEKBEN

A rádiózás kezdetei Braziliában

Az országszerte jelentkező helyi érdekű, rövid életű és főként amatőr próbálkozások (pl. *Rádio-Clube de Pernambuco* – 1919.) után, 1922-ben komolyabb előrelépés történt a braziliai rádiózás történetében. Ebben az évben ugyanis a föderális kormányzat két adót vásárolt.¹ Az első hivatalos, a nagyközönségnek szánt közvetítésre 1922. szeptember 7-én került sor Rio de Janeiróban. Ekkor, a Brazília függetlenségének századik évfordulója alkalmával rendezett ünnepség keretében, a köztársaság elnök, Epitácio de Silva Pessoa (1865–1942) beszédét közvetítették a rádióhullámok, a Corcovadón ideiglenesen felállított adó segítségével.²

A rendszeres rádióadások azonban csak 1923. április 20-án indultak meg, amikor 1 kW-os adóval megkezdte 1936-ig tartó működését a Rádio Sociedade do Rio de Janeiro (Rio de Janeiro-i Rádiós Társaság) stúdiója, melynek létrehozásában neves tudósok is részt vettek, például Henrique Morize (1860–1930) fizikus, meteorológus, az *Observatório Nacional* (Nemzeti Csillagvizsgáló) igazgatója, vagy Edgar Roquette-Pinto³ (1884–1954) etnográfus, antropológus, aki nemcsak a rádiózáshoz és a hangrögzítéshez vonzódott, hanem munkájával összefüggésben filmezett is. Az 1910-es években készített néprajzi témájú filmjei elsőként örökítették meg a rondóniai nambiquara indiánok szokásait a Nemzeti Múzeum (Museu Nacional) gyűjteménye számára. Később Roquette-Pintót nevezték ki a pedagógiai rádió- és filmstúdió vezetőjének.

1923-tól kezdve lassan a föderáció minden fővárosában megkezdtek működésüket az adótornyok, és az igazi fellendülést az 1930-as évtized hozta. Már 1931-ben megszületett az első rádióra vonatkozó szabályozás is. Az 1931. május 27-i 20 047. sz. rendelet a sugárzást engedélyeztetéshez kötötte és a Ministério da Viação e Obras Públicas (Közlekedési és Közmunkaügyi Minisztérium) hatáskörébe utalta.

A hőskorban persze a rádiókészülék még nem volt könnyen elérhető tömegcikk, de különossége, érdekessége miatt kezdettől fogva vonzotta az embereket. Haydée Jayme Ferreira írja az 1920-as években Anápolisban felállított első vevőkészülekről, melyet, alkalmasabb helyiség híján, a régi börtön egyik termében helyeztek el: „...valóságos szörnyeteg volt, hatalmas, majdnem akkora, mint egy zongora. A börtön udvarán két körülbelül 15 méter magas, roppant faoszlopot állítottak fel az antennáknak. Mindehhez a felszereléshez tartozott még az a készülék, amit a hallgató a két fülére tett és nyugodtan, csendben maradt...”⁴

Fernando de Azevedo a brazil kultúráról írott nagyszabású munkájában egy helyütt megjegyzi, hogy az 1930-as, de még inkább az 1932-es São Pauló-i forradalomban a rádiónak már nagy propagandaszerepe volt. Adatai szerint 1939-ben 64 adóállomás működött Braziliában, ebből 39 São Paulo Államban (10 a fővárosban, és 29 a tagállam többi részén).⁵ A rádiókészülékek számáról közölt 1938-as adatok pedig azt mu-

tatják, hogy Brazíliában, a kiadott engedélyek alapján, minden ezer lakosra 9 készülék jutott (míg becslések szerint az USA-ban 315, Argentínában 80, Mexikóban pedig 19).⁶ Ezek a készülékek eleinte gyakran nem is magánlakásokban üzemeltek, hanem nyilvános helyen. Anápolisba például az 1930-as évek elején került az első „igazi” rádió, egy kereskedő jóvoltából, aki vegyesboltként és bárként működő üzletében helyezte el a vevőcsalogatót. Hamarosan az egész város tudomást szerzett erről a csodálatos dologról, és a bolt forgalma jelentősen megnőtt. Anápolisban csak 1937-ben kezdtek rádiókészülékeket árusítani. Az első helyi adó pedig 1942-ben létesült.⁷

A rádió hatóköre

A brazil *Estado Novo*⁸ (Új Állam) számára igen fontos volt, hogy a föderáció egészére kiterjedően valamiféle egységes és ellenőrizhető kultúrát közvetítsen polgárai felé. Ez mind centralizációs, mind modernizációs, mind nemzeti terveinek részét képezte. Igaz, a kultúrközpontok (elsősorban a parlamenti nagyvárosok) és vonzáskörzeteik elhelyezkedése jórészt egybeesett a sűrűbben lakott területekkel. Tehát a népesség jelentős részének rendelkezésére álltak bizonyos kulturális intézmények, de a központi kormányzat minden erőfeszítése ellenére sem lehetett a regionális különbségeket egy csapásra eltüntetni.

„A kultúra terjesztésének és megőrzésének legfontosabb eszközei között az utóbbi években vitathatatlanul a film és a rádió voltak azok, melyek a leginkább hozzájárultak a braziliai gondolkodásmód és a szokások megváltoztatásához, ahogy mindenütt alapvető befolyást gyakorolnak az emberi kapcsolatok rendszerére”⁹ – írta 1943-ban Azevedo. Az Estado Növónak az egységes brazil kultúra terjesztésével, illetve a propagandával kapcsolatos céljai eléréséhez tehát különösen alkalmasnak mutatkozott az éppen csak meghonosodott tömegkommunikációs eszköz, a rádió, mely egy központból sok hallgatóhoz juttathatott el azonos műsort, valamint áthidalta az analfabetizmus okozta érintkezési nehézségeket.¹⁰ „Varázsánál”, népszerűségénél fogva pedig észrevétlenül befolyásolt.

„Minél nagyobb a személyes részvétel a közlési folyamatban, annál nagyobb hatás várható. A rádió azért hatásosabb az újságnál, mert valahogy »személyesebb«.”¹¹ Hatásos eszköz tehát; ezért válhatott fontossá az *Új Állam* idején a kultúrpolitika terén leginkább érdekelt két főhatóság, az oktatásügyi tárca és a föderális propagandahivatal (*Departamento de Imprensa e Propaganda – DIP*) számára egyaránt. Mindkettő igényt tartott a rádió feletti felügyeletre, illetve részt kért a műsorszórásból.

A rádió az oktatásban

Mikor Gustavo Capanema 1934-ben átvette az oktatási tárca irányítását, már világos volt, hogy a rádió jelentős és egyre növekvő hatású formálója a brazilok életének. Lassan beférközött az otthonokba, és főként a nagyvárosok lakosságának szokásait erőteljesen befolyásolta. Bár a rendelkezésre álló adatok szerint a saját rádiókészülék csak viszonylag kevesek kiváltsága volt. A nyilvános helyeken üzemelő rádiók hangja vagy az utcai hangszórókból közvetített adás azonban sokakhoz eljutott. Az is nyilván-

valóvá vált a miniszter számára, hogy az igazságügyi tárca keretein belül létesített propagandaosztály (ebből lett később a DIP) egyre inkább fennhatósága alá vonja az oktatáson kívüli kultúra és a sajtó egészét, így a rádiózást is. Azért, hogy az oktatásügy is bizonyos pozíciókat tarthasson meg e téren, erősen limitált feladatkörrel ugyan, de mégis saját rádiós szervezetet hozott létre, mely az Estado Novo bukása után is tovább működött. Oktatóprogramjai alapvetően a tananyaghoz kapcsolódó tudományos, művészeti, zenei előadásokból, illetve a testnevelésben használható műsorokból álltak. A pedagógiai rádióadások beindításának technikai és személyi feltételeit az biztosította, hogy 1936-ban az anyagi nehézségeivel megbirkózni képtelen *Rádio Sociedade de Rio de Janeiro* felszerelését és munkatársainak szakértelmét felajánlotta Capanema minisztériumának.¹² Ekkor jött létre a *Rádio Ministério da Educação* (Nevelésügyi Minisztérium Rádiója) Roquette-Pinto vezetésével.¹³ (A rádiós szolgálat irányítását a minisztériumban 1943-ban Fernando Tude de Souza vette át.)

Az intézményi feltételek szabályozására a minisztérium nagy átszervezésekor került sor az 1937. január 13-i 378. sz. törvény alapján. A törvény a következő alapvető célok érdekében született: az adminisztráció racionalizálása; a minisztériumi munka nemzeti, az egész föderációra kiható jellegének erősítése; az iskolai és iskolán kívüli nevelés feladatainak még szélesebb körű kézbentartása.¹⁴ Az új feladatoknak jobban megfelelő struktúra kialakítása során hozták létre a két médiaosztályt, a *Serviço de Radiodifusão Educativát* (Oktatási Rádiós Szolgálat) és az *Instituto Nacional de Cinema Educativót* (Nemzeti Oktatófilm Intézet).

Az előbbivel kapcsolatban Capanema a következőket írta Vargas elnöknek küldött előterjesztésében: „Szükséges, hogy a rádiót bevezessék minden iskolába – az elemi-ke, a közép- és szakiskolákba, főiskolákra, esti és nappali tagozatokra –, és hogy e hatékony közvetítőeszköz segítségével egyfajta szellemi közösség létesüljön az oktatási intézmények között. A rádió lehet az egyetlen eszköz ennek a szellemi közösségnek a létrehozására, hiszen [...] a körülmények hatására elkülönülnek és elszigetelődnek egymástól az iskoláink, melyek itt is, ott is olyanok, mint a független méhkasok, mindegyiknek megvan a maga sajátos beállítottsága, távol attól az irányvonalától, amit mi itt a központban ki szeretnénk jelölni számukra.”

Nyilvánvalóan szükség volt rá, hogy Capanema minisztériumának a rádiózás területén meglévő pozíciót védelmezze. Ezért kellett Vargasnak küldött előterjesztésében hangsúlyoznia, hogy fontosnak tartja az igazságügytől független, a Nevelésügyi Minisztériumon belül működő rádióállomás létét, az esetleges súrlódások elkerülése érdekében pedig a két minisztérium között a hatáskörök elhatárolását. Valószínűleg időközben felmerült annak a lehetősége, hogy a nevelésügyi tárca adja át adóállomását a propagandaosztálynak, mivel Capanema arra is kitért az előterjesztésben, hogy szerinte riválisának, az Igazságügyi Minisztériumnak nincs szüksége saját adóra, annál inkább viszont arra, hogy állandóan jelen lehessen az ország minden állomásán. Éjjel és nappal közvetíthesse az általa készített programokat, különböző adók zenei vagy egyéb népszerű műsorainak szünetében, törvényben meghatározott módon. „Hiszen, ha az Igazságügyi Minisztérium éjjel-nappal egy meghatározott állomást használna propagandacéljaira, az végzetes módon azzal a következménnyel járna, hogy az adásnak nem lenne közönsége, mivel mindenki, még a kormány hívei is más adóra kapcsolnának” – írta Capanema,¹⁵ és valószínűleg helyesen ítélte meg a helyzetet.

A DIP és a rádió

Capanema érvei nem estek távol Fernando Campos¹⁶ (1891–1968), majd később Lourival Fontes¹⁷ elképzeléseitől. A DIP-nek valóban az lett a célja, hogy jelen legyen minden rádióállomáson.

A DIP bizonyos fókig cenzúrázta az ország összes adóján elhangzó híreket. Ezt az 1939-es sajtótörvény, a *Código de Imprensa*¹⁸ tette lehetővé, melynek hatálya a rádióra is kiterjedt. „A rádió híreinek megválogatása meglehetősen objektív; mindamellett a hangsúlyokat a kormány éppen aktuális irányvonalának megfelelően helyezik el” – írta 1942-ben az észak-amerikai megfigyelő.¹⁹ A műsorok, elsősorban a hírműsorok cenzúráján túl 1936-tól saját propaganda-programmal jelentkezett a kormány, mely a *A Voz do Brasil* (Brazília hangja) – később az *A Hora do Brasil* (Egy óra Brazíliának) – címet viselte. Az esti órákban, hét és nyolc óra között került adásba,²⁰ tehát főműsoridőben, mikor a legtöbben hallgathatták. Beszédeket, hazafias híreket, jelenségeket, rövid színdarabokat és zenei betéteket egyaránt tartalmazott. Loewenstein szerint mivel a műsorban „a hazafias propaganda nem kap túlzottan nagy teret és nem is túlságosan tolakodik, az emberek nem kapcsolják ki, mint ahogyan azt az európai diktatúrákban teszik”.²¹

A DIP politikája 1940-től kezdve radikalizálódott. Ez a tendencia a rádióállomások esetében is megmutatkozott, hiszen ebben az évben rátette a kezét a legnépszerűbb és – több mint húsz éven át – a legnagyobb hatású állomásra, a rádió *Rádio Nacionalra* (Nemzeti Rádió). Ezáltal tulajdonképpen kisajátította a rádióhallgatók nagy részét, elérve így a lakosság egy jelentős hányadát. Hiszen az 1940-es években a rádiózás tovább hódított Brazíliában. 1943-ban már 97 adóállomás működött országszerte, vevőkészülékből (üzemeltetésük engedélyköteles volt) 1942-ben 584 805-öt, 1943-ban 659 792-t tartottak nyilván. Legnagyobb részüket a keleti és déli államokban.²² Ráadásul a rádióadásokat továbbra is gyakran sugározták nyilvános helyeken, hangosbeszélőn keresztül felerősítve. Ez a korszak a „népszerű énekesnők, koruk érzékeny antenái” és a rádiójátékok virágkora volt.²³ A *Rádio Nacional* pedig azzal, hogy exkluzív szerződéseket kötött a legkedveltebb művészekkel, Lamartine Babóval, Ari Barrosóval, Almirantével stb., biztosította a megfelelő közönséget műsorainak, így a kormány propagandájának.²⁴ Annak a kormánypropagandának, melyben igen fontos szerepet játszott a nemzeti kohézió erősítése, a Vargas személyét övező kultusz fenntartása és az aktuális politikai döntések elfogadtatása. Mindez, ha nem is volt túlzottan erőszakos, mégis 1945-ig áthatotta a brazilok életét.

A magyar kolónia rádiója

Ahogy a brazil politikusok felismerték a rádió jelentőségét, úgy azok is tisztában voltak hatásával, akiknek a kulturális brazilosítással éppen ellentétes céljaik voltak, és akik azon fáradoztak, hogy azt a kötődést erősítsék, mely a Brazíliában élő bevándorló csoportokat óhazájukhoz, anyanemzetükhöz, annak politikájához vagy kultúrájához kapcsolja. Bár törvény tiltotta a külföldieknek a politikai aktivitást a föderáció területén,²⁵ a hatóságok jobbra szemet hunytak vagy tehetetlenek voltak még az erősen politikai propaganda tartalmú, Németországból sugárzott adásokkal szemben is.

A magyar kormány a maga módján szintén kísérletet tett rá, hogy jelen legyen a braziliai éterben. 1935-ben „Kozma Miklós belügyminiszter [aki korábban a Rádió Rt. elnöke volt] rádióon keresztül szózatot intézett Dél-Amerika magyarjaihoz. Ezt a rövidhullámú leadás bevezetése tette lehetővé.”²⁶ Egy 3 kW-os adó sugárzott a 25.32 és a 32.88 méteres rövidhullámon. Azonban, ahogy az a riói követ néhány évvel későbbi leveléből kiderül, nem sok sikerrel: „18 nap időtartama alatt csak kétszer fordult elő, hogy erős gépemmel semmit sem tudtam fogni, ötször, hogy a szöveg fele hallhatatlan volt, a többi esetben nagy zörgések kíséretében minden figyelmet koncentrálni, a szöveget nagyjában meg lehetett érteni. Ez mind csak a hírekre vonatkozik, mert hisz a műsor a leadás gyengesége, a fűtülések és kattogások erőssége miatt teljesen élvezhetetlen.”²⁷ Talán az erősebb, 6 kW-os adó beállítása segített valamit a helyzeten, és jobban foghatóvá tette például ifj. Horthy Miklós későbbi beszédeit, melyeket hazarendelése után, már Magyarországról intézett dél-amerikai hallgatóihoz.²⁸

A technikai feltételek szempontjából sikereesebb volt a külképviselet alkalmoszerű együttműködése a São Paulo-i rádióállomásokkal. A Délamerikai Magyar Hírlap (1939. augusztus 19.) például arról tájékoztatja olvasóit, hogy augusztus 20-án, este 8-kor a *Rádio Excelsior*ban Szent István-napi műsor lesz. A program, egy „másik” nemzeti propaganda szolgálatában, a következőket kínálja:

- „1. Nemzeti ima (Lemez)
2. Ünnepi megemlékezés. Mondja: dr. Boglár Lajos
3. Hazudik a muzsikaszó... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
4. Népdal és csárdás. Játsszik: Falusi–Berlich
5. Kakukk madár jövendölte... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
6. Szent István király – Vers
7. Csárdás (Lemez)”

Jegyzetek

- 1 Azevedo, de Fernando: *A Cultura Brasileira. Introdução ao estudo da Cultura no Brasil*. Rio de Janeiro, 1943. 420.
- 2 Vö. Enciclopédia Brasa. Rio de Janeiro–São Paulo, 1967. vol. XI. 363.
- 3 Vö. La radio et l'école. Rapports sur l'organisation de la radio scolaire en divers pays. Paris, UNESCO, 1949. 49.; Roquette-Pinto tevékenységéről ld. még Rodrigues, José Honório: *História e historiadores do Brasil*. São Paulo, 1965. 131–134.
- 4 Ferreira, Haydée Jayme: *Anápolis – sua vida, seu povo*. Brasília, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 263.
- 5 Azevedo, de F.: i. m. 420.
- 6 Vö. Nemzetközi statisztikai évkönyv (1929–1957).
- 7 Ferreira, H. J.: i. m. 259–264.
- 8 Getúlio Vargas elnök diktatórikus rendszere Braziliában 1937–45-ig.
- 9 Azevedo, de F.: i. m. 419–420.
- 10 Az *analfabetizmusra* vonatkozó adatokat az 1920-as, 1940-es és 1950-es népszámlálás eredménye alapján ld. Acsádi György–Klinger András–Szabady Egon: *A világ népessége*. Budapest, 1959. 376.
A 15 évnél idősebb brazil népességből az *írástudatlanok* aránya: 1920-ban 65%, 1940-ben 57%, 1950-ben 52% volt.
A brazil külügyminisztérium 1946-os évkönyve regionális adatokat is említ (Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 55.). Eszerint a 15 évnél idősebb lakosokat vizsgálva az *írástudók* aránya területenként igen változó volt:

Térület	1920	1940
Rio Grande do Norte Állam	26,6%	31,1%
Acre terület	40,1%	41,3%
Paraná Állam	40,1%	49,1%
Manaus (város)	55,4%	67,9%
Szövetségi terület	74,7%	80,4%

- 11 *Kubin, Jerzy*: A rádió szerepe a gyerekek és a fiatalok nevelésében. In: A rádió és a közönség. Olasz és lengyel szociológiai és lélektani tanulmányok. Sajtó alá rendezte: dr. Zentai János. Budapest, 1966. 82.
- 12 La radio et l'école... i. m. 49.
- 13 *Chacon, Vamireh*: Estado e povo no Brasil. Rio de Janeiro, 1977. 97.
- 14 *Lourenço Filho, Manuel B.*: Tendências da educação brasileira. Biblioteca de Educação, vol. 29. São Paulo, 1940. 41. A minisztérium átszervezéséről még ld. *Azevedo, de F.*: i. m. 422–423.
- 15 *Capanema, Gustavo*: Exposição de motivos do projeto sobre o Serviço de Radiodifusão do MES. 24 de fevereiro de 1938. Kézirat a *Capanema Archivumban*, részleteit közli: *Schwartzman, S.–Bomeny Bousquet, H. M.–Ribeiro Costa, V. M.*: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro–São Paulo, 1984. 88–89.
- 16 Az *Estado Novo* egyik fő ideológusa, a vizsgált időszakban igazságügy-miniszter.
- 17 Az igazságügy-minisztériumon belül működő propagandaosztály vezetője.
- 18 1939. december 20-i 1949. sz. törvényrendelet. Diário Oficial 1939. december 30. melléklet.
- 19 *Loewenstein, Karl*: Brazil under Vargas. New York, 1942. 288.
- 20 *Carone, Edgar*: O Estado Novo (1937–1945). Rio de Janeiro–São Paulo, 1976. 170.
- 21 *Loewenstein, K.*: i. m. 287.
- 22 Az adatokat ld. Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 259–260.
- 23 *Lenharo, Alcir*: Fascínio e Solidão: As Cantoras do Rádio nas Ondas Sonoras do seu Tempo. In: Luso-Brazilian Review. Volume 30. Number 1. Summer 1993. 84.
- 24 Vö. Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro 1930–1983. vol. I–IV. coord.: I. Beloch–A. Alves de Abreu. Rio de Janeiro, 1984. vol. IV. 3465.
- 25 1938. április 18-i 383. sz. törvényrendelet. ld. *Alonso, Annibal Martins*: Estrangeiros no Brasil – legislação anotada e atualizada. Rio de Janeiro–São Paulo, 1960. 108–112.
- 26 (i. n. e.) aláírással: Magyar világ Délamerikában. Újság, 1935. május 5. sz. 8.
- 27 Ifj. Horthy Miklós rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter levele Somogyváry Gyulának, a magyar rádió igazgatójának 1940. március 12-én. OL. Kül. K. 66. 439. csomó 1940. I-5. tétel.
- 28 A Pesti Hírlap 1943. május 23-i száma tudósít a braziliai magyarokhoz szóló rádióüzenetéről (8.), a Népszava 1944. január 4-i száma közli a dél-amerikai magyarokhoz intézett újjévi rádióüzenete szövegét (10.).

IFJ. HORTHY MIKLÓS MAGYAR KIRÁLYI KÖVET BRAZÍLIÁBAN

Horthy Miklós kormányzó négy gyermeke közül mindig, még halála után is *István*, az idősebb fiú állt az érdeklődés és a családi propaganda középpontjában. Öccse, Miklós inkább a háttérben maradt, s csak ritkán és többnyire nem szerencsés szerepben tűnt fel a nyilvánosság előtt. Talán a legközismertebb tény, hogy ő volt, akit 1944-ben elraboltak a németek, hogy életével apját megzsarolják.

Ifj. *Horthy Miklós* (1907–1993) megítélését fiatal korától befolyásolták lovaspóló-balesetéről és az ott szerzett fejsérülésből származó valós (vagy vélt) károsodásokról keringő hírek. Suttogtak az egyiptomi királynéval való viszonyáról, titkos házasságáról egy gazdag zsidó nővel, életmódja és jellege furcsaságairól. Ugyanakkor kortársai visszaemlékezéseikben gyakran cáfolták a negatív képet. Kádár Gyula (1898–1982) ezt írja *A Ludovikától Sopronköhidáig* című könyvében: „Azok a mendemondák, amelyek szerint ügyefogyott, hülye, züllött ember volt, valótlanok. Értelmes és művelt, nemhogy iszákos, mint híresztelték, hanem csaknem teljesen antialkoholista; még társaságban szokásos egy pohár bort sem itta meg.”¹ Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988) a következőképpen emlékszik rá memoárjában: „Az úton elég gyakran voltam együtt az ifjú Horthyval, és kimondottan jó benyomást szereztem róla. Jó eszű, jó ítéletű ember volt, igen gyorsan kapcsolt [...] kellemes, derűs útitársnak bizonyult, a lovasbalesetének az ember nem sok nyomát vette észre...”²

Ifj. Horthy Miklós hosszú életútja folyamán jórészt magánember maradt. Azonban néhány éven keresztül diplomáciai-politikai szerepet is játszott. Ez az időszak 1939-ben kezdődött azzal, hogy nagykövetségként Brazíliába utazott.

A követi megbízás előkészítése

„Rio egyik legelőkelőbb és legdiszkrétebb helyén, a Rua Paysandu 117. szám alatt van a magyar követség palotája. Gyönyörű kert, hatalmas termék, ízléses berendezés”³ – írta a korabeli újság. Ez a palota várta 1939 júliusában a Brazíliába frissen kinevezett magyar követet, a kormányzó kisebbik fiát.

A riói magyar követség 1934-től takarékosági okokból nem működött. A hosszabb szünet után 1937 szeptemberében érkezett ismét magyar diplomata a brazil fővárosba Haydin Albert személyében, de öt háromnegyed év múltán eredeti állomáshelyére, Buenos Airesbe rendelték vissza.⁴ Feladatait ügyvivőként a követségi tanácsos, Szentmiklósy Andor (1893–1945), a későbbi külügyminiszter-helyettes vette át. Arról, hogy 1939-ben miért volt szükség új követ kinevezésére, gróf Csáky István⁵ (1894–1941) a következőket írta Rióban állomásozó beosztottjának: „Miként tudod, a Rio de Janeiro-i követségnek néhány év előtt újból történt felállítása alkalmából takarékosági okokból el kellett tekinteni attól, hogy e követség élére követ neveztessek ki. A brazil

kormány Rióban követ által való képviseltetésünk kérdését azóta is állandóan napirenden tartotta. Ismételt szorgalmazására az itteni brazil követ előtt a múlt év tavaszán kilátásba helyeztetett, hogy mihelyt az államháztartási viszonyok megengedik, a riói követség élére követ fog állíttatni. Erre a lépésre most megnyílt a lehetőség, tekintve, hogy a pénzügyminisztérium a követ kiküldésével felmerülő többletkiadás fedezéséhez hozzájárult.”⁶ A megbízatást ifj. Horthy Miklós kapta meg, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri címmel felruházva. Nem került külügyi állományba, szerződéssel alkalmazták. A vele kötött megállapodásnál a szerződéses tisztviselőknél általában szokásos szöveget vették alapul. Javadalmát 4200 pengő/hó összegben állapították meg, napidíja az V. fizetési osztályban meghatározottakat követte, és egyéb költségterítései a nőtlen követek részére kialakított szabályokhoz igazodtak. A Külügyminisztérium nem kifogásolta, hogy Horthy követ jövedelmét kiegészítse a magyarországi gazdasági érdekeltségeiből befolyó összegek átutalásával. Sőt Csáky egy levelében leszögezte: „... semmi észrevétel nem nincs az ellen, hogy a tervbe vett magyar–brazil vállalat megalapítását bankjaid bekapcsolásával követi funkcióid keretein belül és anélkül, hogy e vállalatnál szerepet vállalnál, elősegítsd és támogasd.”⁷ A szerződéses viszony látszólagos indokul az szolgált, hogy a követ bármikor felmondhassa a megállapodást és hazatérhessen.⁸ Ugyanakkor: „Az önálló magyar Külügyminisztérium első negyedszázadában korántsem volt elterjedt gyakorlat külső személyek magas diplomáciai posztokra való helyezése. A magyar szolgálat nagy intaktsággal őrizte azt a hagyományt, hogy a diplomáciai pálya zárt világ, amelyben a magasabb tisztségek elérése a belső ranglétrán történő végighaladást feltételezte. [...] Ifj. Horthy Miklós helyzetét jól mutatja, hogy ebbe a rangsorba őt nem illesztették be. A rangsor alsóbb régióiba való elhelyezése magas megbízásával nem volt összeegyeztethető, másfelől viszont a testület azt sem viselte volna el, hogy tapasztalt, régen a pályán lévő diplomátákat megelőzzön.”⁹

A magyar követ feladatai Brazíliában

Brazília nem tartozott Magyarország legfontosabb diplomáciai partnerei közé, két szempontból mégis jelentősnek bizonyult. Egyrészt kívánatosnak tűnt a gazdasági kapcsolatok bővítése a két ország között. Ennek kedvezett az a körülmény, hogy Brazília a második világháború kitörésekor semlegesnek nyilvánította magát, ráadásul ez a semlegesség tengelyhatalmi szimpátiát takart.¹⁰ Másrészt Brazíliában és Argentínában élt a dél-amerikai magyar emigráció legjelentősebb része.¹¹ (A korabeli statisztikák bizonytalanságát és az elcsatolt területekről érkezők állampolgárság és nemzeti-ség szerinti regisztrálását figyelembe véve a szakirodalomban számukat 50–80 ezerre becsülik.) Gondozásukat a korabeli hazai politika fontosnak tartotta. A Külügyminisztériumban külön osztályt (IX.) állítottak fel erre a célra.¹²

Ifj. Horthy Miklósról követként tehát lényegében kettős feladat várt Brazíliában: megtalálni a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésének lehetőségét, illetve irányítani az emigrációs „magyar munkát”. Csáky külügyminiszter szerint: „...a Rio de Janeiro-i követségnek elsősorban gazdasági szempontból van jelentősége, a követ személyének kiválasztásánál tehát főképpen ezt a szempontot kellett tekintetbe venni. Ezek a konsziderációk vezettek, amidőn elhatároztam, hogy Rio de Janeiro-i követként való

megbízásra legfelsőbb helyen ifj. Horthy Miklóst fogom javaslatba hozni, akinek a gazdasági élet legkülönbözőbb ágazataiban szerzett széles körű tapasztalatai és fennálló sokoldalú értékes összeköttetései, amelyek nemzetközi vonatkozásban is jelentőséggel bírnak, kiválóan alkalmassá teszik őt a követi tisztség betöltésére.”¹³

Az új követ személyének kiválasztása másfelől a magyar kolónia felé tett gesztusnak tekinthető. Mivel a kormányzó fiáról volt szó, követi megbízása alkalmas lehetett arra, hogy a brazíliai magyarság kiemelt fontosságát jelezze. Ebben a vonatkozásban nem személyes kvalitásai, inkább származása volt tehát a döntő. Ahogy a dél-amerikai magyar sajtóban is többször leszögezték: a fiatal követnek járó megkülönböztetett tisztelet „...nyilván mindenek előtt magas származásának, sőt több: elsősorban édesapja, a Kormányzó mindenki által hódolva tisztelt személyének szől”.¹⁴

Valóban fiatal, 32 éves emberről volt szó, aki ráadásul nem volt járatos a diplomáciában. Így sem kora, sem szakmai tapasztalata nem biztosíthatott neki hivatalához mért tekintélyt. Származása azonban ellensúlyozhatta mindezt. Annál is inkább, mivel konkrét feladatai a brazíliai magyarság körében főleg a reprezentációra szorítkoztak. Voltaképpen nevének tekintélye szolgált arra, hogy erősítse a brazíliai magyarságnak (illetve a külképvisellel kapcsolatot tartó részének) nemzettudatát, az „egy családhoz tartozás” érzését. Ahogy a Délamerikai Magyar Hírlapnak küldött üdvözlésében maga a követ is kijelentette 1939 októberében:

„Gondterhes időkben a szerető családtagok összefognak, hogy egymás megsegítésével az okozatokat kiküszöböljék.

Magyarország asszonyai, férfiai, leányai és fiai akárhol is élnek, szintén egy családot képeznek, ami kötelességükkel teszi, hogy rangra és felekezetre való tekintet nélkül egymást támogassák és összetartsanak. Ezen gondolat ápolására kéri a Délamerikai Magyar Hírlapot, fennállásának 18-ik évfordulója alkalmából, sok sikert kívánva

*vitéz ifjú Horthy Miklós s. k.
m. kir. követ*¹⁵

Tekintve, hogy a magyar emigránsok legnagyobb része São Paulóban élt, a kolónia szervezésével járó gyakorlati teendőket elsősorban az ottani konzulátus, illetve annak vezetője¹⁶ látta el, és legtöbbször a konfliktushelyzeteket is saját hatáskörében oldotta meg. Azonban, ha az anyaországtól valamilyen okból segítséget vártak a brazíliai magyarok, Horthy követ mindig készséggel latba vetette tekintélyét és magas körökkel való személyes kapcsolatait. Így például megpróbálta elérni a magyar nyelvű rádióadások minőségnek javítását, a kinti magyar sajtó híryanagellátásának javítását, képzett újságírók kiküldését. Mindez különös jelentőséggel bír akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen követi működésnek idején Brazíliában egyre erősödött a bevándorló csoportokat sújtó asszimilációs politika. Korlátozták az emigránsok idegen nyelvű sajtóját, egyesületi életüket, nemzetbiztonsági,¹⁷ a külpolitikával egyre szorosabban összefüggő kérdésként kezelve a bevándorlók problémáját.

Horthy a követi teendők ellátásában segítségre szorult. A São Pauló-i konzulátuson kívül elsősorban közvetlen beosztottja, a Csáky külügyminiszter által remek képességű diplomatának tartott Szentmiklósy segítségére támaszkodhatott: „Minthogy ifj. vitéz Horthy Miklós eddig állami szolgálatban nem állott és a diplomáciai szolgálatot közelebbről nem ismeri, számol azzal, hogy megbízatásának első idejében meglehetősen

nehézségekkel fog kelleni megküzdnie. Ismerve kitűnő képességeidet és a különféle külföldi beosztásaidban szerzett értékes tapasztalataidat, biztosra veszem, hogy Horthy a Te hathatós támogatásoddal rövid idő alatt el fogja a követi megbízatásának ellátásához szükséges routine-t sajátítani. Minthogy ehhez fontos szolgálati érdekek és fűződnek, barátilag arra kérlek, hogy Horthynak követi feladatkörébe való bevezetésénél e feladatkörnek minden vonatkozásában, tehát a politikai, gazdasági, koloniális és adminisztratív teendők terén, úgyszintén az ottani hivatalos, diplomáciai, gazdasági és társadalmi körökkel való kapcsolatai kiépítésénél minden erőddel segítségére lenni szíveskedjél. [...] Mellékelten küldöm Neked ifj. vitéz Horthy Miklós Hozzád intézett levelét, melyből láthatod, hogy ő lelkesedéssel, örömmel és Irántad való őszinte bizalommal eltelve készül megbízatására.”¹⁸

A várt segítséget, úgy látjuk, megérkezése pillanatától megkapta az új követ. Már fogadása is jól szervezett volt. Bár szerződése 1939. július 1-jei szolgálatba lépést írt elő számára, csak 11-én érkezett Rio de Janeiróba a Conte Grande nevű menetrend szerinti olasz hajóval. A parton a magyar emigránsok és a sajtó képviselőin kívül tekintélyes brazil személyiségek is várták: „Érdekes volt, hogy az új követre várakozó hivatalos személyiségek között megjelent a két brazil kereskedelmi kamara küldöttsége is, mintegy bizonyítva, hogy követi működésétől az üzleti kapcsolatok kimélyítését várja Brazília elsősorban.”¹⁹

A követ pályafutása ezzel, a két ország harmonikus kapcsolatát ígérő, biztató képpel indult. Azonban szolgálati ideje alatt következett be az a három esemény, amit Macartney professzor „az újabb kori magyar történelem három legkatasztrofálisabb” lépésének nevez: a délvidéki bevonulás, a Szovjetunió és az USA elleni hadba lépés.²⁰ Mindez árnyékot vetett Magyarország és Brazília kapcsolatára is. Egyben kényes politikai feladatok elé állította a magyar követet.

A hazatérés

A brazil külpolitika az 1940-es évek elejétől, elsősorban gazdasági érdekeinek engedve, a tengelyhatalmi szimpátiától egyre inkább az USA-val kötendő szövetség felé haladt. A magyar követnek az 1941-es évről készített jelentése szerint: „Az eddig beszerzett információk nagyon különbözők, sőt gyakran ugyanazon forrásból, egyik napról a másikra egyenest ellentmondanak egymásnak. Valószínű mégis, hogy Brazília, eddig már 11 közép- és dél-amerikai állam mintájára, meg fogja szakítani a diplomáciai viszonyt a tengelyállamokkal, ha ezt az Egyesült Államok nyomtatékosan így kívánja.”²¹

Erre a lépésre 1942 januárjában valóban sor került. A magyar kormány a németekkel való szolidaritása jeléül május 2-án megszakította a diplomáciai viszonyt Brazíliával.²² Ettől kezdve a magyar érdekek képviseletét Rio de Janeiróban a svéd követség látta el. Ennek útján a brazil kormány közölte, hogy a „...magyar külképviseletek tisztviselőinek ugyanolyan bánásmódot biztosít, mint a magyar kormány a budapesti brazil követség tagjainak, és más hazatérni kívánó magyar állampolgároknak is megengedi a hazatérést”.²³ Mivel felmerültek olyan tervek – amit különben maga a követ is pártolt volna –, hogy a követséget Chilébe helyezik át, ifj. Horthy Miklós még néhány hónapig Rióban maradt. A diplomaták kölcsönös hazahívását végül az tette sür-

gössé, hogy Brazília és Magyarország szemben álló hadviselő felekké váltak, mivel Brazília 1942 augusztusában az USA oldalán belépett a háborúba. Egy stockholmi jelentésből tudjuk, hogy Horthy követ, a német és olasz nagykövetekkel ellentétben, továbbra is fogadhatott látogatókat és telefonját sem kapcsolták ki, helyzete mégis kényelmetlenné vált. Az 1942. augusztus 25-i távirat szerint: „[A] svéd követség, tekintettel arra, hogy [a] magyar követség irodahelyisége előtt, amely svéd címerrel felszereltetett, kisebb tüntetések előfordultak, kénytelen volt rendőrségi védelmet kérni.”²⁴

Hosszas egyeztetés és szervezés előzte meg a diplomatacserét, melynek előfeltétele volt, hogy semleges területen (Portugáliában) történjék. A budapesti brazil követet és személyzetét szállító vonatnak akkor kellett átlépnie a portugál határt, mikor a brazil hajó, melyen ifj. Horthy Miklós utazott, portugál területi vizekre ért. A Bage nevű óceánjáró szeptember 16-án indult el Rio de Janeiróból, fedélzetén összesen 27 magyarral.²⁵ Majdnem három hét után érkezett meg Lisszabonba, ahonnan Horthy követ és a vele érkezők vonattal utaztak tovább. A diplomatacsere egyik lebonyolítója a magyar Külügyminisztérium részéről Szegedy-Maszák Aladár volt. Emlékezete szerint „Budapestén a kormányzó személyesen várta egyetlen életben maradt gyermekét.”²⁶

Jegyzetek

- 1 Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronköhidáig. Budapest, 1978. 478.
- 2 Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz... Budapest, 1996. II. köt. 120.
- 3 *Délamerikai Magyar Hírlap* (továbbiakban DMH) 1938. március 26.
- 4 Az intézkedés okairól, a brazilok és az argentinok diplomáciai rivalizálásáról és „érzékenységéről” bővebben ld. Pritz Pál: Magyar diplomácia a két világháború között. Budapest, 1995. 64. és 84–85.
- 5 Külügyminiszter 1938 decemberétől 1941. január 27-i haláláig.
- 6 Országos Levéltár (továbbiakban OL) a Külügyminisztérium iratai, K58 9. csomó 1939. III/1. tétel. Csáky 1939. április 16-i levele Szentmiklóshoz.
- 7 Csáky 1939. április 12-i levele ifj. Horthyhoz. A követi megbízással kapcsolatos levélváltásuk: OL Külügy. K58 19. csomó 1939 III/1. tétel.
- 8 Ld. a Barthely Tibor (1894–?) által részére küldött szerződéstervezetet és a mellékelt levelet. OL. Külügy. K58 19. csomó 1939 III/1. tétel.
- 9 Pritz P.: i. m. 85–86.
- 10 Brazília külpolitikájáról *Seitenfus, Ricardo Antônio Silva*: O Brasil de Getúlio Vargas e a formação dos blocos, 1930–1942. São Paulo, 1985.
- 11 A témáról bővebben *Varga Ilona*: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Acta Historica. Tomus LVI., Szeged, JATE, 1976.
- 12 A 4380/1–1930. Küm. rendelettel hívták életre.
- 13 Csáky fent idézett levele Szentmiklóshoz.
- 14 Szemközt a Kormányzó fiával... Délamerikai Magyarság (a továbbiakban DM), 1940. május 11. 7.
- 15 A követ úr üdvözlése a Délamerikai Magyar Hírlapnak. DMH 1939. október 14. 1.
- 16 Az irodavezető az ideiglenes konzuli címmel felruházott, rendkívül aktív és megbízható dr. vitéz Boglár Lajos (1891–1945) volt. Brazíliára vonatkozó feljegyzései: id. *Boglár Lajos*: Magyar világ Brazíliában – A múlt századtól 1942-ig. Budapest, 1996.
- 17 A brazil hatóságokban félelmet keltett a legnagyobb bevándorló csoportok (éppen a német, olasz és japán kolóniák) szervezettsége, politikai aktivitása.
- 18 Csáky fent idézett levele Szentmiklóshoz.
- 19 „Lesz még idő szónokolni!” DM 1939. július 20. 5.
- 20 *Macartney, C. A.*: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993. 200–201.
- 21 Követi jelentés 1942 elejéről. OL Külügy. 79. csomó 1942. 9. Rio de Janeiro 8.

- 22 Kállay miniszterelnöknek a berlini és római magyar diplomaták számára kiadott 1942. május 4-i közleménye szerint: „[A] M. kir. kormány május 2-án [a] diplomáciai viszonyt megszakította Braziliával, Uruguay-al és Paraguay-al.” Ezt az érintett (német és olasz) kormányok Sztójay berlini követ május 5-i távirata szerint: „mint szolidaritásunk megnyilvánulását köszönettel tudomásul vették”. Mindkét dokumentum OL MF 11 559 9.
- 23 Stockholmi távirat 1942. május 19-én. OL MF 11 559. 9.
- 24 OL MF 11 559 9.
- 25 Ld. a lisszaboni, illetve a stockholmi magyar külképviseltek sürgőnyeit OL MF 11 559 9.
- 26 *Szegedy-Maszák A.*: i. m. II. köt. 121.

MAGYAR–LENGYEL KULTURÁLIS KAPCSOLATOK 1945–1948

A történelmi és a közelmúlt pozitív emlékei, valamint a magyar és lengyel társadalomban kölcsönösen kialakult baráti viszony miatt a kulturális diplomáciai orientáció kialakításakor Magyarország és Lengyelország kapcsolatait semmi sem terhelte. A több évszázados jó viszony, a történelmi közös múlt, a függetlenségi törekvésekben is fellelhető azonosság miatt a két nép kapcsolatában nem volt feszültség. A történelmi múlt sok emléke összekötötte a két népet, ami a nemzettudat több területén azonos értékekhez is vezetett.

A magyar nép és a politikai elit mindig szimpátiával és együttérzéssel kísérte a lengyel függetlenségi törekvéseket. Ugyanakkor a lengyelek szimpatizáltak a magyarokkal, mi több kivették részüket a magyar szabadságküzdelmekből. Sobieski János, Dembinszky Henrik és Bem József érdemei közismertek. Különösen nagy szerepet játszottak a lengyelek az 1848–49-es szabadságharcban.

Az 1939-es lengyel tragédia után sem szenvedett csorbát a barátság, sőt tovább erősödött az egymás iránti rokonszenv. A Lengyelországot ért német és szovjet támadás idején Magyarország kitartott évszázados barátja mellett. Német nyomás ellenére sem engedte meg vasútvonalai használatát, az országból nem lett német felvonulási terület. Lengyelország szétesése után a kilátástalannak tűnő helyzetben Magyarországon több ezer lengyel talált menedéket. A magyarság nemcsak menedéket adott, hanem mintegy 250 lengyel főiskolás teljes ösztöndíjban részesült, több százan Magyarországon folytatták tanulmányaikat, itt készültek fel a majdani hazatérésre. Még többen voltak azok, akik Magyarországon keresztül jutottak el a lengyel emigráció és ellenállás különböző központjaiba.

A lengyelek számára a magyarokhoz fűződő viszony a második világháború után semmiféle más kapcsolattal nem volt összehasonlítható. A társadalom igen pozitívan viszonyult a magyarsághoz. A magyarsággép Lengyelországban tehát igen pozitív volt, fontos volt a magyar kulturális diplomácia számára Lengyelország. Itt volt a magyar kultúra iránt legnagyobb a társadalmi érdeklődés, ebben az országban volt a legnagyobb a publicitása a magyar irodalomnak és művészetnek. Lengyelországban tisztességgel és jóindulattal közelítettek a magyarsághoz. A második világháború befejezése után tehát nem volt akadálya annak, hogy a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok újból kibontakozzanak. A szellemi együttműködés azért is előnyös helyzetben volt, mert Lengyelország azon kevés országok közé tartozott, amellyel érvényben volt az 1934-ben megkötött egyezmény. A potenciálisan jó magyar–lengyel kulturális kapcsolatok előtt 1945-ben egyedül a háborús pusztítás, illetve a diplomáciai kapcsolatok átmeneti hiánya jelentett akadályokat.

Magyar Intézetek Lengyelországban – Lengyel Intézet Budapesten

A magyar kultúrdiplomácia meghatározó fontosságú intézményei a Collegium Hungaricumok, illetve a Magyar Intézetek voltak. Így a magyar–lengyel kultúrkapcsolatok alakításában is lényegessé válik a Varsói Magyar Intézet, amely az 1934-ben aláírt kultúregyezmény alapján jött létre. Az intézet tevékenységét eredményesen végezte, munkáját a háborús évek szakíthatták csak meg. Mivel Magyarország számára Lengyelország fontos volt, ezért már 1945 júliusában Dr. Csorba Tibort a külügyminiszter írásbeli hozzájárulásával Lengyelországba küldték. Addig azonban, amíg Varsóban az egyetem fel nem épült, és a lakásviszonyok tűrhetőbbé nem váltak, a krakkói egyetemen nyert elhelyezést a Magyar Intézet. A magyar lektori tiszttel ellátásával Krakkóban az egyetem Csorba Tibor megérkezése előtt Grosse Jan Piotra magyarul jól tudó kereskedőt bízta meg.¹

A Magyar Intézet újraindítása a háború után tehát azzal kezdődött, hogy Dr. Csorba Tibor 1945 augusztusában lengyel feleségével Krakkóba utazott, ahol a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával és Bereczky Albert államtitkár jóváhagyásával elkezdte munkáját.²

Az intézet munkájának újrakezdése nehéz feladat volt, mert a Varsói Magyar Intézet a háború alatt elpusztult, könyvanyagát vidékre szállították. A nehéz helyzetben a lengyel hatóságok segítőkészek voltak. A varsói kultuszminisztérium és a külügyminisztérium szívélyesen fogadta a magyar kormány megbízottját, és lehetővé tették számára, hogy munkáját megkezdhesse. Az intézet átmeneti áthelyezése a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok szempontjából nem bizonyult hátrányosnak, a krakkói Jagelló Egyetem, illetve a város hagyományai megfelelő keretet biztosítottak. A Magyar Intézet krakkói elhelyezésének és tevékenységének kedvezett, hogy Krakkóba tért vissza nagyjából az a lengyel ifjúság, amely a háború éveit Magyarországon töltötte. Ez az ifjúság folytatni kívánta hungarológiai tanulmányait és elmélyíteni addig szerzett tudását. Az ideiglenesen Krakkóba telepített Magyar Intézetnek a krakkói egyetem lehetővé tette, hogy kulturális munkáját kiszélesítse. A magyar lektorátuson kívül rendszeresítette a megbízott előadót magyar filológiából és irodalomból. Az egyetem biztosította azt is, hogy akik hungarológiából akarnak specializálódni, magiszteri vizsgát tehessenek.

A Krakkói Magyar Tudományos Intézetnek az egyetemen azt is lehetővé tették, hogy egyetemi népszerű előadás formájában az intézet magyar vonatkozású előadásokat tartson szélesebb rétegek előtt. Ezeknek a kollégiumoknak a tárgya magyar irodalom és művészet volt. Az előadások alkalmat teremtettek arra is, hogy találkozzanak a volt magyarországi menekültek, akik a magyarországi tartózkodásuk alatt megszerették a magyarságot, a magyar kultúrát. Az intézet 1946-ban Krakkón kívül más lengyel városokban is tartott magyar tárgyú előadásokat, így Wrocławban, Opolében, Rabkán, Nowy Tarton és Zakopanében is. A Magyar Tudományos Intézet a magyar kultúra lengyelországi központjává vált. Lengyelország egész területéről leveleket kapott, amelyben a volt menekültek a magyarság kulturális élete iránt érdeklődtek, tanácsot és felvilágosítást kértek.³

A Budapesti Lengyel Intézet is az 1934-es magyar–lengyel kulturális egyezmény alapján létesült. Az intézmény a Pázmány Péter Tudományegyetemtől független volt, igazgatóját a lengyel kormány nevezte ki, a dologi terheket a magyar VKM viselte. 1940. augusztus 31-én megszűnt az intézet anyagi támogatása, mivel a Varsói Magyar

Intézet működése 1939. szeptember 1-jén már megszűnt. A Lengyel Intézet igazgatója, Zalenszky az intézet azonban tovább vezette, a működéshez szükséges feltételeket maga teremtette meg. Magyarország 1944. március 19-i megszállása után azonban a németek az intézet teljes anyagát ismeretlen helyre szállították. A háború után, többszöri megbeszélést követően a Lengyel Intézet a Pázmány Péter Tudományegyetemen nyert elhelyezést, gondnokul Dr. Szabó Dénes tanársegédet nevezték ki. Az intézet az egyetemen két szobát kapott, és egy gyakornoki állást is biztosítottak részére. Mivel 1945-ben még nem volt lektor Budapesten, ezért a lengyel kultúra szempontjából fontos lépésnek mondható, hogy Dr. Rogola Leon Magyarországra érkezett lektornak.⁴

Társaságok a barátság szolgálatában

Más népek nemzetközi társaságaitól eltérően Magyarországon több lengyel társaság is alakult. Már 1945-ben megkezdte működését a Magyar Mickiewicz Társaság. Többször megjelent kiadásában a Magyar–Lengyel Kurír magyar és lengyel nyelven. Mind a Társaság, mind a Kurír a VKM támogatását élvezte.⁵

1946-ban Dr. Lukinich Imre elnök vezetésével Budapesten a Virányos u. 23. alatt már tevékenykedett a Magyar–Lengyel Egyesület. Továbbá Dr. Szece József elnök irányításával, a Wahrmann u. 6–8. alatt létrejött a Magyar–Lengyel Diákszövetség. 1946 augusztusára már megszerveződött a negyedik lengyelbarát civil szervezet is, a gr. Csekovics Iván vezette Magyar–Lengyel Szövetség a Múzeum u. 13–15. alatt.⁶

A magyar értelmiségnek, a civil társadalomnak a lengyelek irányában megnyilvánuló szimpátiáját az is jelzi, hogy ilyen nagy számban hoztak létre társaságokat. A társadalmi szerveződésekkel párhuzamosan ugyanakkor sem a politikai erők, sem a sajtó nem foglalkozott kellőképpen ezen szervezetek tevékenységével. A Magyar Kommunista Párt Értelmiségi Osztálya 1947. február 1–márciusi munkaterve célul tűzte ugyan a Magyar–Lengyel Kulturális Társaság megalakítását, ami azonban nem valósult meg, az MKP Értelmiségi Osztálya 1947. április 4–július 15-i munkaterve újból tartalmazta a társaság megalakítását.

A magyar–lengyel kulturális kapcsolatok alakításában meghatározó szerepet játszó Csorba Tibor már 1945 őszén megpróbálta a krakkói Magyarbarát Egyesületet új alapokra helyezni és feltámasztani, ami azonban nem járt sikerrel. Ugyanakkor a wrocławai, a sopoti és a katowicei egyesületet sikerült létrehozni.⁷

Lengyelországban a civil társadalom szintén több magyar egyesületet alakított. A Jagelló Egyetemnek köszönhető, hogy megalakult a magyarbarát lengyel főiskolai hallgatók egyesülete. Az egyesület nemcsak az 1939 után Magyarországra menekültek köréből szerveződött, hanem azokból is, akik a magyar kultúra új szimpatizánsaihoz csatlakoztak. Krakóban a Kereskedelmi Akadémia hallgatói is alakítottak magyarbarát szövetséget, amely 1946-ban már élénk tevékenységet fejtett ki.⁸

A nemzeti kultúrák megismertetése

A Magyar Tudományos Intézet egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy informálja a magyarságot a kortárs lengyel kultúra kimagasló eredményeiről. Az intézet lefordította Zawieyski: Szerelem a válaszüton című színdarabját. A tervek

között szerepelt Szaniawski: Két színház, Morstin egyik darabja, Kassák, Szczucka, Szmaglewska és Zukrowski egy-egy munkájának a lefordítása. Az intézet kollektív vállalkozása volt a lengyelek részére készített magyar nyelvkönyv, amelyet alapvető és nélkülözhetetlen eszköznek tekintettek a kulturális kapcsolatok szempontjából. A Magyar Tudományos Intézet feladatának tartotta a lengyel kultúra további magyarországi megismertetéséhez való hozzájárulást. Csorba Tibor 1947 májusában, budapesti jelentéstételekor meghívást kapott a Teleki Intézettől előadás tartására. Előadásában Csorba a kortárs lengyel kultúra helyzetéről beszélt, felesége pedig a lengyel szociológiáról tartott előadást. Csorba Tibort és feleségét a magyar rádió is meginterjúvolta, ahol arról nyilatkoztak, hogy milyen szerepet vállalnak a lengyel írók az újjáépítésben.

A Krakkói Magyar Tudományos Intézet 1947 tavaszán egy hét előadásból álló sorozatot indított. Az első előadásra 1947. április 27-én került sor. Dr. Helena Millerówna arról beszélt, milyen volt a lengyel ifjúság helyzete Magyarországon a második világháború alatt. A második előadás május 3-án volt, melyben Bronisław Natonski a magyar katolicizmus reneszánszáról fejtette ki véleményét. Tereza Dutkiewiczowa a május 10-i ülésen arról szólt, miről írnak a magyar írók. A május 17-i előadáson Marian Plezia Gall krónikájának magyar vonatkozásait elemezte. Nyelvészeti témájú volt Tadeusz Pobożnaiknak az előadása: „A magyar nyelv”. Móríczy Nyíri június 17-én viszont a Magyar Intézet problémáit elemezte. Ugyancsak művészeti tárgyú volt Emil Rachwoll június 21-i előadása a magyar népzénéről. A Krakkói Magyar Tudományos Intézet mellett működött egy 50 fős, egyetemi hallgatókból álló „Balaton” nevű dalárda. A dalárda célja az volt, hogy terjessze a magyar dalt lengyel földön.⁹

A krakkói intézet irodalmi és művészeti szerepe

A Krakkói Magyar Tudományos Intézet fordítói tevékenysége mellett megkezdte a lengyel nyelvű Madách-irodalom felkutatását, ezenkívül támogatta Dziennik Literacki magyar számának összeállítását. A vállalkozás kultúrdiplomáciai jelentőségét az is növelte, hogy a Dziennik Literacki a legolvasottabb lengyel napilap, a Dziennik Polskinak a heti melléklete volt. Ebben a számban jelentek meg Csorba Tibor fordításában Bóka László (Örökmécs és tűzcsóva), Kassák Lajos (Munkások 1947, Óbor), Illés Béla (Voronyezsi éjszaka), Veres Péter (Én nem mehetek el innen és Visszajött a hangom) írásai. Csorba Tibor elkészítette Petőfi a szlávok közt című tanulmányát, és ugyancsak ő állította össze a Dziennik Literackiban megjelent írók és művészek lexikális adatait.

A Magyar Tudományos Intézet munkatársai: Brosz Antoni, Fangrat Tadeusz, Bole Zófia prózát, Jachimovicz Marian, Lovell Jerzy, Illakowiczowa Kazimiera, Włodek Adam, Fangrat Tadeusz, Bachdaj Adam verset fordítottak Barabás Gyula, Gelléri Andor Endre, Tamási Áron, Kosztolányi Dezső, Petőfi, Ady, Áprily, József Attila, Babits és Devecseri írásaiból.¹⁰

A Dziennik Literacki magyar száma jelentős állomás a két ország kulturális kapcsolatai szempontjából, ilyen arányú bemutatása a magyar irodalomnak és művészetnek Lengyelországban még nem volt. A kezdeményezés sikerét jelzi, hogy nagy visszhangra talált. A kiadók sorra keresték fel a Magyar Tudományos Intézetet, hogy a

magyar irodalommal megismerkedhessenek. A magyar irodalom lengyelországi népszerűsítésében fontos szerepet játszott Balicki Witold főszerkesztő.¹¹

Magyar–lengyel kulturális egyezmény

A problémamentes magyar–lengyel viszony ellenére nehezítette a kulturális kapcsolatok elmélyítését a diplomáciai kapcsolatok hiánya, melynek felvételére 1946 elején került sor. Forster követségi tanácsos röviddel Varsóba történt megérkezése után azonnal felvette a személyes érintkezést a lengyel kulturális élet vezetőivel, többek között Czesław Wycech közoktatási miniszterrel, Władysław Kowalski kulturális- és szépművészeti miniszterrel, Feliks Widy-Wirski tájékoztatás- és propagandaügyi államtitkárral, valamint a közoktatási minisztérium főiskolai osztályának vezetőjével, Dr. Tadeusz Rózyčkival és Arnold professzorral. A megbeszéléseken a lengyel kulturális vezetés barátságos és meleg érdeklődést tanúsított a magyar kulturális törekvések iránt. 1946 őszén elvben megállapodtak arról, hogy új magyar–lengyel szerződést fognak kötni a viszonzossági elv figyelembevételével.

A magyar–lengyel kulturális egyezmény első változatának tervezete 1946 novemberében elkészült. A tervezet szerint Budapesten és Varsóban tudományos intézet létesül, valamint polonisztikai, illetőleg hungarológiai tanszék felállítására is sor kerül a lengyel, illetve a magyar fővárosban. A tervezet szerint arra is gondoltak, hogy Krakkóban és még kijelölendő magyar egyetemen (Szegedre gondoltak) létrehozzák a Tudományos Intézet egy-egy fiókját. Az elképzelések között szerepelt, hogy Krakkóban és még kijelölendő magyar egyetemen (szintén Szeged) magyar, illetőleg lengyel tanszék létesül, és megfelelő érdeklődés esetén minden magyar, illetőleg lengyel tudományegyetemen lektorátust állítanak fel. Fontosnak tartották az ösztöndíjasok kölcsönös küldetését és a kölcsönös könyvellátást a tudományos intézetek részére.¹²

A magyar vezetés a budapesti polonisztikai, illetve varsói hungarológiai tanszék mielőbbi betöltését is kívánatosnak tartotta. A krakkói magyar lektorátust a majd Varsóban felállítandó Magyar Intézet krakkói fiókjának tekintette. A magyar elképzelés szerint a budapesti Lengyel Intézet vidéki fiókjaként a debreceni egyetemen lehetne felállítani a lengyel lektorátust. A KÜM úgy látta, hogy a vidéki magyar, illetve lengyel egyetemi tanszékek felállítására csak a budapesti, illetve varsói tanszékek ügyének rendezése után kerülhet sor.

Lengyelország azon kevés államok közé tartozott, amellyel hatályban volt a kulturális egyezmény. 1947 januárjában Magyarországon még úgy értelmezték, hogy az 1934-ben megkötött magyar–lengyel kulturális egyezmény teljes egészében érvényesnek tekinthető, s annak alapján minden kulturális jellegű kapcsolat lebonyolítható mindaddig, amíg új egyezmény megkötésének szükségessége nem merül fel.¹³

A két ország között a kulturális és tudományos kapcsolatok azonban új egyezmény nélkül is léteztek. Például az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 13-án kiírt új kutatási pályázataiban között intézethez nem kötött ösztöndíjak közül kettő Lengyelországra szólt.¹⁴

A magyar kulturális vezetés 1947. október közepén a lengyel centenáriumi ünnepségek szervezőivel megállapodást kötött, amely szerint lengyel küldöttségek vesznek részt a budapesti Lengyel–Magyar Társasággal karöltve a Bem-ünnepségeken és

mindazokon a vidéki ünnepeken, amelyeknek lengyel vonatkozásai vannak. A lengyelek ugyanakkor négy alkalommal látják vendégül a magyarokat. A megbeszéléseken a centenáriumi megemlékezések lengyel rendezői hangsúlyozták, hogy az ünnepeket elsősorban a lengyel–magyar barátság jegyében kívánják megrendezni.

Az új magyar–lengyel kulturális egyezmény megkötésének szükségességét a világpolitikában végbement változások, valamint a mindkét országban bekövetkezett rendszerváltozás tette indokolttá. 1947 őszétől Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a „népi demokratikus átalakulást” megvalósító, a Szovjetunióval és a formálódó kommunista közösséggel egyeztetett kül- és kultúrpolitikát folytató erők kerültek hatalomra. Mindkét ország kommunista pártja létrehozója a Kominformnak, és mindkét párt részt vesz a szervezet 1947. szeptemberi varsói tanácskozásán. A gyökeres változások tették szükségessé, hogy 1948. január 31-én aláírásra kerüljön a magyar–lengyel egyezmény, az első magyar–lengyel kulturális együttműködési egyezmény, az 1948. évi XX. törvénycikk.

A Magyar Köztársaság és a Lengyel Köztársaság kormánya az egyezményt azért kötötte meg, hogy szorosabbra fűzze a két nép közti barátságot és felhasználhassa azokat a lehetőségeket, amelyek a két ország demokratikus megújulásából adódnak. Az egyezményt magyar részről Dr. Molnár Erik külügy- és Dr. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter írta alá. Lengyelország részéről pedig Dr. Stanisław Skrzeszewski közoktatási miniszter és Dr. Alfred Fiderkiewicz rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter látta el kézjegyével.

Az egyezmény szerint a szerződő felek kötelezték magukat, hogy elősegítik egy magyar nyelv és irodalom vagy történelem tanszék szervezését az egyik lengyel egyetemen, illetve egy lengyel nyelv és irodalom vagy történelem tanszék szervezését az egyik magyar egyetemen. A felek arra is kötelezettséget vállaltak, hogy biztosítják a szükséges támogatást a magyarországi Lengyel Intézet és a lengyelországi Magyar Intézet működéséhez, és elősegítik nyelvtanfolyamok szervezését egymás egyetemén, valamint előmozdítják a tudós- és diákcserét, a kölcsönös tanulmányutakat. A egyezmény rendelkezett a tanulmányok, bizonyítványok, oklevelek és egyetemi fokozatok kölcsönös elismeréséről. Kimondta továbbá, hogy a Lengyelországban élő magyar, illetve Magyarországon élő lengyel állampolgárok gyermekei számára biztosítják az anyanyelvi oktatást. A két ország elő kívánta segíteni a tudományos intézmények, társaságok és a legkülönbözőbb civil szervezetek együttműködését és az egyetemek által szervezett nyári tanfolyamokon való részvételt, valamint a csoportos tanulmányi utazásokat. Magyarország és Lengyelország továbbá támogatja zeneművek, színdarabok, filmek bemutatását és kiállítások rendezését. A szerződő felek arra is törekedtek, hogy mindkét országban megismeressék egymás szellemi és művészeti életét és szorosabbra fűzzék a két ország rádiói és filmintézetei közötti viszonyt. A szerződés révén lehetővé kívánták tenni a tudósok számára a múzeumok, levéltárak, könyvtárak anyagának a tanulmányozását. Magyarország és Lengyelország kötelezték magukat, hogy támogatják az értékes irodalmi és tudományos munkák lefordítását, valamint előmozdítják könyvek, folyóiratok, újságok és egyéb kiadványok kiadását és cseréjét, továbbá kölcsönösen elősegítik a két ország sajtóügynökségeinek és tudósítóinak a működését.

A magyar–lengyel egyezményben foglaltak végrehajtására vegyes bizottság alakult, amely magyar és lengyel tagokból állt. Állásfoglalás született arról is, hogy a vegyes bizottság évente legalább egyszer ülésezik, és a bizottság állapítja meg saját, illetve két

tagozatának munkarendjét. Az egyezményt öt évre kötötték. Ha azonban valamelyik fél az egyezményt a lejárat előtt hat hónappal nem mondja fel, akkor további öt év időtartamra önmagától meghosszabbítotttnak tekinthető.¹⁵

A magyar–lengyel kulturális egyezményről megállapíthatjuk, hogy néhány sztereotípiától eltekintve színvonalas megállapodás. Annak ellenére, hogy egy 1948-ban született szerződésről van szó, nem mondhatjuk, hogy átpolitizált vagy átideologizált megállapodás. Semmi lényeges eltérés nincs az 1946-ban már elkészült tervezettől, csupán annak egy kibővített változatát írták alá 1948-ban. Mivel színvonalas szerződést kötött a két ország, és a magyar nemzeti kultúra érdekeinek is megfelelt, ezért a magyar–lengyel kulturális egyezménnyel minden politikai erő egyetértett. A parlamenti vitában ugyanakkor már érzékelhető a „kor” hangulata, a formálódó népi demokráciák „közös érdekéből” való kiindulás.

1948. február 26-án mutatja be Bognár József képviselő az országgyűlés külügyi és közoktatási bizottságának jelentését a kulturális együttműködés tárgyában 1948. január 31-én aláírt magyar–lengyel egyezményről.¹⁶

Az egyezménnyel kapcsolatos vitában elsőnek 1948. március 4-én Kállai Gyula, az MKP képviselője fejtette ki véleményét. A kommunista képviselő a történelmi múlt mellett a közös demokratikus érdeket hangsúlyozta. Arra mutatott rá, hogy mint a többi demokratikus szomszédal kötött kulturális egyezmény, úgy ez is mindkét nép szellemi felemelkedését s ezentúl a béke ügyét szolgálja.¹⁷

Az ugyancsak március 4-én felszólaló Huszti Dénes kisgazdapárti képviselő a demokratikus országok és a magyarországi „demokratikus” erők aspektusából nézve úgy ítélte meg, hogy a magyar–lengyel egyezmény része annak a tudatos kultúrpolitikával kiépített egyezmény sorozatnak, amelyet az új magyar demokrácia saját belső és külső érdekeit jól felismerve kötött meg eddig. Huszti Dénes arról is szólt, hogy Magyarország örömmel és büszkén tárja ki szellemi intézményeinek kapuit a tanulni vágyó lengyelek előtt és mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy egy új lengyel generáció nőjön föl a magyar–lengyel barátság jegyében.¹⁸

Papik János SZDP-képviselő 1948. március 4-i felszólalásában úgy látta, hogy a magyar–lengyel kulturális egyezményben a tudomány és a művészetek közös ápolására szerződtek, mert gazdagítani akarják egymás kultúráját, közelebb akarnak kerülni egymáshoz a lengyelek és a magyarok. Papik a szerződés ideológiai-politikai fontosságát is hangsúlyozta, azt, hogy közös ideológia lebeg előttük, amely kifejezi népeink új szabadságát és megvalósítja a szocializmus alapfeltételeit.¹⁹

A Demokrata Néppárt képviselője, Buzási Sándor a népi demokrácia talaján álló koalíciós képviselőktől kissé eltérően közelíti meg a szerződést. Az „új típusú összefogást” és a közös népi demokratikus érdekek hangsúlyozását nem tartotta fontosnak. Ő úgy látta, hogy a magyar és lengyel nép sorsában az egyezések nem a történelmi véletlen játéka, hanem a gondviselés következményei. A néppárti képviselő szerint a kulturális egyezményeknek két célja lehet: az egyik a múltba, a másik a jövőbe tekint. A jövőbe mutat a zseniális lengyel nép költészete, szociális és technikai fejlődése, amellyel érintkezésbe lépni a magyar kultúra képviselőinek, művészeknek, íróknak, tudósoknak egyaránt feladat.²⁰

Az 1948-as magyarországi koalíció és az ellenzék között a magyar–lengyel kulturális egyezményt illetően nem keletkezett konfliktus, így a szerződés megszavazását minden parlamenti párt támogatta.

Jegyzetek

- 1 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1 l. 1946-109335
- 2 UMKL-XIX-I-1 l. 1945-67225
- 3 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-111974
- 4 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-109335
- 5 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-109335
- 6 UMKL-XIX-I-1 l. 1946-69901
- 7 Párttörténeti Intézet Archívuma 274 f-24/2; UMKL-XIX-I-1 l. 1948-244611
- 8 UMKL-XIX-I-1 l. 197-111974
- 9 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-111974
- 10 UMKL-XIX-I-1 l. 1948-246611
- 11 UMKL-XIX-I-1 l. 1948-246611
- 12 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-15367
- 13 UMKL-XIX-I-1 l. 1947-24332
- 14 Magyar Közlöny, 1945. 108. no.
- 15 UMKL-XIX-I-1 l. 1949-267727
- 16 Országgyűlés Naplója, Hiteles Kiadás, Harmadik Kötet. Budapest Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1948. 1196.
- 17 Uo. 1202.
- 18 Uo. 1205.
- 19 Uo. 1207.
- 20 Uo. 1208.

SZEMLE

OSKAR HALECKI
(1891–1978)¹

Az első világháborút követően újjászületett Lengyelország. Igaz, a formálódó államhatárok nem a lengyel elképzeléseknek megfelelően alakultak (a lengyelek az 1772-es első felosztás előtti területeket szerették volna visszakapni). A határrendezés és a kölcsönös területi igények eredményeként a rövid román határszakaszt kivéve hideg, ellenséges viszony jellemezte Lengyelország szomszédaihoz fűződő kapcsolatait. A litvánok például a lengyel törekvések ellenére sem kívánták felújítani az uniót, és súlyos sérelemként élték meg azt aényt, hogy Wilno (Vilnius) Lengyelországhoz került. Jelentős nemzeti kisebbség élt az újra életre hívott országban, az ukrán és fehérorosz volt a legjelentősebb, de a zsidók és a németek aránya és különösen gazdasági súlya szintén figyelemre méltó.

A függetlenség és az állam igényei kedvező lehetőségeket teremtettek a történetírás intézményes kereteinek bővítésére. Négy új egyetem alakult (Varsó, Lublin, Wilno, Poznań), kutatóintézetek jöttek létre, és bővült a tudományos folyóiratok köre. A történészeket már nem elsősorban a felosztás okainak vizsgálata foglalkoztatta. Figyelmük az egész lengyel múlt, annak értékelése felé fordult. A korszak nagy vitakérdése a Piast- vagy Jagelló-koncepció volt, azaz a nyugati vagy a keleti területi irányultság a fontosabb Lengyelország történetében. A krakkói iskola örökségként tovább élt az őket jellemző konzervativizmus, míg a varsóiakat baloldali beállítottság jellemezte.

A történetírók közül sokan már a századfordulón is alkottak, vagy éppen az első világháború alatt indult pályafutásuk. Közéjük tartozik Oskar Halecki is. Halálának 20. évfordulója alkalmából emlékezünk ennek a nagy formátumú lengyel történetírónak a munkásságára.

Halecki Bécsben született 1891. május 26-án. Apja, akinek nevét kapta, az osztrák hadsereg tábornoka volt. A gimnáziumot Bécsben, az egyetemet történelem szakon Krakkóban végezte, ahol Czermak, Krzanowski, Sobieski tartoztak tanárai közé. Ezt követően ismét Bécsben képezte tovább magát. Filozófiai doktorátust 1913-ban, a lengyel történelem doktora címet 1915-ben szerezte meg a Jagelló Egyetemen. Krakóból hamarosan a Varsói Egyetemre került, ahol a Kelet-Európa története tanszék vezetője lett. Közben pár évig diplomataként dolgozott, Genfben a Népszövetség titkárságának a tagja volt egy ideig (1921–1924). Nemzetközi tekintélyét az is mutatja, hogy a Tudományos Együttműködés Nemzetközi Intézetében 1925–1926-ban az Egyetemi Szekció vezetője volt. Több kitüntetést kapott, közöttük a Polonia Restituta rendjel parancsnoki keresztjét 1935-ben. A második világháború kitörésekor is Nyugat-Európában tartózkodott, a lengyel életrajzi lexikon szerint Svájcban, ahonnan Párizsba, majd Londonon át Amerikába ment.

New Yorkban a Fordham Egyetemen szintén a Kelet-Európa Tanszék vezetője lett (1944–1961), de ebben az időszakban is, később pedig még inkább igen sokszor adott elő vendégprofesszorként más egyetemeken, pl. Montréalban, a Columbia Egyetemen,

Rómában stb. Számos hazai és nemzetközi tudományos társaság tagja volt. Említést érdemel, hogy a lengyel delegáció szakértőjeként részt vett a párizsi békekonferencián és ebben a minőségében is Lengyelország, Litvánia és Ukrajna közös államba való összekapcsolásának koncepcióját képviselte.

Érdeklődése kezdetben a középkor felé fordult. A nemesi nemzetségek monografikus feldolgozása mellett, majd még inkább helyett, a Jagelló-korral és a lengyel–litván unióval foglalkozott. Írt a litvániai nemességről és címerhasználatunk kezdeteiről, a Jagelló-unió történetéről stb. Az 1920-as évektől figyelme részben Kelet-Európa felé fordult és Lengyelország történetének megírására, szintézisre is vállalkozott. Franciául is publikált. Többek között *A lengyel historiográfia a XIX. és XX. században* címmel jelent meg könyve, amit Dembinskivel és Handelsmannal közösen írtak.

Halecki a második világháború után sem tért haza. Az új rendszert idegennek érezte. Az emigrációban írt műveiben már egész Kelet-Európával foglalkozott, beleértve a Balkánt is. Életének ebben az időszakában vállalkozott arra, hogy immár angol nyelven írjon egy újabb szintézist Lengyelország történetéről. A könyvet először New Yorkban publikálták, majd két ízben, 1978-ban és 1983-ban Londonban. A londoni kiadások Antony Polonsky kiegészítéseivel jelentek meg. Gomułka és Gierek időszaka, illetve a Szolidaritás felemelkedésének és a rendkívüli állapot bevezetésének eseménytörténete a kiegészítés. Az 1983. évi újabb kiadás aktualitása és politikai célzata egyértelmű. Ekkor látogatott haza II. János Pál pápa, és Polonsky bizakodott abban – erről előszavában beszámol –, hogy a látogatás lehetőséget teremtsen a hatalom és a társadalom közti párbeszédre, ami nélkül sem a gazdasági, sem a politikai válság nem oldható meg.

De térjünk vissza Haleckihez, aki könyve bevezetőjében ismerteti módszertani elképzeléseit és a könyv megírásának célját. Úgy ítéli meg, hogy a történetfilozófia korántsem annyira valóságtól elrugaskodott, mint ahogy azt korábban hitték. Igaz, tanulmányozásához még nem dolgozták ki a tudományos kritériumokat. Erre történet kísérlet egy szintézisben anélkül, hogy annak tárgyát szem elől tévesztenénk. Ugyanakkor a szintézis elsődleges célja a külföldi olvasó tájékoztatása, aki vajmi keveset tud Lengyelország történetéről és szinte semmit arról, milyen szerepet játszott ez az ország Európa történetében a kezdetektől fogva. Bár a múlt általános kérdéseinek, összefüggéseinek megfogalmazása a célja, mindezt szigorúan tényekre kívánja alapozni. Ugyanakkor vállalja a szerző, hogy amit leír, az a személyes véleménye, és könyvében – mint vallja – nem lesz hűtlen nemzeti lelkiismeretéhez sem. Véleménye szerint a történész feladata a kritikai értelmezés megfogalmazása, ami kétségtelen szubjektív elem a feldolgozásban. Ez a szubjektivizmus érvényesül az említésre kerülő tények és problémák kiválasztásában.

Milyen alapelvek vezették a szerzőt a válogatásban? Mindenekelőtt a történelmi esemény vagy személy fontossága, ami hatásának, a cselekedetek következményeinek tartósságában nyilvánul meg. (Már túl vagyunk a „történelem az élet tanítómestere” elgondoláson.) A másik alapelv a választásnál a lengyel történelem sajátosságainak és ugyanakkor annak bemutatása, mi az, amivel a lengyelek gazdagították az európai civilizációt. Lengyelországot az európai közösség tagjaként kívánja megismertetni az olvasóval. Halecki nem is tagadja, hogy ezek az alapelvek jelentek meg korábbi munkáiban is, hiszen úgy véli, hogy ezeknek a vezérfonalaknak a mentén sikerül bemutatnia Lengyelországnak azt a gondviselő-missziós szerepét, küldetését, amit betöltött az emberiség általános fejlődésében.

A történelmi szintézis alapja a periodizáció, amely az események menetének és vezérlő eszméinek logikus sorrendbe állítását jelenti. Halecki szerint ez a lengyel történelem esetében könnyű feladat, mert az általánosan elfogadott, szokásos periodizáció az egyetlen lehetséges változat, amely megfelel az előbbieken vázolt alapelveknek. Az első nagy periódus az állam és a nép kialakulása. Az egész könyvön keresztül követett módszer talán itt figyelhető meg a legtisztább formában. Halecki mondandóját egy-egy általa fontosnak tartott kérdés köré csoportosítja. A válaszban értelmezi és rendezi a történeti tényeket, oly módon, hogy adathalmaz helyett a leglényegesebbnek ítélt tényekkel alátámasztva érvel elgondolása mellett. A lengyel állam kialakulása máig egyik vitatott kérdése a lengyel történettudománynak. Halecki felveti, vajon külső hódítás (mint a Rusz esetében a normann hódítás) eredménye volt-e az állam létrejötte. Válasza egyértelmű nem. A belső fejlődés mellett teszi le a voksot. A mondák, legendák tudósításait nem veti el teljesen. Úgy véli, azokat az adatokat, melyeket igazolt a történeti kutatás, el kell fogadni. A Piast névvel fémjelzett első korszak a lengyel emberek számára származásuk szimbóluma. A Piast név valóban egy parasztot jelöl? – kérdezi. Véleménye szerint valószínűbb, hogy méltóságnév volt, melynek viselője elfoglalta a korábbi uralkodó helyét.

A Piast-korszakban már felfedezhetjük azoknak a nagy eredményeknek és nagy problémáknak a megjelenését is, amelyek Lengyelország későbbi fejlődésében oly fontos szerepet játszottak. A lengyel állam formálódására hatással volt a pápaság és a német-római császárok politikája. Utóbbi általában hódítóként jelent meg már a kezdeti időszakban. A kereszténység felvétele és az a tény, hogy I. Mieszko a Szentszék védelme alá helyezte az országot, egyrészt a német birodalmi nyomás ellenében biztosította határainak integritását és nemzeti karakterének megtartását. Másrészt a kereszténység szellemi és morális értékrendje pozitív értelemben hatotta át a lengyel történelmet. I. Mieszko kapcsolatot létesített a skandináv országokkal, Magyarországgal és szembetalálta magát a formálódó Oroszországgal.

Bár Halecki politikatörténetet ír, a német jogú telepítések kérdését ő is megemlíti. Ez a kérdés szintén sok vitára adott alkalmat a történészek körében. Elismeri azokat a pozitívumokat is, amiket elsősorban a gazdasági életben eredményezett, de összességében hatását negatívnak minősíti. Olyan, mintha a németek tényleg meghódították volna az országot – írja. A feudális széttagoltságot dinasztikus okokkal magyarázza. Ebből az időszakból Mazóviai Konrádot és Sziléziai Henriket emeli ki. Konrádot lengyelsége ellenére elmarasztalja azért, mert behívta az országba a német lovagrendet, ami súlyos következményekkel járt. Sziléziai Henrik német beállítottsága ellenére az ország egysége érdekében lépett fel, ami viszont pozitív megítélés alá esik.

A Piast-korszak Nagy Kázmérral zárul, akit ideális uralkodónak tart a szerző. Az utolsó Piast felkészítette a lengyel népet arra, hogy közös állam keretében éljen együtt más népekkel. Ez magyarázza, Halecki véleménye szerint, hogy a Piast-korszak vége ugyanakkor a Jagelló-korszak kezdete is.

A második nagy periódus a Lengyelország nagyságának évszázadai címet viseli, ami egyébként a Jagelló-korszakkal azonos. Halecki egész történeti munkásságából és kelet-európai koncepciójából is következik, hogy ő Lengyelország küldetését a kelet-európai kultúrmisszióban látta. Ezzel összefüggésben a lengyel–litván állam unióját és az ezt megteremtő Jagelló-ház uralkodását tartotta a lengyel történelem legjelentősebb korszakának. Nagyon árnyaltan jelenik meg, de mégis kihallható elgondolásából

szovjetellenessége, ami végigkísérte egész életét, és aminek aktualitása tagadhatatlan. Ennek a korszaknak kiemelkedő személyisége Halecki véleménye szerint Anjou Hedvig, akinek külön fejezetet szán. Vajon miért? Hiszen a magyar királylány igen korán meghalt, 1399-ben, míg férje, Jagelló Ulászló 1434-ig uralkodott. Ulászló uralkodása alatt érték el a lengyelek nagy győzelmüket 1410-ben Grünwaldnál a Német Lovagrend felett, és az 1413-as horodlói szerződés is akkor született. Ez előrelépést jelentett a korábbi viszonyokhoz képest, megvetette az alapját a lengyel és litván nemesség összeolvadásának, a két nemzet „egy egyesült családdá” formálódásának.

A lengyelek máig mélyen szeretik és tisztelik a szentté avatott Hedviget, aki személyes érdekeit feláldozta a haza oltárán. A Habsburg herceg iránt érzett személyes vonzalma ellenére férjhez ment a frissen megkeresztelkedett Jagellóhoz. A házasság megnövelte az ország befolyását, különösen keleten, és területi nyereséggel járt. Másrészt a katolikus Halecki ebben a hitét és vallását mélyen átélő királynéban nagy diplomátát is látott. Kiemeli Hedvig közvetítő szerepét, melyet a Lovagrend, Zsigmond (magyar király és német-római császár), Vitold és Jagelló között teljesített.

A krakkói egyetem működésének felújítása, Hedvig tervei szerint, Litvánia számára is a szellem és a kultúra központjaként szolgált – véli Halecki. „Korán meghalt, de kortársai tudták, mit köszönhetnek neki, akinek a munkája a történelemben kiemelkedőbb csoda, mint ami sírját övezte” – írja. A szerzőt választása miatt illethetjük a szubjektív jelzővel, de ezt ő maga vállalta. A személy kiemelése, mint ahogy ezt a későbbiekben szintén látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy Halecki a személyiségnek tulajdonítana döntő szerepet a történelem formálásában. Inkább arról van szó, amit bevezetőjében is megfogalmazott, hogy a jelentős személyiségnek van hatása, sőt hosszan tartó hatása lehet egy ország életére, fejlődésére, morális tartására. A korszakot a lublini unió zárja, ami alapján Lengyelország és Litvánia egy államtestben egyesült királyi köztársaság formájában.

A harmadik nagy periódus a királyi köztársaság időszeke, melynek kiemelkedő személyiségei Zamoyski és Jan Sobieski. Zamoyski, a nagy hetman, kancellár az, aki a királyi köztársaság alapjait nagymértékben kimunkálta. A szabad királyválasztás joga ugyan már a Jagellók korában is érvényben volt, de senki nem vonta kétségbe a Jagellók örökösödési jogát, annál is inkább, mert az unió fennmaradása – tegyük hozzá – csak így volt biztosítható. Az utolsó Jagelló, II. Zsigmond Ágost halála után (1572) azonban a nemesség élni kívánt ezzel a joggal, és ekkortól érezhetővé váltak veszélyei. A választási harcok, a tehetségtelen, külföldről behívott királyok, különösen a két szász király, II. és III. Ágost, valamint a szerencsétlen külpolitika, a kozákok felkelése és a svéd háború, mind-mind hozzájárultak az ország anyagi és morális hanyatlásához, melyet sem Sobieski, akit az utolsó nagy lengyel uralkodónak tartanak, sem a korszak végén trónra kerülő Poniatowski és a nagy alkotmányos reform nem tudta megállítani és megfordítani. Eközben két szomszédja, Poroszország és Oroszország hatalma és befolyása megnőtt, céljuk Lengyelország felosztására egyértelművé vált. A felosztás okaként említi Halecki a nemzetközi keresztény szolidaritás elvének hanyatlását is.

Az egyedülálló kísérlet tehát nem sikerült. A felosztást követő negyedik korszak a nagy megpróbáltatás ideje a lengyelek számára. Halecki a folyamatoságra helyezi a hangsúlyt, amire a napóleoni Lengyelország és a romantikus Lengyelország fejezetcímek is utalnak. A napóleoni időszakot egyértelműen pozitívnak ítéli. A Varsói Nagyhercegség évei azt jelentették, hogy Lengyelország kiszállt a sírból. Mindenki remény-

kedett, hogy az ország régi önállósága hamarosan helyreáll. Napóleon bukásával ez a reménység füstbe ment. A 19. század lengyel felkeléseit a nemzeti élet megnyilvánulásaként értékeli, amik nem választhatók el az akkor igen magas színvonalon művelt kulturális területektől, az irodalomtól, a történetírástól, a zenétől és a festészettől. Az egész könyvben ez az egyetlen eset, amikor a művelődés, a kultúra külön fejezetben szerepel, hiszen az államiság bukása utáni lengyel élet folyamatosságának egyik megnyilvánulási formája ez a szféra. A „szerves munka” és a századfordulón megjelenő pártok és programjaik bemutatása szintén a nemzeti élet megélésének formáit és a független ország helyreállításának soha meg nem szűnt vágyát fogalmazták meg.

Az ötödik nagy periódus az új Lengyelország tragédiájának a korszaka. A feltámadás és az önálló államiság 20 éve után az ország a náci Németország hatalma alá került. A sötétség évei után Lengyelország szovjet befolyási övezet lett, ami a szerző értékelése szerint vereség a győzelemben. Ez a korszak még nem zárult le, ezért nem is lehet szintetikus eljárással vizsgálni, de az egykori és jelenlegi események szempontjából lehetetlen leírni Lengyelország tragikus sorsát anélkül, hogy napjainkig ne kísérenénk figyelemmel történetét. Talán éppen a szerzőnek ez az elgondolása motiválta Antony Polonskyt, hogy az újabb kiadásban folytassa Oskar Halecki művét, immár valóban az eseménytörténet bemutatásával.

A laikus olvasó számára is valóban élvezhető, érthető könyv lényegében megismétli azokat az elgondolásokat, amikről Halecki már az emigrációt megelőző műveiben, így az 1933-ban, szintén a külföld tájékoztatására szánt, akkor franciául megírt szintézisben megfogalmazott: Lengyelország európai szerepét, kultúrmisszióját és ezzel összefüggésben a Jagelló-eszmét, ami az egyenrangú népek „családi”, testvéri szövetségét jelenti. A lengyel történelemben nem a felosztás van a központi helyen, hanem sokkal inkább a Jagelló-kor, bár a jelenre gyakorolt hatásuk miatt Halecki mind a négy nagy korszakot szinte egyforma fontosságúnak tartja. Halecki sem kerülhette el sorsát: az emigrációban, távol a forrásoktól, a lengyel valóságtól már nem tudott új kutatási eredményeket, koncepciót megfogalmazni.

Az egész könyvön érezhető nemzeti elkötelezettsége és mély katolicizmusa, finoman megfogalmazott német- és oroszellenessége. Ez utóbbi talán erősebb, tekintettel az aktuálpolitikai helyzetre. Pátosztól áthatott stílusa időnként mosolyra készíti a modern kori olvasót. Ugyanakkor értelmező, értékelő adatkezelése, tudományosan megalapozott és jó stílusban megírt könyve érdekes lehet azok számára, akik nem ismerik a lengyel történelmet. Igaz, a szemléletén már túlhaladt a tudományos kutatás.

Csombor Erzsébet

Jegyzet

I A lengyel életrajzi lexikon szerint 1973. szeptember 17-én halt meg New Yorkban.

GEORGES CASTELLAN

HISTOIRE DES BALKANS (XIVe–XXe SIÈCLE)

(*A Balkán története, XIV–XX. század*)

Paris, Fayard, 1991. 532 p.

Georges Castellan főként Közép- és Kelet-Európával foglalkozó történész, a párizsi egyetem tanára, a Közép- és Dél-európai Civilizációkat Kutató Központ igazgatója, a Modern Történelmi Társaság tiszteletbeli elnöke, a Délkelet-európai Kutató Központ Nemzetközi Társaságának helyettes elnöke, a Boglár Tudományos Akadémia levelező tagja. Széles körű Balkán-történeti ismereteit korábban csak egy-egy országról vagy részterületről szóló munkában fejtette ki (pl. a „Mindennapi élet Szerbiában a függetlenség hajnalán”, a „Bulgária története”, a „Románia története”, az „Albánia” című művekben). Ismeri és beépíti könyvébe más jeles szerzők Balkánnal kapcsolatos kutatásainak eredményeit, adott esetben történészvitákra, sőt az egyes népek történészei között jelentkező eltérő álláspontokra is utal. A különböző vélemények ismertetése során igyekszik tárgyilagos maradni, számunkra inkább ott tűnik elfogultnak, ahol a román–magyar kérdéseket taglalja.

Köszönetet mond „albán, boglár, görög, román, török és jugoszláv kollégáinak, akik segítettek megérteni és megszeretni” a Balkánt, és noha műve – témája miatt – csak ritkán és érintőlegesen foglalkozik Magyarországgal történetével, mégis sajnálatos, hogy magyar kollégának nem mondhat köszönetet, és mindössze Kállay Benjámin említi magyar szerzőként hivatkozásaiban. Talán ha ismerné a hazánkban zajló kutatásokat – és ez elsősorban nem az ő irányában jelent kritikát –, akkor legalábbis elbizonytalanodna a magyarok és szomszédaik között folyó történészviták megítélésében.

„A Balkán története” olvasmányos, érdekes, alapos, a közhelyeket is idéző, de értelmző, kritizáló munka, amely rögtön költői mondattal indul: „tegnap Európa puskaporos hordója, ma kisállamokból álló puzzle”. Szinte kereteket képez ez a felvetés a záró gondolatokkal, amelyek kifejezik a szerzőnek a térséggel kapcsolatos történelmi állásfoglalását: az itt élő népeknek meg kell békülniük múltjukkal, hagyományaikkal, hiszen fontos alkotóelemei Európa történetének, továbbá lehetőségük van arra, hogy válasszanak a különböző utak között, melyek közül a szerző a demokratikus, szabad, emberi jogokat érvényesítő, gazdasági fejlődési lehetőségeket kellőképpen kihasználó módszert javasolja. Kimondatlanul is a nyugati, parlamentáris demokráciákat tartja a követendő példának, hiszen a könyvben többször visszatér a „pártfogói rendszer és korrupció balkáni hagyományaira”.

Castellan kívülállónak ír a balkáni népek és a Török Birodalom (általa leginkább „Ottomán Birodalomnak” vagy „Szeldzsukida Birodalomnak” nevezett) küzdelmeiről, és nemcsak kiemeli és méltatja a meghatározó egyéniségeket, hanem ezen túlmutató módon mindkét oldalról említi őket. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzeti, kollektív emlékezet gyakran csak arra az időszakra utal, amikor a népek hősi, felszabadító küzdelmüket vívták, és elfelejtkezni látszanak a hódoltatást megelőző vazallus, együttműködő időszakokról. A szerző kedveli – a Balkánhoz olyannyira kapcsolódó – szimbólumokat, elég ha a keresztes és a félhold küzdelmére utalunk.

A kötet két nagy része „A Balkán az ottománok korában” és „A Balkán a nacionalizmusok korában”. Éppen így alakul a terjedelmi megoszlás is: a mű negyed része a 19. századdal, további negyed része a 20. század első felével foglalkozik. A főrészekben belül kialakított fejezetekben gyakran külön ír a Török Birodalom általános állapotáról, és ezt követően a balkáni népek helyzetéről. Az időben történő lineáris haladást csak néha-néha szakítja meg előre- vagy visszautalással, példa erre a nemzetállamok kialakulásánál az egyes népek szempontjából is fontosnak tartott középkori előzmény, vagy a középkori részt bevezető, újkori görög városállamokig visszatekintő rész.

A fejezetek bevezető mondatai – mintegy motivációként – utalnak az elkövetkezendőkre (pl. „Európa beteg emberének szétesése kapcsán a színesebbé váló Balkán-térképről”, a „parlamentáris demokráciák karikatúráiról” ír). A további tagolást – általában területenként, népenként – oldalcímekkel oldja meg a szerző. Külön érdekes, hogy jelentős szerepet szán a más munkákban mostohán kezelt területeknek, pl. részt szentel Montenegró, a Raguzai Köztársaság vagy Albánia történetének. Nem mellőzi a gazdaságtörténeti, várostörténeti, művelődéstörténeti vonatkozásokat, és előszeretettel keres nyugati párhuzamokat az egyes

tárgyalt eseményekhez, jelenségekhez (a bolgár–szláv együttélést a gall–frank–római együttéléssel állítja párhuzamba; a szultán hatalmát a 17. század kezdetén a hivatalrendszer tekintetében XIV. Lajos abszolutizmusához hasonlítja; a 15. századi balkáni városok lélekszámát – konkrétan Drinápolyét és Thesszalonikiét – német városokkal, Lübeckkel, Hamburggal, Nürnberggel rokonítja). Érdekes a néhány táblázat is, ezek közül azt emelném ki, amely Macedónia etnikai megoszlását mutatja be a 19–20. század fordulóján a bolgár, a szerb és a görög statisztika alapján (355. p.).

A 19. század kapcsán adatokkal támasztja alá az etnikai kevertség mértékét, az egyes népek „nagy eszméinek” történelmi alapjait. Kiemeli a népek fejlődésének sajátos voltát, a román esetben pl. a Török Birodalomban betöltött vazallusi szerep, valamint az Orosz Birodalom szomszédságából adódó ütközőzónai lét hosszabb távú következményeit. A 19–20. századi Török Birodalom történetében négy nagy válságidőszakot sorol fel: a görög szabadságharc időszakát és Mohamed Ali eredményes hadjáratait, a krími háborút, az 1870-es évek második felében jelentkező válságot és a Balkán-háborúk időszakát. A válságokkal párhuzamosan ábrázolja a törökök megoldási kísérleteit, az érintett népek lehetőségeit és a nagyhatalmak állásfoglalását. Úgy tartja (Stavrianost idézve), hogy 1879–1914-ig a Balkánon „az imperializmus és a kapitalizmus kora” következik, a felszíget a nagyhatalmak gazdasági vetélkedésének színterévé válik, és ez így lesz a 20. század további részében is, csak az érdekelt hatalmak cserélődnek ki.

Sajátos, bár indokolt, hogy a Balkán-háborúkat az I. világháborúval közös fejezetben tárgyalja. Élénken ecseteli, hogy Tisza István ellenséges volt a szlávokkal, és hogy a Monarchia hadserege mennyivel nagyobb volt a szerb hadseregnél. Megütöközünk azon is, miszerint a Monarchia nemzetiségi arányainak ismeretében egyértelmű volt, hogy Erdély Romániához csatlakozik, ez háború nélkül is megtörtént volna (388. p.). „A versailles-i rend a Balkánon a győztes nacionalizmusok és a győztes nagyhatalmak politikai vagy gazdasági érdekei közötti kompromisszumot hozott a 19. századi hagyományok jogfolytonossága eredményeként” (400. p.). Elismeri ugyan, hogy a magyarok hiába tiltakoztak a békeszerződések ellen, de ennek a kérdésnek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget, hanem a bánáti román–szerb viták tárgyalására tér át. Aztán egy gondolat erejéig mégis visszatér a magyar kérdéshez, a Tanácsköztársaság idején indított támadás volt az oka, hogy a románok bevonultak Budapestre, amelyre az antant olyan élénken reagált, hogy a „Négy Nagy” majdnem szakított Bukaresttel (405. p.). A trianoni békéről – más témákkal ellentétben – nem közöl statisztikai adatokat, viszont hangsúlyozza, hogy az utódállamok elfogadták a kisebbségvédelmi szerződéseket, sőt a magyar pártok képviselői is ott ültek a két világháború közötti román parlamentben.

Külön értéke a műnek néhány – a köztudatban túlzásokkal elterjedt – álláspont kiigazítása. Ezek közül jó példa a „devsirme” fogalma: amely nem is volt olyan súlyos „véradó”, hiszen mindössze 1637-ig működött, és 2000–3000 embert jelentett évente, kevesebbet, mind a hadifoglyok száma. Egy másik érdekes adalék (Stavrianos után), hogy 1453–1632-ig a 47 nagyvezírből 37 keresztény származású volt, a legfontosabb hivatalokat renegátok is betölthették (sőt azt állítja, hogy nem is létezett igazi török nemesség). Az első részt lezáró következtetések során hangsúlyozza, hogy újra kéne értékelni az „ottomán igát”, amely nem teremtett teljesen függő helyzetet, az adók tekintetében (az 1850-es években a háborúk által nem sújtott görög falvak virágzóbbak voltak, mint a független állam legnagyobb falvai) vagy a vallási türelem kérdésében egyáltalán nem volt kedvezőlenebb a korábbi helyzetenél.

A szerző Balkánt – mint történeti, földrajzi egységet – a nálunk is elfogadott szellemben értelmezni, azaz Moldvát és Havasalföldet, Szerbiát és Boszniát még részletesen, Magyarországot, Erdélyt, Horvátországot csak érintőlegesen tárgyalja. A középkori részeknél a Török Birodalomra, az újkori részeknél a román és a szerb területek helyzetének leírására helyezi a fő hangsúlyt. Mégis ezeken a pontokon lehet leginkább kritizálni. A peremterületek általa kiemelt eseményeinél – számunkra legfeltűnőbb módon éppen a magyar történelmi eseményeknél – gyakori a tárgyi tévedés. Ezekre néhány példa: a rigómezei csata 1389 helyett 1398-as évszámmal szerepel (65. p.); Zsigmond kihasználta Brankovics György szorult helyzetét, és elfoglalta Nándorfehérvárt, ezen esemény után a magyarok „kvázi-protektorátust” alakítottak ki, amely Szerbia fejlődésének mélypontját jelentette (a forrásul megjelölt mű Emile Haumant 1930-ban kiadott könyve) (79. p.); Hunyadi Jánost több helyen, következetesen erdélyi román származásának minősíti (amely nem lenne akkora probléma, ha hozzátenné volna, hogy a középkori nemzetfogalom eltér az újkortól, és ennek kapcsán szükségtelen is román vagy magyar voltát hangsúlyozni; 81., 92., 150. p.); 1456-ban Hunyadi János már nem volt kormányzó (92. p.); Vaslui-nál nem az 1470-es, hanem az 1475-ös évszám lenne a helyes (95. p.); a Habsburg–Jagelló házassági szerződést 1515 helyett 1519-re datálja (103. p.); a kettős királyválasztást 1527-re írja (103. p.); 1566-ban Szigetvár helyett Szegedet foglalja el a török (107. p., és ugyanezt Zrínyi Miklós horvát nemesként szerepel – ennek ellenpontjaként majd az albán Frashëri testvéreknél közli, hogy a törökök is magukénak vallják őket, 362. p.); a székelyeket „szeklers”-nek írja, azt is elmagyarázza, hogy a franciák

„sicules” néven is emlegetik őket Szicília régi lakói után, de szerinte helyesebb a „magyar” változat; másutt mégis használja a „Țirgu Mureș” lábjegyzetében Marosvásárhely helyett a „Székelyvásárhely” szót (159. p.); a kápolnai uniót 1438-ra írja (160. p.); a Budai Nagy Antal-féle felkelésben (a vezető nevét nem említi) magyar és román parasztok harcoltak; Anjou Károlyt már 1307-ben „megkoronáztatja” a Szent Koronával (160. p.); kiemeli az erdélyi országgyűlésnél, hogy a parasztokat nem képviselték (miért, Svédországon kívül a középkori Európában másutt joguk volt a parasztoknak részt venni a rendi gyűlésen?) (162. p.); 1569-es országgyűlésnek írja az erdélyi bevett vallások elfogadását, és kiemeli, hogy kizárták az ortodoxokat, a zsidókat és az örményeket (bár azt nem említi, hogy ekkor éppen Franciaországban vallásháború dúlt a katolikusok és a hugenották között, akik csak korlátozottan szabad vallásgyakorlatot kaptak az 1598-as nantes-i ediktummal) (162. p.); azt a kitételt teszi, hogy a székelyek többsége unitárius volt (162. p.); Pestről már 1684-ben kiűzik a törököt 1687 helyett, és Budát sem 1686. júniusban, hanem szeptemberben foglalják vissza (195. p.); az 1868-as nemzetiségi törvényt XLIV. helyett XXIV. törvénycikknek írja (388. p.); 1566-hoz horvátországi hadjáratot ír (484. p.); a tizenöt éves háborút 1591–1602 közé datálja (485. p.).

Ugyancsak következetlen a szerző a földrajzi nevek írásában. Törekszik ugyan arra, hogy egy-egy nevet a korszakban és a ma használt változatban is feltüntessen, de a középkori magyarországi településneveknél alig-alig akad magyar változat (a „Nándorfehérvár” nevet mindig „Belgrade”-ként használja, ami nem lenne probléma, ha más esetekben nem próbálna több változatot ismertetni).

A szöveget részletes kronológia, fogalomtár, névmutató és többnyelvű földrajzinév-mutató egészíti ki. A térképvázlatok inkább a tájékozódást szolgálják, de a táblázatok részletesebb elemzésekre is lehetőséget nyújtanak.

A fentiekben felsorolt – elsősorban magyar vonatkozású – hibák, tévedések ellenére érdekes, értékes olvasmányoknak találtam Castellan Balkán-történetét. S sorozat többi tagjával (Jean Béranger a Habsburg Birodalomról, Jean-Paul Roux és Robert Mantran a Török Birodalomról, Norman Davies Lengyelországról vagy más szerzőknek az Európán kívüli területekről megjelent egyéb köveivel) együtt érdemes lenne magyarra fordítani, hogy szubjektívitásunk ellenére lássuk, milyen fontos lenne egy kicsit kívülről szemlélni magunkat, térségünket, sőt megismertetni saját álláspontunkat a nyugati kutatókéval. Mindezt annak tudatával – a szerző álláspontját elfogadva –, hogy a kelet-európai államok fejlődése önmagában is érdekes, mindazonáltal lényeges része a kontinens történetének.

Szász Erzsébet

CAROLINE BENN

KEIR HARDIE

London, Richard Cohen Books, 1997. 537 p.

Caroline Benn kitűnő Hardie-életrajza immáron második kiadását éli egy új kiadónál, az első kiadás 1992-ben jelent meg a patinás londoni Hutchinson Kiadónál. (A kötetet annak idején a Századok 1995/6. számában volt alkalmam ismertetni, azért most a munka részletesebb ismertetésétől állok.) A kötet tartalmilag azonos – a különbség „csak” annyi, hogy a szerző az előszót kis részben átírta, közelebb hozta jelen korunkhoz, reagált néhány új jelenségre. A brit tradíciónak megfelelően az első, előkelő, kemény fedelű, szép borítójú kiadást gyakran követi egy olcsóbb, paperback kiadás. Ezúttal is erről van szó.

Előzetesen: a kötet szerzőjével teljes összhangban én is aláhúznám, hogy Hardie valóban „népi hős” lett, akit a széles brit munkásmozgalom valamennyi áramlata a sajátjának érez, tisztel – noha igazán nagyon sokan világosan látják, s ezt Caroline Benn is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Hardie sem volt „tévedhetetlen”, sok hibát követett el, sok illúzió kísérte végig életútját. A lényegi kérdésekben azonban minden jel szerint igaza volt. Alakja ezért nem merül feledésbe, ezért írtak oly sokan Hardie-életrajzot, s ez magyarázata, hogy Caroline Benn munkája újra megjelent.

Visszatérve a kötet előszavához, megemlíteném, mit látott a szerző fontosnak az elmúlt öt évben, s mivel egészítette ki művét. (Az előszó összterjedelme változatlan maradt.) A bevezető azzal kezdődik, hogy 105 évvel ezelőtt kerültek be először független munkás- és szocialista képviselők a brit parlamentbe. (Erről nálunk tudtommal egyedül A munkásmozgalom történetéről. Évkönyv emlékezett meg az 1990-es években.) Ezután Caroline Benn – akinek a férje, Tony Benn jelenleg is munkáspárti képviselő, s több munkáspárti

kabinetnek volt a tagja – azzal folytatja, hogy most, 1997-ben, amikor a Labour Party nagy győzelmet aratott, nem lehet tudni, Hardie maga miként kommentálta volna ezt. Ám azt biztosan tudni lehet, húzta alá Caroline Benn, azon meglepődött volna, mennyire különféle rétegekből üdvözölték a Munkáspárt sikerét.

A szerző nem esett az életrajzírok ismeretes bűnébe, a hagiográfiába, s mindjárt a bevezető elején kiemelte, hogy Hardie-nek milyen sokféle ütközése volt a munkásmozgalmon és pártján belül is az egyes személyiségekkel, irányzatokkal. Utalt arra, hogy a kortárs vezetők és számos történész Hardie tevékenységéből bukásait, sőt bukott voltát hangsúlyozták – nos ezzel a „végítélettel” szemben halála után több mint 80 évvel kitűnik, hogy Hardie emléke sokkal erősebben él, mint számos „pragmatikus” vezetőé.

A szerző emlékeztet arra, hogy Londonban 1992-ben számos megemlékezésen hajtottak fejet Hardie életműve előtt. Benn ezúttal azonban azt emeli ki, hogy száz évvel a parlamentbe való bejutás után még mindig alapjában ugyanazon célokért folyik a küzdelem: a szegénység ellen, az ipar ellenőrzéséért és demokratizálásáért, az osztályok egyenlőségéért, a nők egyenlőségéért, a nem profitorientált gazdaságért, a közszolgáltatások társadalmi ellenőrzéséért, a teljes foglalkoztatásért, a szegény sorsú gyermekek felkarolásáért, az állatok védelméért, a környezet megővéséért, a békéért és általában a nemzetközi konfliktusok békés rendezéséért.

Majd feltűnik egy új, átfogalmazott rész, amely az 1992-ben megjelent – és nyilván már 1991-ben vagy korábban megírt – előszóban nem véletlenül még hiányzott. Caroline Benn hangsúlyozza, hogy Hardie világnézete érdemileg a humanista szocializmus volt, aminek többen nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Napjainkban viszont, amikor egyfelől a munkásmozgalom „felvizeződése” zajlik, másfelől bekövetkezett „a centralizált kommunizmus bukása”, Hardie szocializmusa „még elevebben él, mint a múlt több korszakában”.

Az új előszóban a Munkáspárt jelenlegi politikájára vonatkozó kritikai utalások is félreérthetetlenek. A szerző már az előző előszavában is méltán rögzítette, hogy Hardie-nak az ILP-hez (Független Munkáspárt) fűződő viszonya nagy vonalakban kiegyensúlyozott volt, és Hardie „hű maradhatott” az ILP-hez, ám a Munkáspárttal (aminek egyik szülőapja) sok baja volt. Az új előszóban Benn még erőteljesebben megnyomta a tollat: Hardie-t a Labour Party-ban nem a személyes előmenetel, a személyi kombinációk, az egyes vezérek és „az egyes vezéreknek a létrán való felkapaszkodása” érdekelte, hanem maga a tömegmozgalom, illetőleg a néptömegek helyzete, ennek változása és javítása. Kemény szavak, és ha ez volt Hardie credója az 1890-es években, akkor a szerzőnek teljesen igaza van: ez az örökség nem kevésbé kihívó az 1990-es években. Mindenesetre tanulságos, hogy Nagy-Britanniában vannak, akik ezt az örökséget nem hagyják elfeledni.

Jemnitz János

PHILIP MATTER THE MUFTI OF JERUSALEM. AL-HAJJ AMIN AL HSAYNI AND THE PALESTINIAN NATIONAL MOVEMENT

*(Jeruzsálem muftija. Al-Hadzs Amin al Huszaini
és a palesztin nemzeti mozgalom)*

New York, Columbia University Press, 1988. 158 p.

A könyv 1988-ban, tíz éve jelent meg, mégsem veszített aktualitásából. Érdekes, mert magyarul sem addig, sem azóta nem jelent meg ehhez fogható munka, annak ellenére, hogy a Közel-Kelet hírei napról napra betöltik a televízió képernyőjét és a napilapok első oldalát. Kevés a konfliktus eredetével, a benne szereplő emberekkel foglalkozó elemzés.

A század elejétől kibontakozó viharos események középpontjában Al-Hadzs Amin, az egykori török katonatiszt, Jeruzsálem britek által kinevezett muftija (a mufti a Török Birodalom és így a kalifátus intézményének bukását követő évtizedekben a többségi, szunita muszlimok számára az egyik, ha nem a legfontosabb vallási vezető, a muszlim egység jelképe), az arab felkelés lelkes híve, a Hitlerrel tárgyaló arab vezető áll, aki végül élő legendával, a palesztin ellenállás szimbólumává vált, s aki még holtában sem térhet vissza szeretett városába, Jeruzsálembe. Nélküle és családjának – a Huszaini-klánnak – ismerete nélkül értelmetlennek a Közel-Kelet 20. századi eseményei, nemcsak a palesztin ellenállás jellegzetességei, hanem a jordán uralkodóház politizálása, vagy akár az első arab-izraeli háború különös vonásai is.

Mindezek ellenére e könyv megjelenéséig nemcsak a hazai, de a nemzetközi szakirodalomból is hiányzott egy átfogó életrajz. Al-Hadzs Amin 1974-ben bekövetkezett halála után nem sokkal, szép számmal jelentek meg önmagukat életrajznak aposztrofáló munkák, csak hogy ezek szerzői a két érdekelt fél táborából kerültek ki, így objektivitással nem igazán vádolhatóak. A palesztin, illetve arab kutatók igyekeztek eleget tenni a mítoszalkotás elvárásainak, míg az izraeli szerzők mint a zsidókkal szemben akár Hitlerrel is szövetségző fenevadat próbálták ábrázolni a muftit. A nyugati közvéleményben is ez a kép maradt meg, nem utolsósorban azért, mert a mufti valóban együttműködött a náci Németországgal. A kompromisszumra képtelen fanatikus vallási vezető képét a brit sajtó már a háború előtt kialakította róla, s azt a későbbi munkák csak tovább erősítették.

Minden közelmúlttal foglalkozó történelmi munka magában hordja a pártos véleményalkotás veszélyét. E csapda elkerülése érdekében a szerző – aki kanadai, így aligha vádolható részrehajlással – minden fellelhető adatot, utalást megvizsgál, és az érdekeltet szemszögéből elemez, majd összeveti ezeket a maga által készített riportokból nyert információkkal, s legvégül pedig az ily módon megrostált anyagot elhelyezi az adott tér, idő és hatalmi viszonyok hálójában. Módszerével lassan lehántja hőséről a ráaggatott kliséket, napfényre kerül az esendő ember, aki megpróbált lépést tartani az eseményekkel, de azok mindig egy kicsivel gyorsabban voltak nála. Nem ok nélkül idézi két alkalommal is egy brit külügyi tisztviselő véleményét: „A muftit csak az adott pillanat dobta a felszínre. Ha ő nem lett volna, más játszotta volna el a szerepét.” (87. és 125. oldal.) A korábbi legendákkal és antilegendákkal szemben Philip Matter történelmi munkát írt. Mint kívülálló hozzáférhetett mindkét fél anyagához, s mivel időben hozzákezdett a kutatáshoz, még beszélhetett az akkor még élő rokonokkal, munkatársakkal, barátokkal, ellenségekkel, tisztviselőkkel.

A szerző módszeréből következik, hogy nem szűken vett életrajzot ír, hanem mozgalmass tablóképet fest. A muftival végigjárhatjuk Palesztina tragikus történetét, megismerkedhetünk a századvég Szentföldjével, a Török Birodalom hatalmi struktúrájával, a helyi nobilitás szerepével. Tanúi lehetünk, ahogy a Huszaini-klán pozícióharcai lassan egy nemzet ébredésévé lényegülnek át. Láthatjuk az újjáépülő Al-Aksza-mecsetet, de találkozunk az egyre több földet felvásárló cionistákkal, és megcsodálhatjuk a brit hatalmi rendszer kifinomultságát, majd láthatjuk eldurvulását a palesztin felkelés elfojtásakor, mert közvetlen pozícióit sérülni látja. Követjük a muftit Libanonba, Irakba, Olaszországba, Németországba, mi több egy rövid levél erejéig Magyarországra is. 1943-ban a külügyminiszternek címzett levelében annak a 900 zsidó gyermeknek és 100 felnőttnek az ügyére hívja fel a figyelmet, akik kivándorlási engedélyt kaptak Palesztinába. Rámutat, hogy a kivándorlás tovább súlyosbítja az arabok helyzetét, s javasolja, hogy a jövőben kivándorló zsidók számára olyan célterületet határozzanak meg, ahol jól ellenőrizhetőek maradnak. Szerencsétlen módon e célra Lengyelországot találta megfelelőnek. Az ilyen és ehhez hasonló levelek vázlatai, melyek a német kapitulációt követően kerültek a szövetségesek kezébe, tovább rontották a mufti helyzetét. Újra menekülni kényszerül. Száműzetésének újabb állomásai: Franciaország, majd Egyiptom, ahol az arab–izraeli háborúval (1948) végleg kihuny minden reménye. Élete utolsó állomása ismét Libanon.

Az életút minden pontjára rávetül a Brit Birodalom árnyéka, Al-Hadzs Amin életének, cselekedeteinek kulcsát a szerző a britekhez fűződő viszonyban véli megtalálni. Olyannyira, hogy a könyv felépítését is ez határozza meg: az angolbarát, kompromisszumokra hajló és a problémák megoldását tőlük váró mufti az első öt fejezet alanya, míg az angolokkal szemben engesztelhetetlen, ellentük bárhol, bárkivel szövetségző vallási vezető a második öt szereplője. A szimmetriát és a váltás élességét hangsúlyozandó mind az ötödik, mind a hatodik fejezet a palesztin felkeléssel foglalkozik, központba helyezve a döntés dilemmáját és pillanatát: kitartani a kompromisszumos politika mellett és tovább bízni az angolokban vagy szembefordulni a cionista témyeréssel és az ezt támogató angol kormányzattal.

A könyv erőnye a rendkívüli tömörség, 158 oldalon dolgoz fel egy meglehetősen összetett témát lényegre törően és olvasmányos stílusban. A könyv kezelhetőségét fokozza a jól összeállított és igen hasznos, tekintélyt parancsoló bibliográfia. A kötetet fényképmelléklet és a szerző öccse által, a muftiról festett kép egészíti ki.

RELATIONS FRANCO-ITALIENNES (Francia–olasz kapcsolatok, 1943–1947) Cahiers de la Méditerranée, 1996. 52. szám

1996 nyarán jelentette meg az Institut des Recherches de l'Histoire Moderne et Contemporaine de la Méditerranée (a Mediterránum Új- és Legújabbkori Történetét Kutató Intézet) és a Nizzai Egyetem a Mediterrán füzetek 52. számát, amelynek a szerkesztők a Francia–olasz kapcsolatok, 1943–1947 címet adták. A kötet az intézet, az egyetem és a Milánói Egyetem Mediterrán Tanulmányok Központja által közösen szervezett és Nizzában megtartott konferencia anyagát tartalmazza.

A bevezetőben *Romain H. Rainero* és *Ralph Schor* kifejtik, hogy vannak még tisztázatlan fejezetek a két nép kapcsolatában e rendkívül ellentmondásos kort illetően. A források és a különböző dokumentumok ugyan jórészt rendelkezésünkre állnak és ismertek is, de szükség van arra, hogy új megközelítésben, új „szellemben” vizsgáljuk ezeket a forrásokat. Mindkét oldalon tapasztalható a másik féllel szembeni meg nem értés és a második világháború egyes eseményeinek eltérő megítélése. *Rainero* és *Schor* leszögezik, hogy ezeket az eseményeket történelemként kell megítélni és elemezni, ki kell emelni mindent, ami a két népet közelebb hozza egymáshoz, de meg kell tudni magyarázni azokat az eseményeket is, amelyek a két népet elválasztják és eltávolítják egymástól. Be kell mutatni a francia és az olasz partizánok közötti együttműködést, a két nép szolidaritását a demokráciáért vívott harcban, de nem szabad megfeledkezni a sérelmekről sem. A konferencia résztvevői „nyugodt lélekkel” és történelmi rálátással vizsgálták ezt a kort, remélve, hogy a múlt vizsgálata hozzásegíti a két népet egymás jobb megértéséhez és egy békésebb jövő, egy jobb Európa megteremtéséhez.

A kötet két részből áll, az első részben a konferencia résztvevői a francia–olasz kapcsolatok 1943 és 1947 közötti történetét vizsgálják, míg a második részben a Franciaországba irányuló olasz bevándorlás különböző aspektusait járják körül az előadók.

Az első rész olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek a két nép közötti viszony második világháború alatti és utáni történetével foglalkoznak. Az előadók szinte egyöntetűen úgy vélik, a francia–olasz viszony rendkívül rossz volt ebben az időszakban, ennek okát pedig az 1940. júniusi „hátha döfésben” látják. Többen is foglalkoznak a határ menti népesség olaszokkal szemben tanúsított magatartásával, és megállapítják, hogy az nem volt éppenséggel barátságos 1940 és 1947 között. A határ mentén élők élénk ellenszenvet tápláltak az olaszokkal szemben, de ez így volt „Szabad Franciaország”-ot illetően is. *Pierre Guillen* grenoble-i történész adatokat közöl arról az Algírban működő szervezetről (Algíri Savoyaiak), amelynek a tagjai a történelmi Savoyát szerették volna visszaállítani. Ezek az emberek fontos posztokat töltöttek be, és 1944–45 fordulóján követelték, hogy egyesítsék Francia-Savoya területeit a történelmi Savoya olaszországi részeivel (Tende, La Brigue és a La Roya-völgy). Ezt a követelést a francia kormány magáévá tette és a háború utáni békétárgyalásokon fel is vetette.

Nagyon fontos, húzzák alá az előadók, bármilyen nagy volt is az Olaszországgal szembeni ellenérzés, a francia közvélemény legnagyobb része különbséget tett a fasiszta rendszer és az olasz nép között, így a határ menti területektől eltekintve nem alakult ki markáns olaszellenesség Franciaországban. Oka ennek az is, hogy Franciaországban jelentős számú olasz élt, akik tökéletesen beilleszkedtek a francia társadalomba és megszerezték a franciák megbecsülését.

Az olaszfóbia mellett mégsem lehet elmenni szó nélkül. *Jean-Marie Guillon*, az aix-en-provence-i egyetem professzora kifejti, hogy az olaszellenesség nem a határ közelsége, hanem a nagyszámú olasz vendégmunkás miatt alakult ki a Földközi-tenger partján és Alpes-Maritimes térségében. Helyenként olyan erős volt ez az olaszgyűlölet, hogy még a halálbüntetést sem tartották kizártnak az olaszokkal szemben. Az olaszok védelmében pedig nagyon kevesen mertek fellépni, még a kommunista párt helyi szervezetei is csak nagyon óvatosan és visszafogottan fogalmaztak, nehogy a nemzetietlenség vádjával illessék őket. Az olaszellenesség tehát rendkívül mély volt, annak ellenére, hogy az olaszok komoly részt vállaltak a térség felszabadításában, és sok olasz fellépett a megszállás ellen. (A fasiszták sok ellenállót Olaszországba hurcoltak, ahol nem egyet halálra kínoztak.) 1944 és 1946 között az olaszellenesség központja Nizza volt, ahol a teljes olasz közösséget felelőssé tették a fasiszta elnyomásért és kollektív bosszút fontolgattak.

A konferencia résztvevői az ellentétek, a gyűlölet és a meg nem értés mellett szót ejtettek a két nép közötti együttműködésről is. *Romain H. Rainero* milánói egyetemi tanár szerint például az olasz és a francia ellenállás között 1944. május 30-án megkötött saretói egyezménynek a legfontosabb politikai következménye az olasz ellenállás francia részről történő elismerése.

A kötet második részében az olasz bevándorlás néhány sarkalatos pontját járták körül az előadók. Itt két tanulmányt emelnék ki. *Karine Lambert*, a Nizzai Egyetem tanára a bevándorlók bűnözésével kapcsolatos kérdésekre igyekezett válaszokat adni. Megállapította, hogy az olasz bűnözés nagy szerepet játszott a 19. században Franciaország délkeleti megyéiben, amelyet az olasz rablóbandák szinte felosztottak egymás között. Az olaszok számaránya a közszemérem ellen elkövetett bűncselekmények terén elérte az 50%-ot! Lambert aláhúzta ugyanakkor, hogy ugyanazért a bűnért a hatóságok általában súlyosabb büntetést róttak ki az olasz elkövetőkre, mint a franciákra.

Romain H. Rainero második cikkében a Francia-Észak-Afrikába irányuló olasz bevándorlás történetének néhány részletét eleveníti fel. A milánói történész szerint az észak-afrikai olasz emigráció valójában az itteni francia jelenlét és gyarmatosítás terméke, tehát változása, létszámának, összetételének alakulása nem kapcsolódik közvetlenül Olaszország történetének különböző szakaszaihoz. Az olasz bevándorlás legfőbb célpontja Francia-Észak-Afrika volt, nem pedig az olasz gyarmat, Líbia. Ennek okát Rainero abban látja, hogy Tunéziában, Algériában és Marokkóban „kitaposott út” fogadta az olaszokat, míg Líbiában nekik kellett vállalniuk a gyarmatosítás cseppet sem könnyű felelősségét és roppant nehéz terheit. 1881 után Tunézia és Algéria biztos és nyugodt helynek látszott, ahol a franciák már kiépítették a gyarmati rendszert, biztosították a békét és a biztonságot, valamint a munkalehetőséget az európaiaknak. Az olaszok mindenekelőtt halászattal, földműveléssel foglalkoztak, vagy az építőiparban találták megélhetést. A 20. század harmincas éveiben pontosan ez a nagyszámú olasz népesség lesz majd a Franciaország és Olaszország közötti ellentétek egyik kiváltó oka. A fasiszta Olaszország mediterrán aspirációira és az ott élő olaszokra hivatkozva követelte Tunézia és a kelet-algériai Constantine megye átadását. Rainero a tunéziai emigrációt nevezte a legkényesebb kérdésnek. Egyrészt mert ott élt a legtöbb olasz. (Az 1910-es években Tunézia 2,3 milliós összlakosságának 4%-a volt olasz és csak 2%-a volt francia. A franciák számaránya csak a harmincas években érte el az olaszokét.) Másrészt mert Tunézia gyarmatosítása kapcsán a múlt században keményen ütköztek a két ország érdekei. A Maghreb felszabadulása után aztán az itt élő olaszok – más európai bevándorlókhoz hasonlóan – elhagyták ezeket az országokat, és legnagyobb részük visszatért Olaszországba.

A konferencia résztvevői megmutatták, hogyan kell két nép történetészeinek szakszerűen és politikamentesen megközelíteni a vitás kérdéseket, hogyan lehet tisztázni a problémákat, és miként lehet azokra megtalálni a megfelelő megoldásokat. A problémák ilyen szellemben történő tisztázása valóban hozzájárulhat egy új Európa felépítéséhez.

Ferwagner Péter Ákos

ION PETCU CEAUȘESCU UN FANATIC AL PUTERII – BIOGRAFIE NERETUSATĂ

(*Ceaușescu, a hatalom megszállottja – retusálatlan életrajz*)

București, Editura Românil, 1994

Az 1989-es romániai változások után Nicolae Ceaușescu közel 25 esztendőös országlásával több könyv, tanulmány foglalkozott. Ezek a kiadványok természetesen más képet rajzolnak a diktátorról, mint a korábban megjelent hivatalos életrajz (Michel P. Hamelet: *Életrajz és válogatott írások*. Bukarest, 1971). Az előbbiek közül a legjelentősebb életrajz Ion Petcu: „*Ceaușescu, a hatalom megszállottja – retusálatlan életrajz*” című könyve, amely a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthat, hiszen belőle megtudhatja, miként értékeli a román történetírárs (és közírás) a diktátor életútját és azt, hogy valóban retusálatlan-e a kialakított kép.

A szerző bemutatja Ceaușescu politikai karrierjének gyors ívelését, mely 1945 októberében kezdődött, amikor a Román Kommunista Párt országos konferenciája a Központi Bizottság legfiatalabb tagjaként az országos vezetők sorába emelte. A fiatal politikus – aki a scornicești elemi iskola néhány osztályán kívül más végzettséggel nem rendelkezett – pályája kezdetétől vaskezü fanatikus vezetőnek számított. 1948-ban Ceaușescu mezőgazdasági miniszterhelyettes, kidolgozója a mezőgazdaság ún. „szocialista átalakításának”, a

kollektivizálásnak, aktív részese a romániai parasztgazdaságok tönkretételének. A kollektivizálással szembe-
szegülő Vadu-Roșca falut (Ivești rajon) személyes parancsára a katonaság körbe zárta és tűz alá vette.

1950–1954-ig Ceaușescu nemzetvédelmi miniszterhelyettes tábornoki rangban, ekkor szerezte első diploma-
ját a moszkvai Frunze Katonai Akadémián (1951 és 1952-ben két-két hónapon keresztül az akadémia
hallgatója).

Ion Petcu könyve szemérmesen hallgat Ceaușescunak a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszűnte-
tésében játszott szerepéről. 1959 tavaszán Kolozsváron a Bolyai és a Babeș Tudományegyetemek ún.
„egyesülési” gyűlésén a kommunista párt KB-t Ceaușescu képviselte, aki provokativan és dölyfösen viselked-
ett. A gyűlés legdrámaibb mozzanata Ceaușescu és Szabédi László költő-egyetemi tanár vitája volt. A
későbbi diktátor agresszivitása sokban hozzájárult ahhoz, hogy Szabédi László néhány nap múlva öngyilkos
lett. Petcu könyve hallgat az egyetemek „egyesülését” követő letartóztatási hullámról is, mely elsősorban a
magyar egyetemi hallgatókat érintette.

Érdekes a könyvnek Gheorghiu-Dej (1901–1965) teljhatalmú pártfőtitkár utódlásának kérdésével foglal-
kozó része. 1965 elején a gyógyíthatatlan beteg Gheorghiu-Dej megbízta Ion Gheorghe Maurert, a Miniszter-
tanács elnökét, hogy hívja össze a legjelentősebb pártvezetőket és javasolja utódjának Gheorghe Apostolt,
aki 1954–55-ben már viselte a KB első titkára tisztségét. A ravasz Ceaușescu, valamint az oroszbarátnak
tekintett Alexandru Drăghici (1952–1968 között belügyminiszter) a döntés elhalasztását kérték, ne keltsék
úgymond azt a látszatot, mintha siettetnék Dej halálát. Bizonyára ez lehetett az oka annak a furcsa esetnek,
hogy a már agonizáló pártfőtitkárt – egy nappal a halála előtt – az Államtanács elnökének választották.

1965. március 19-én Gheorghiu-Dej elhunyt, ezt követően a Politikai Bizottság Maurer javaslatára új el-
ső titkárnak Nicolae Ceaușescut választotta. Mi történhetett ez alatt a rövid idő alatt, vajon Maurer miért nem
tartotta tiszteltben Dej végakarát? Az 1989-es változások után Maurernek többször is feltették ezt a
kérdést. Pálfordulását azzal indokolta, hogy a párt „régí gárdája”, idősebb vezetői Ceaușescuban a kisebbik
rosszat látták Apostollal szemben, közismert „szovjetellenessége” pedig megfelelt Románia akkori külpoliti-
kai koncepciójának. Ion Petcu szerint a történelmi igazsághoz az is hozzátartozott, hogy Ceaușescu kezében
ekkor már igen nagy hatalom összpontosult – a KB szervezési titkáráként irányította a párt 16 tartományi
szervezetét, ellenőrizte a hadsereget, a securitátét, a belügyminisztériumot, a főügyészséget –, s ekkora
hatalommal már senki sem mert szembeeszegetni.

A szerző részletesen foglalkozik Románia ún. „különutas” politikájával, a Moszkvától való lassú eltávo-
lodás és a Nyugathoz való óvatos közeledés megvalósításával. Ez a koncepció természetesen nem Ceaușescu
államfői „zsenialitásának” eredménye, mint ahogy azt a román propaganda hosszú időn keresztül hirdette,
hiszen Dej már 1955 decemberében, a kommunista párt II. kongresszusán a „szocializmus építésének román
útjáról” beszélt. Az új korszak kezdetét a tömegkommunikáció is jelezte: 1959. január 24-én először hang-
zott el a román rádióban a tiltott hazafias ének, az „Egyesülés hórója”. A palástolt szovjetellenesség termé-
zetesen nem gátolta meg a román vezetést abban, hogy az 1956-os magyar forradalom idején „szilárd,
elvhű, szovjetbarát” magatartást tanúsítson és felajánlja szolgálatait az imperialista nagyhatalomnak.

A különutas politikában újabb lépést jelentett az 1964 áprilisában megjelent román nyilatkozat a
„nemzetközi kommunista és munkásmozgalom egyes kérdéseiről”, mely elítélte a nemzetek feletti integráció
gondolatát, és meghirdette a kommunizmus nemzeti alapon való építését. A szerző szerint a román pártveze-
tés köreiben igen nagy ellenzést váltott ki a Moszkvában nyilvánosságra hozott „Valev-terv”, mely Kelet-
Közép-Európában kialakítandó „gazdasági zónák” gondolatát vetette fel. A román párt az elképzelést Ro-
mánia felosztására tett kísérletként értékelte.

1965 szeptemberében Ceaușescu Moszkvába látogatott, ez az út magyar szempontból is figyelemre méltó.
A román és a szovjet pártvezetés – a szaporodó nézeteltérések ellenére – egy kérdésben igen gyorsan
megegyezett: a titkos megállapodás értelmében Bukarest hallgatást ígért Besszarábia ügyében, a Szovjetunió
pedig vállalta, hogy semlegesíti Magyarország esetleges Erdéllyel kapcsolatos lépéseit.

1967-ben a román külpolitika jelentős sikereket ért el: az ország az arab–izraeli háborút követően nem
csatlakozott a szocialista országok Izraelt elítélő politikájához (ezt a Nyugat Ion Petcu véleménye szerint
azzal honorálta, hogy Corneliu Mănescu román külügyminisztert megválasztotta az ENSZ XXII. ülészaká-
nak elnökévé), majd eredményesen közvetített az Egyesült Államok és Észak-Vietnam titkos tárgyalásain. A
nyugati sajtó egyre gyakrabban nevezte Ceaușescut „Kelet De Gaulle-jának”.

A szerző részletesen foglalkozik a különutas politika első válsághelyzetével, amelyre 1968 augusztusá-
ban a csehszlovákiai események kapcsán került sor. Ceaușescu 1968. augusztus 22-én Bukarestben 100 000
ember előtt elítélte ugyan a szovjet inváziót és bejelentette az ország szuverenitásának megvédését, de
néhány nap múlva „szovjetbarát” kijelentéseket tett és elfogadta a keleti „nagy testvér” által teremtett helyze-

tet. A hintapolitika azonban tovább folytatódott: 1969 augusztusában Bukarestben Ceaușescu fényes külsőségek között fogadta Nixon elnököt, a látogatás miatt még a kommunista párt X. kongresszusát is elnapolták, majd 1970 nyarán ugyancsak ünnepélyes keretek között aláírták a román–szovjet barátsági szerződést.

1971 nyarán Ceaușescu Kínába látogatott, amit a szovjet vezetés igen nehezményezett, és a látogatás ideje alatt a Romániával határos Odesszai körzetben nagy hadgyakorlatokat rendezett. A szerző szerint Ceaușescu ekkor már belátta, hogy a kínai barátságnak, de az amerikai védelmi gyűrűnek is megvannak a korlátai. Ettől kezdve a román politika gyökeresen megváltozott, később meghirdették a sztálinista elvekre épülő „kulturális miniforradalmat”.

Ma már világos – hangsúlyozta a szerző –, hogy a Ceaușescu-féle politizálást a világhatalmak – az Egyesült Államok és a Szovjetunió, valamint Kína – szembenállása tette lehetővé. A „Kárpátok Génuszának” szerepe a hidegháború időszakában volt jelentős, az enyhülés idején despotikus diktatúrája Nyugatnak, Keletnek egyaránt kényelmetlenné vált.

A retusálatlan életrajz szerzője Ceaușescunak a nemzetiségekkel szembeni politikájával sajnos egyáltalán nem foglalkozott. Szinte szót sem ejt azokról az intézkedésekről, amelyeknek a célja az erdélyi magyarság szülőföldjéről való elűldözése vagy beolvasztása volt.

A könyv utolsó fejezete Ceaușescu bukásával foglalkozik. 1985 márciusában Gorbacsov főtitkárrá választásával a világpolitikában új enyhülési korszak következett. Ceaușescu nemzetközi pozíciója, valamint belső hatalmi helyzete ekkorra már igen meggyengült. 1988-ban Washington – elsősorban az emberi jogok megsértése miatt – nagy diplomáciai offenzívát indított a „Kárpátok Génusza” ellen. A hatalmát féltő Ceaușescu 1989 júniusában – a Varsói Szerződés államainak tanácskozásán – Gorbacsov ellen fordult, akit megvádolt a kommunista rendszer szétrombolásával. Románia diktátora ekkor újra a nacionalizmus fegyveréhez nyúlt: 1989 novemberében a Román Kommunista Párt XIV. kongresszusán a Molotov–Ribbentrop-paktum bírálata ürügyén tulajdonképpen Besszarábia és Észak-Bukovina visszacsatolásának kérdését vetette fel. A vég azonban elkerülhetetlen volt: 1989 decemberében – a máltai találkozót követően – a temesvári és bukaresti események megdöntötték Ceaușescu közel 25 esztendős diktatúráját.

Sebestyén Kálmán

E számunk szerzői

Csombor Erzsébet, igazgató, Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Esztergom

Ferwagner Péter Ákos, PhD-hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Ligetfalvi Gábor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

V. Molnár László, kandidátus, egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Sebestyén Kálmán, kandidátus, történész, Budapest

N. Szabó József, kandidátus, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Szász Erzsébet, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Szatmári Péter, főiskolai adjunktus, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar

Szilágyi Ágnes Judit, PhD-hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Timár Attila, PhD-hallgató, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

1998

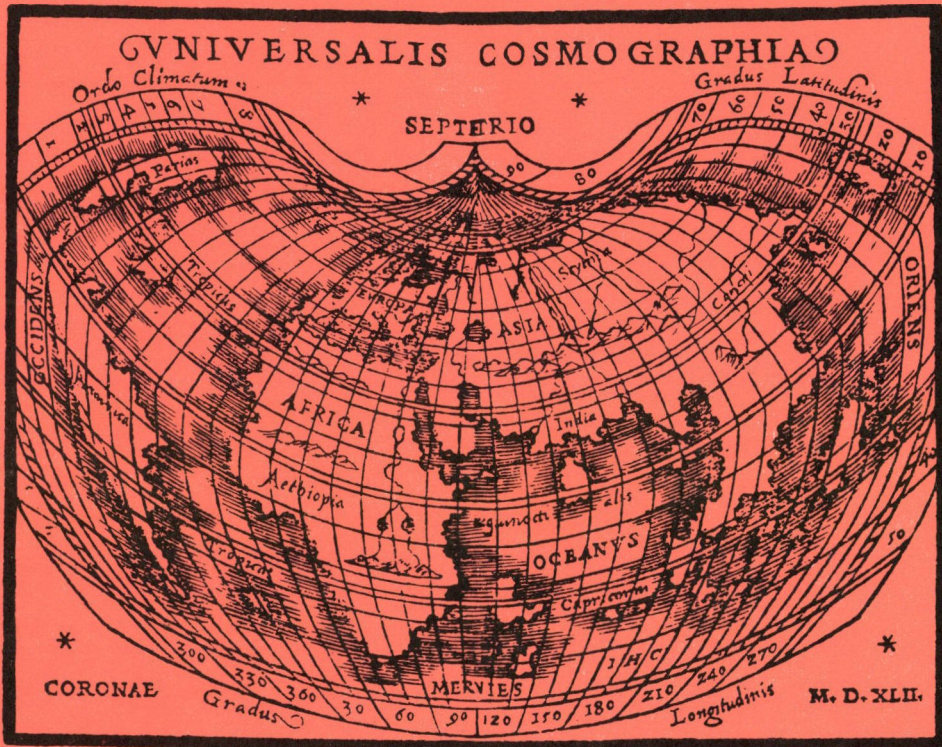
-11-

-4-

R-6

DATE

VILÁGTÖRTÉNET

1998. őszi – tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Timár Attila: Kulturális asszimiláció és kettős identitás; a birminghami ipari elit dzsentrifikációja. II. rész	3
Szommer Gábor: John Saris utazása Japánba, 1611–1614	20
Rūstis Kamuntavičius: A litván kultúra a francia utazók szemében a 17. század második felében	36
Vadász Sándor: Az entellektüelek megjelenése a francia történelemben	49
Sokcsevits Dénes: A horvátok Kossuth-képe	56
Mayer János: A nyugatnémet állam és a menekültkérdés 1945 után	63

SZEMLE

19. századi egyetemes történet. Szerk.: Vadász Sándor (Ism.: Gunst Péter)	74
M. P. Murgulija–V. P. Susarin: Polovcū, Gruzija, Rusz' i Vengrija v XII–XIII vekah (Ism.: Niederhauser Emil)	77
Claude Schkolnyk: Victoire Tinayre 1831–1895 (Ism.: Kovács Zsuzsa)	78
K XXI veku. Alternativü (Ism.: Jemnitz János)	80

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,— Ft, példányonkénti eladási ára: 125,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

98.23431 AKAPRINT Nyomdaipari KFT. Budapest. F. v.: Freier László

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIFIKÁCIÓJA

II. rész

Bevezetőmben ismertettem Rubinstein és Berghoff azon kutatási eredményeit, amelyek elég erőteljesen megkérdőjelezték a „kulturális kritikának” a public schoolok dzsentrifikáló hatásáról szóló tézisé. Most az esettanulmányom alanyát alkotó gyárosok, illetve azok gyermekeinek, leszármazottainak iskoláztatását szeretném bemutatni, ezek révén ugyanis levonható néhány figyelemre méltó tanulság.

Iskoláztatás

A tíz, itt vizsgált birminghami gyáros közül mindössze egy (James Timmins Chance) járt (egy nem igazán hírneves) magániskolába (Totteridge School). A meglehetősen módos, anglikán Chance családban ez nem igazán volt szokatlan jelenség; annál kevésbé volt jellemző a többi itt vizsgált családra – legalábbis 1870 előtt egyáltalán nem volt elterjedt a birminghami ipari közösség körében a public schoolba járás. (Mivel valamennyi gyáros 1850 előtt született, mindnyájuk iskoláztatása még az 1870 előtti időszakra esett.) A három self-made man (Keen, Tangye és Mason) nem meglepő módon nagyon rövid és hiányos formális oktatásban részesült, Mason például csak vasárnapi iskolába járt. Chance-t leszámítva Alfred Frederick Bird részesült a legjobb iskoláztatásban, ő ugyanis a King Edward iskolába járt Birminghambe. Mivel a régióban nem voltak public schoolok, és a 19. század végéig a King Edward volt az egyetlen birminghami grammar school, ezért valószínűleg ez volt a környék legkiválóbb középiskolája. (Még a 16. században alapították, a 19. században az iskola igazgatói általában anglikánok voltak, mint pl. J. T. Chance, így a diákok körében is kisebbségben voltak a disszenterek. Az iskola tananyagában a klasszikus tanulmányok domináltak, így talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy bizonyos szempontból a King Edward számított „Birmingham public schooljának”).

Az 1870 előtti időszakban a birminghami kvéker közösség legtöbb tagja saját, vallási iskolájába küldte fiát, ahová 16 éves korukig jártak a gyerekek; George Cadbury iskoláztatása is ilyen volt. Ám nemcsak a kvéker üzletemberekre volt jellemző az, hogy szerették volna minél hamarabb maguk mellett tudni az üzletben fiukat: R. H. Best is 15 évesen hagyta abba az iskolát, hogy elfoglalja a helyét a családi üzletben. Thomas Avery rövid magánoktatásban részesült. Azok a nonkonformista fiúk, akiknek megadatott a magasabb szinten tanulás lehetősége, választhattak disszenter egyetemeket maguknak (mint például J. H. Nettlefold Londonban). Bármennyire is meglepő lehet, Joseph Chamberlain nem járt egyetemre; két évet töltött egy londoni, nem vallási alapon szerveződő iskolában. A fiatal Chamberlain jó volt matematikában, bár iskoláztatásában inkább a klasszikus tanulmányokra helyeződött a hangsúly.¹ Tizenhatodik születésnapja után azonban apja kivette az iskolából, és dolgoznia kellett a család

cipészüzletében. Előbb ott suszterkodott apja munkásai mellett a munkapadnál, majd második lépésként a könyvelés rejtelseivel kellett megismerkednie az irodában.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált gyárosok, akiknek iskolázása 1870 előtt zajlott, általában viszonylag rövid, formális oktatásban részesültek. Azok, akik public schoolba vagy jó nevű grammar schoolba jártak, anglikánok voltak (Chance, Bird). A self-made maneknek persze eleve nem volt túl sok esélyük, hogy „tisztességes” iskoláztatásban részesüljenek, a nonkonformista gyároscsaládok esetében pedig jól észrevehető, milyen nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati tudásra, az üzlettel kapcsolatos gyakorlati tudnivalók kitapasztalására; ezzel magyarázhatók a disszenter üzletemberek nem túl hosszú iskolai tanulmányai, a családi üzletben fiatalon elkezdett „tanonckodás”.

Mint ahogyan azt Ballard kimutatta, az 1870 és 1914 közötti időszak jelentős változásokat hozott a birminghami felső középosztály iskoláztatási szokásaiba: egyre inkább hasonlónak váltak a nemesség iskoláztatásához. Szinte minden felső középosztálybeli fiú, függetlenül vallásától vagy a neki szánt karriertől, hasonló iskoláztatásban részesült: magániskolai oktatás, melyet egyetem követhet. Vizsgáljuk meg most a 10 gyáros gyermekeinek iskoláztatását:

Joseph Henry Nettlefoldnak nem volt gyermeke, egyik unokaöccséről, Edward Nettlefoldról (1856–1909) azonban lehet tudni, hogy a cambridge-i Caius College-ba járt, mielőtt a családi cég alelnöke lett volna.

Tipikus jellemzője volt ebben az időszakban (1870–1914) a kvékerek iskoláztatásának az, hogy más elitsoportokkal szemben, ők nagy hangsúlyt fektettek gyermekeik tudományos és technikai jellegű képzésére. Jó példa erre George Cadbury negyedik fia, Lawrence John Cadbury (1889–1982), aki egy readingi magániskolát (Leighton Park School) követően a cambridge-i Trinity College-ban tanult közgazdaságtant, majd az Egyesült Államokban folytatott üzleti tanulmányokat. Lawrence John Cadbury éppúgy a Cadbury-cég egyik vezetője lett, mint egyik unokatestvére, William Adlington Cadbury (1867–1957), aki ugyancsak kvéker középiskolába járt, de utána otthon és Németországban szerzett mérnöki tapasztalatokat, majd a cég ügyvezető igazgatója lett.²

Ez a pár eset is mutatja azt, hogy az előkelő iskoláztatás nem feltétlenül irányította más pályákra a gyárosok fiait; ami azt illeti, mind a tíz család esetében sikerült az utódoknak aktív irányításuk alatt tartani a vállalatot, nemcsak a két világháború közötti időszakban, de gyakran még utána is. Találunk persze ellenpéldákat is: Sir J. T. Chance legidősebb fia, az 1844-ben született William Chance, aki nemesi címet is szerzett később, londoni ügyvédként kereste a kenyerét. A korábban említett Edward Nettlefold két fia Etonba járt, és mindketten a hadseregben csináltak karriert.

Voltak olyan birminghami üzletemberek, akik tartottak attól, hogy a public school nem megfelelő hatással lenne fiaikra, R. H. Best azért volt megelégedve a fiainak választott bentlakásos iskolával, mert: „Tetszett neki a tanítás jellege, mely inkább a gyakorlati készségeket fejlesztette, mintsem arra koncentrált volna, amit a könyvekből lehet tanulni. A sznobság feltűnő hiánya is megnyerte tetszését... Elvégre egy olyan iskola, ahol maga az igazgató is segít a WC-k kitakarításában, biztos nem fogja fiait elcsábítani az ipartól!”³

A legérdekesebb az egész kérdésben talán az, ahogyan Joseph Chamberlain iskoláztatta fiait; különösen, ha megfigyeljük azt is, hogy végül is milyen karriert futottak be a fiúk. Az idősebb fiúból, Austenből (1863–1937) apja egyértelműen politikus akart ne-

velni. „Oktatása kezdetének percétől nyilvánvaló volt, hogy Austenre egy gondosan kitervelt, tündöklő politikai karrier várt.”⁴ Austen a rugby magániskolában kezdte tanulmányait. Joseph Chamberlain egyik levele, melyet Austen felügyelő tanárának írt, pontos képet ad arról, mit is tartott igazán fontosnak nagyobbik fia nevelését illetően: „Sosem ragaszkodtam ahhoz, hogy Austen kimagasló tanulmányi eredményt produkáljon, mivel mindig is az általános értelmi és jellembeli tulajdonságok fejlesztését tartottam lényegesnek.”⁵ Austen a cambridge-i Trinity College-ban tanult történelmet, majd előbb Párizsban, a híres École des Sciences Politiques-ben, később pedig Németországban tanult politikatudományt. Külföldi tanulmányútjai során nem kisebb államférfiakkal találkozott, mint Clemenceau és Bismarck. (A tanulmányutak tapasztalatai egyébként alapvető módon határozták meg Austen Chamberlain Franciaországgal és Németországgal kapcsolatos attitűdjét.) Amikor hazajött Németországból, apja rögtön berakta egy biztos választókerületbe, így 1892-ben parlamenti képviselő lett. Mi egyébre lehetne még az embernek szüksége ahhoz, hogy kiemelkedő politikus legyen? Austen mindent megkapott ehhez, amit megkaphatott.

Neville-re (1869–1940) ugyanakkor teljesen más sors, és ennek megfelelően más jellegű iskoláztatás várt. „Nem politikára nevelték, hanem helyi politikai ügyekben járatos üzletembernek.”⁶ Először ő is Rugby-ba járt (ezt egyébként az itt szokásos krikettel egyetemben utálta), majd a birminghami Mason College-ban gépészetet, kohásztant és természettudományokat tanult. (Mitagadás, „eléggé átlagos volt belőlük”).⁷ Az egyetemet követően egy könyvelői irodában tanonckodott, ahol olyan jól helytállt, hogy „hat hónap elteltével főnöke állást kínált neki, annak ellenére, hogy ekkor még tulajdonképpen be sem fejezte a gyakorlati képzést”.⁸ Az 1890-es években Neville felügyelte apja bahamai szizálkender ültetvényeit, bár ez a vállalkozás sikertelen lett (számszerűleg mintegy 50 000 font veszteséget jelentett Joseph Chamberlainnek), a kudarccal nem lehet vádolni egyik Chamberlaint sem, sokkal inkább a balszerencsén múlott a dolog. A „kaland” után Neville visszatért Birminghambe és a fémiparban kezdett karriert.

Még Rugby-ben, amikor egyszer arra próbálták rábeszélni, hogy szólaljon fel a vitakörben, ezt mondta: „Nem, nem érdekel a politika, és nem is fog soha.”⁹ Apjáról pedig a következőket árulta el: „El sem tudjátok képzelni, mi van nálunk otthon, amikor apám a beszédeire készül. Mindenkinék csendben kell maradnia, és még az étkezések alatt is csak suttogni szabad... Szegény ember, soha nem tudja, mit is fog majd mondani...”¹⁰ Bármennyire is a politika légkörében telt tehát Neville ifjúsága, őt magát sokáig nem érdekelte az országos politika. A helyi politikához a közegészség iránti érdeklődése révén került közel. 1915-ben Birmingham polgármesterének választották.

Végül azonban a sors furcsa fíntoraként a Chamberlain fiúk sorsa nem várt módon alakult: Austen azzal a „késes” hírnévvel dicsekedhet, hogy ő lett a Konzervatív Párt 20. századi vezetői közül az egyetlen, akinek sosem sikerült miniszterelnökké válnia, míg Neville, mint jól tudjuk, élete végén beköltözhetett a Downing Street 10-be. Ami sem apjának, sem bátyjának nem adatott meg, az sikerült a más pályára szánt kisebbik fiúnak.

Mint ahogyan arra már utaltam korábban, azt viszonylag könnyű megállapítani, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerekek közül hányan váltak maguk is üzletemberekké; azt viszont már jóval nehezebb kideríteni, hogy az üzleti pályán maradt fiúk versenyképtelenné, „civilizálttá” váltak-e, vagy sikeres, rátermett vállalkozók lettek.

Találhatunk példákat mindkét esetre. Lawrence John Cadbury Readingbe és Cambridge-be járt, a Cadbury-cég átalakítása kis családi vállalatból multinacionális óriáscéggé mégis elsősorban az ő nevéhez fűződik. A public school oktatás és Cambridge az ő esetében biztos nem eredményezett kulturális dzsentifikációt, mivel üzlettemberi rátermettsége nem kérdőjelezhető meg. Ugyanez igaz legidősebb fiára, Sir (George) Adrian Cadbury-re (1929–), aki Etonba és a cambridge-i King's College-ba járt, 1977-ben pedig lovaggá ütötték. Van viszont valami, amiről nem szabad Lawrence-szel és Adrian Cadbury-vel kapcsolatban elfeledkeznünk: mindketten közgazdaságtant tanultak Cambridge-ben! Éppen ezért, *amennyiben magániskolai és cambridge-i iskolázatással találkozunk, mindig meg kell vizsgálni az iskola profilját és a tanított tantárgyak jellegét.* Abban, hogy – a nyilvánvaló gazdasági és társadalmi dzsentifikáció ellenére – sem Lawrence, sem Adrian nem asszimilálódott kulturálisan, iskolázatásuknak is nagy szerepe lehetett.

Ha kontrasztot keresünk, akkor ott van az a Sir Basil Tangye (Richard Tangye unokája), akit a Cornwall Works 1950-es évekbeli veszteségeiért hibáztattak. „Az ekkori elnök, Sir Basil Tangye, nagyon kevés időt szánt a gyárra, és úgy tűnt, inkább más jellegű dolgok érdeklik.”¹¹

Arthur Keen fiának, Arthur Thomas Keennek kudarca jóval tragikusabb. Ő jogásznak tanult; s bár barristerré avatták, sohasem dolgozott ügyvédként. Az első világháború végére a Guest, Keen and Nettlefold Co.-nak már ötmillió fontos alaptőkéje volt és mintegy 50 000 embernek adott munkát. A mamutvállalat vezetésével járó felelősség túl sok volt az elnökké kinevezett Arthur Thomas Keen számára. Egy idegösszeroppánást követően öngyilkosságot követett el. Bár az ő kudarcában több mint valószínű, hogy mentális tényezők is szerepet játszottak, azt azért megkockáztathatjuk, hogy egy más jellegű neveléssel és iskolázatással a háta mögött talán sikeresebben birkózott volna meg az üzleti feladatok problémáival.

Láthatjuk tehát, hogy *az iskolázatás (különösen 1870 után) fontos szerepet játszott az ipari vállalkozó karrierjének alakulásában. Bár nem zárhatjuk ki a magániskolai neveltetés esetleges dzsentifikáló szerepét, a jelentékeny számú, meggyőző erejű ellenpélda arra figyelmeztet, hogy fordítsunk alaposabb figyelmet az adott iskola profiljának, tantervének és a tanított tantárgyaknak, mivel ezek vizsgálata figyelemre méltó segítséget nyújthat az iskolából kikerülő „vállalkozócsemeték” karrierjének megértéséhez.*

Földvásárlás

Miután a bevezetőben áttekintettük a földvásárlásról szóló vita főbb tanulságait, vizsgáljuk meg esettanulmányunk alanyainak ilyen irányú szándékait.

Azt Phillada Ballardnak köszönhetően tudjuk, hogy 1780 és 1920 között mindössze 16 birminghami felső középosztálybeli család vásárolt tekintélyes nagyságú, legalább 1000 acre-nyi földet. Ezen birtokok közül tizenkettő 1000 és 3000 acre közötti volt, három 3000 és 11 000 acre közötti, míg egy birtok 25 000 acre-nyi volt. Azt is tudjuk, hogy a 16 birtokvásárlásból tizenkettő 1860 előtt történt, és csak kettő zajlott le 1860 után.¹²

A birminghami felső középosztálybeli családok ilyen – rendkívül szerény mértékű – földvásárlásait több tényező is magyarázhatja. Először is tekintetbe kell vennünk a föld

árát. Mint ahogyan azt F. M. L. Thompson kimutatta, a 19. század elejétől kezdve rohamosan emelkedett a föld ára: míg egy átlagos 1000 acre-s birtokot az 1820-as évek végén 30 000 fontért lehetett megvenni, addig az 1850-es években egy ugyanilyen birtok már több mint 40 000, az 1870-es években pedig legalább 55 000 fontba került.¹³ Ha hozzátesszük, hogy 1900-ban egy középosztálybeli család évi 500 font körüli összegből kényelmesen megélt, akkor láthatjuk, milyen erőforrásokat kívánt egy valamirevaló földbirtok megszerzése.

Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a század utolsó évtizedéig milyen kevés igazán vagyonos ember került ki Birmingham vállalkozói világából. Mindhárom gyáros, akinek sikerült milliommossá válnia (George Cadbury, Arthur Keen és a híres fémgyáros család fiatalabbik G. F. Muntza), a század legvégén vagy a 20. század elején halt meg, ami pedig a félmillió font körüli vagyont hátrahagyókat illeti: a tizenkettőből hárman haltak meg 1835 és 1864 között, ketten 1865 és 1894 között és heten 1895 és 1924 között. Hasonló tendencia jellemzi a kevésbé vagyonosokat is.¹⁴ Az 1880-as évekig a tőkehiány is fontos tényező lehetett a földvásárlások elmaradásában.

Az 1880-as évektől kezdve azonban jelentős változások figyelhetők meg. Az 1880-as évekbeli mezőgazdasági válság következtében éppúgy visszaesett a termőföld ára, mint a föld bérleti díja, és csökkent az abból származó haszon. Így a föld elvesztette korábbi, biztos jövedelmet nyújtó szerepét, a földbirtoklás kockázatosabb befektetéssé vált. Mindez a földbirtok „dzsentrifikáló erejét” is jelentősen csökkentette, a földbirtoklás egyre kevésbé volt előfeltétele a társadalmi előrejutásnak. Ezt jelzi Ballard kutatási eredménye is, mely szerint 1880 és 1919 között – noha anyagi helyzetük alapján most már megengedhették volna maguknak – a birminghami felső középosztály mindössze egyetlenegy 1000 és 2000 acre közötti földbirtokot vásárolt magának.

Saját kutatási eredményeim azt mutatják, hogy bár az ipari elit képviselői nem vásároltak 1000 acre-nél nagyobb földeket, mégsem tekinthetők föld nélkülieknek. Rendszerint minden gyárosnak megvolt a maga elővárosi vagy vidéki birtoka, mely ugyan nem igazán volt hatalmas, ám a kívánt szórakozási és sportcélokra általában tökéletesen megfelelt. Ezek a country-house-szal rendelkező birtokok elég közel voltak a városhoz ahhoz, hogy az itt lakó gyárosnak továbbra se jelentsen gondot az üzleti életben való aktív részvétel, ám ugyanakkor elég távol is feküdtek a terjeszkedő város kellemtelenségeitől.

Richard Tangye Gilbertstone nevezetű háza, melyet 1874-ben vásárolt, egy körülbelül 10 000 font értékű, 50 acre-nyi földterületen feküdt. Ez a birtok egy valódi vidéki lak volt, akárcsak Joseph Chamberlain 1878-ban vett, kb. 25 acre-nyi földje, melyen híres, Highbury nevezetű házát építtette. (A ház egyébként arról a londoni külvárosról kapta a nevét, ahol Chamberlain gyermekkorát töltötte.) Chamberlain később további földterületeket bérelt, így végül 104 acre-nyi földje volt.¹⁵

A The Four Oaks Estate nevezetű nemesi birtok, melyet Chance bérelt 1870 és 1879 között, is viszonylag kis területen, 203 acre-n terült el.

A northfieldi Woodbroke, George Cadbury 1880 és 1894 közötti háza 70 acre, míg a The Manor, Cadbury 1894 és 1922 közötti első számú lakóhelye 120 acre-nyi birtokkal járt. (George testvére, Richard egyébként 1891-ben 19 000 fontért vette meg Moseley Hallt és a hozzá tartozó 20 acre-s parkot; még ugyanebben az évben további 9 acre földet vett a szomszédban 4500 fontért, majd néhány évvel később 66 acre-t 33 000 fontért.)

Alfred Bird Tudor Grange nevezetű háza egy 27 acre-nyi birtokon feküdt.

Josiah Mason volt az egyetlen, aki igazán jelentős nagyságú földeket vett: az 1874-es évben több mint 2000 font profitot hoztak birtokai.¹⁶ A filantróp üzletember esetében azonban, aki vagyona több mint négyötödét jótékonyági célokra fordította, a földvásárlások is ezt a célt szolgálták.

Thomas Avery-ről a Dictionary of Business Biography azt írja, hogy vagyonának egy részét földvásárlásra fordította.¹⁷ Mivel azonban Ballard nem sorolja fel a 16 jelentős földvásárló között, ezért az általa vásárolt föld nem érthette el az 1000 acre-s határt.

Nagyiparosaink házai tehát viszonylag szerény nagyságú birtokokon feküdtek, a legnagyobb, amelyről tudunk, is csak 200 acre körüli volt.

Birmingham felső középosztályából sokan vettek vagy béreltek „nyaralóhelyként” szolgáló vidéki birtokokat, melyek ideálisak voltak vadászat és egyéb sporttevékenységek céljaira.¹⁸ Joseph Nettlefold, aki szenvedélyes vadász volt, a skót felföldön bérelt magának nyaranta birtokot. Chance a déli tengerparton, Hove-ban vett magának egy házat, míg Tangye Cornwallban vásárolt rezidenciát.

George Cadbury-nek is volt vidéki birtoka, melyet bátyjával együtt közösen birtokolt (1897-től). George 1906-tól Londonban is bérelt magának egy lakást, sőt olyasmivel is „eldicsekedhetett”, amivel egyetlen más birminghami üzletember sem: 1904-től Észak-Olaszországban is volt egy bérelt háza.

Mivel az 1880-as évektől kezdve a nagybirtok jelentősen veszített „dzsentifikáló erejéből”, a gyárosaink által vásárolt vagy bérelt birtokok esetében is joggal feltételezhetjük, hogy a pihenés iránti vágy, a visszavonulás igénye legalább olyan fontos lehetett, mint a velük járó esetleges társadalmi presztízis.

Éppen ezért nem gondolhatjuk azt, hogy a vidéki házak és birtokok megvétele automatikusan együtt járt a polgári identitás, az üzleti rátermettség elvesztésével. Ezt mutatja a Birminghammel összenövő Black Country gyárosainak komplex vizsgálata is; a régió ipari elitjét tanulmányozó Richard Trainor meggyőződése szerint a nagyiparosok földvásárlásai (gazdasági dzsentifikációja) nem voltak negatív hatással vállalkozó képességeikre. Trainor tagadja az ipari kapitalizmus alárendelődését, szerinte *az arisztokrácia nem dominálhatott a gyáripari elit fölött*, mivel az csak „részben dzsentifikálódott”.¹⁹ Ráadásul *a dzsentifikáció ezen részlegessége éppen a mentalitás szintjén jelentkezett*. Trainor nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy még a Black Country üzletembereinek (gazdaságilag) dzsentifikálódott része is megőrizte középosztálybeli kulturális identitásának legalább egy részét, így legalábbis 1914-ig a legtöbb Black Country-beli „dzsentifikálódott” család identitását éppoly jelentős mértékben határozta meg a város és az iroda (vagyis az üzleti világ), mint a vidék és a vadászirtok (vagyis a nemesi aura).²⁰

Trainor véleménye szerint a dzsentifikáció korlátolt jellege a földbirtokos osztály és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködésből (*interclass co-operation*) eredeztethető, mely végső soron *kétirányú kulturális hatást* is magában foglalt.

Ha elfogadjuk Trainor kutatási eredményeit és felelevenítjük az előző fejezetben említett Adrian és Lawrence Cadbury példáit, akik a tagadhatatlan gazdasági és kulturális dzsentifikáció ellenére is sikeres üzletemberek maradtak; vagyis kulturális aszsimilációjuk csak részlegesnek, nem igazán sikeresnek tekinthető, akkor kijelenthetjük, hogy a (gyakran csak részlegesen bekövetkező) dzsentifikációs folyamat sok esetben egyáltalán nem jelentette azt, hogy a vállalkozó teljes mértékben „elkábult az

arisztokrata kultúra vonzerejétől” és „a feudalizmus lábai elé vetette magát”. Ha viszont az értékrend terén nem ment végbe teljes asszimiláció, és a polgári attitűd jelentős elemei megmaradtak, akkor talán *indokolt a kérdés feltétele: nem egy sajátos, kettős gyökerű mentalitás kialakulásáról van szó?* A kérdés megválaszolásához folytassuk a dzsentrifikáció további aspektusainak vizsgálatát.

Politikai karrier

A politikai élet mindkét színtere sokat segíthetett egy esetleges dzsentrifikáció előrelépésében: a helyi politikai életben való részvétel révén hasznos kapcsolatokat és társadalmi elismertséget szerezhetett a vállalkozó, míg az országos politikai életben való részvétel, egy parlamenti mandátum megszerzése járható utat biztosíthatott a (nemesi) címmel rendelkezők irányába.²¹

Ami a helyi politika által kínált tisztségeket illeti, Gillette szerint a polgármesterség vagy a városi tanácstagság (Alderman) viszonylag alacsony presztízzsel járt. Viszont a Volunteer Officer (önkéntes tiszt) és a Deputy Lieutenant (kb. alispán) posztjának már jóval nagyobb volt a presztízskértéke, dzsentrifikáló ereje.²² Ha megnézzük gyárosainkat, láthatjuk, hogy még a legtekintélyesebb tisztségekből is alaposan kivették a részüket.

A tíz közül hárman különböző okok miatt gyakorlatilag semmilyen tisztséget sem viseltek: Cadbury a kvéker tradíciók miatt, Mason szektás szellemű unitárius hite miatt, míg Best azért, mert – társadalmilag valamelyest alacsonyabb szinten állva, mint a többiek – elkerülték őt az igazán tekintélyes és ezért számba vehető tisztségek.

A további hét üzletember közül:

- mind a heten betöltöttek különböző megyei hivatalokat,
- négyen (Keen, Chance, Tangye és Bird) voltak Justice of the Peace-ek,
- legalább ketten közülük (Chance és Bird) Deputy Lieutenantok is voltak.

A parlamentbe kerülés persze már némileg nehezebb volt. A 19. század közepén még mindkét párt parlamenti képviselői között a földbirtokos osztály és a szövetséges professional réteg képviselői domináltak. Bár a kereskedők és a gyárosok száma – különösen 1867, a második választójogi törvényt követően – fokozatosan nőtt, csak a század utolsó évtizedeitől alkottak többséget a vállalkozói háttérrel rendelkező képviselők. Igaz, a gyárosokra rendszerint csak a nem túl sok befolyással bíró backbencher szerepe maradt.

Nos, alaposabb vizsgálat után kijelenthetjük, hogy a *tíz gyáros közül ketten bekerültek a parlamentbe*, míg nem kevesebbnek mint *négynek komoly lehetősége volt erre*, ám különböző okok miatt nem éltek a (majdnem biztos) lehetőséggel.

Joseph Chamberlain 1876-tól haláláig, 1914-ig, míg Bird 1910 és 1922 között volt képviselő. Mindketten tagjai voltak a kabinetnek is: Chamberlain gyarmatügyi miniszterként vonult be a történelembe, míg Bird a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkára volt az első világháború idején.

Ami pedig azokat illeti, akik lehettek volna képviselők, ám visszautasították a lehetőséget:

1. A liberális unionista Arthur Keent, Joseph Chamberlain és védővámreformjainak elszánt támogatóját többször is felkérték, hogy induljon, ám ő – üzleti kötelezettségeire hivatkozva – mindig elutasította az ajánlatokat.²³

2. A Gladstone-t támogató liberális George Cadbury-t is többször felkérték, vállalja el a jelöltséget, de Cadbury annak ellenére sem adta be a derekát, hogy volt, amikor maga Gladstone kérte meg erre levélben.²⁴

3. A mérsékelt konzervatív Chance-t „különösen érzékeny és visszahúzódo természetű” akadályozta meg a jelöltség elfogadásában.²⁵

4. Richard Tangye „elkötelezett Gladstone-párti volt, aki hűségesen és állhatatosan hitt a Home Rule-ban és igen aktívan részt vett a politikában”.²⁶ Hogy miért utasította vissza mégis a felkéréseket, nem sikerült kiderítenem.

Joseph Nettlefold „közéleti személyiségként kevésbé volt ismert”.²⁷ „Mindenekelőtt üzletember volt, akinek üzleti kötelezettségei kevés időt hagytak közéleti szereplésre.”²⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy meglehetősen fiatalon (54 évesen) halt meg, akkor megérthetjük, miért nem találjuk nevét a még fontosabb tisztségek viselői között.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy heten a gyárosok közül komoly szerepet játszottak a helyi politikai életben; négyen közülük Justice of the Peace-ek is voltak, melyről Gillette azt állította, hogy a legjellegzetesebb gentry tisztség volt, melynek felkínálása egyértelműen az illető társadalmi elfogadottságát, társadalmi asszimilációjának sikerességét jelentette.²⁹ Ám a társadalmi asszimiláció nem feltétlenül jelentett kulturális dzsentrifikációt is: a képviselővé válás sem járt együtt az ipari szféra érdekeinek elárulásával; Joseph Chamberlain karrierje is ezt támasztja alá. „A brit parlament történetének talán legkiemelkedőbb választókerületi képviselője mindig arra használta politikai befolyását, hogy érvényesítse Birmingham legfontosabb üzleti érdekeit. Chamberlain évről évre részt vett a választókerületében nagy súlyt képviselő ékszerészek szokásos ünnepi vacsoráján... mindig igyekezett közvetlen kapcsolatban maradni választóival. Politikai karrierje során mindvégig Birmingham ipari társadalma határozta meg a Nagy-Britannia és a birodalom érdekeiről kialakult elképzeléseit.”³⁰ Nos, azt hiszem, erre az esetre még maga Wiener sem tudná „ráhúzni” a kulturális asszimiláció vádját.

Nemesi címek

A kérdés itt az: az esetlegesen szerzett nemesi címek milyen hatással voltak a vizsgált gyárosok mentalitására? Ennek érdekében először tekintsük át a nemesi cím szerzésének lehetséges módjait.

Az 1880-as évekig rendkívül szoros volt a földbirtok és a nemesség (peerage) kapcsolata. A kettő gyakorlatilag együtt járt: a jelentős földbirtokosok nagy része rendelkezett valamilyen címmel, földbirtok nélküli arisztokratát pedig elképzelni sem igen lehetett. Viktória királynő híresen vonakodó volt a peerage-ek odaítélésében, ha az illetőnél hiányzott a cím méltóságát alátámasztó földbirtok.³¹ Egy esetleges nonkonformista háttér is jelentős akadállyal számított, így 1880 előtt „csak egy maroknyi üzletember kapott peerage-et, és közülük csak egy gyáros volt: Edward Strutt pamutgyáros, aki 1856-ban Baron Belper lett”.³² Ennél meglepőbb az, hogy baroneti és lovagi címet is csak milyen kevesen kaptak 1880 előtt.

Mindennek háttérében számos tényező állt: a gyakran bizonytalan háttérrel kínáló üzleti tevékenység már eleve igen kétes pedigrével bírt, a gyárosoknak pedig különösen alacsony volt a presztízszük (legalábbis, ha hiszünk azoknak, akik az ipari elit alárendelődését, különösen hátrányos helyzetét hirdetik). Az azonban tény, hogy Bir-

mingham – bármennyire is erős volt a városi patriotizmus – igen „karakteresen látszott megjeleníteni az ipar világának összes negatív jellemzőjét; a külső szemlélő szemében csak egy perifériális, jelentéktelen, unalmas, mocskos és teljességgel taszító város volt”. Márpedig Berghoffnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy a társadalmi felemelkedés esélyeit – olyan tényezők mellett, mint a vagyon, a vallási háttér vagy az iskoláztatás mellett – a vállalat székhelye, az adott város image-e is meghatározta.

A földvásárlás kérdésében ugyan szinte lehetetlen igazságot szolgáltatni bárkinek is, azonban az mindenképpen sokat elárul, hogy 1780 és 1860 között mindössze 14 birminghami üzletember engedhette meg magának, hogy 1000 acre-nél nagyobb földet vásároljon. (Ld. az erről szóló részt.) Vagyis a birtokháttér is hiányzott – legalábbis 1880 előtt. További gátló tényező volt az is, hogy az 1860-as és 1870-es évekig igen kevés üzletember került be a parlamentbe: a parlamenti képviselőség ugyanis hatékony előfeltétele lehetett a nemesi címnek.

Az 1880-as évektől változás állt be a nemesi címek odaítélésében: ekkortól kezdve egyre több üzletember (és köztük egyre több gyáros) kapott peerage-et, míg a baroneti és lovagi címeket kapó vállalkozók száma még inkább megugrott. 1885-től a címek inflálódásáról is beszélhetünk.³³ Ekkortól kezdve nem számított elengedhetetlen feltételnek a földbirtokosság, az 1886 és 1914 között kinevezett peereknek már csak fele rendelkezett jelentős földbirtokkal.³⁴ A feltételek enyhébbé válása mögött valószínűleg az állt, hogy a pártoknak egyre nagyobb szükségük lett a bőkezű, vagyonos üzletemberek (pénzügyi) támogatására. (Ez különösen a liberálisok esetében volt igaz, akik egyébként sokkal több peerage-et adományoztak, mint a konzervatívok.)

Azért a *legbiztosabb út* a nemesi cím irányába továbbra is *az országos politikában való szerepvállalás, a parlamenti képviselőség* volt: Alfred Frederick Bird több mint egy évtizeden át volt West Wolverhampton képviselője, a világháború alatt a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkáráként szolgált. Szolgálatai elismeréseként 1920-ban lovaggá avatták, halála évében (1922) pedig baroneti címet kapott.³⁵

Egy másik hatékony út a *jótekonysági tevékenység* volt. Bird is, akárcsak az itt vizsgált szinte összes üzletember, bőkezű támogatója volt Birmingham filantróp intézményeinek, ám – talán George Cadbury-t leszámítva – egyik gyáros sem tudta felülmúlni e tekintetben Josiah Masont: élete folyamán több mint 400 000 fontot fordított jótekonysági célokra. Lovaggá ütése 1872-ben is ennek, egészen pontosan két erdingtoni árvaház megalapításának szolt.³⁶

James Chance baroneti címe (1900-ban) is minden bizonnyal jótekonysági tevékenységét „jutalmazta”. Chance jelentős összegekkel támogatta a birminghami egyetemet, általános iskolát alapított stb.

Richard Tangye, a Gladstone-párti liberális sosem próbált képviselő lenni, ám, mint ahogyan arra a rá emlékező egyik nekrológ utal: „más módon segítette a Liberális Pártot, és 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte”.³⁷ Vagyonát és pártelkötelezettségét ismerve ez a „mód” minden bizonnyal pénzügyi lehetett. Tangye tehát azt az üzletembert példázza, aki pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával érdemelte ki címét.

A peeri, baroneti, sőt bizonyos mértékben még a lovagi cím is a társadalmi dzsentrifikáció fontos jelei voltak. Joseph Chamberlain egyedi példája azonban, aki soha nem fogadott el semmilyen címet, azt mutatja, a címszerzés nem mindig volt elengedhetetlen feltétele a társadalmi elismertségnek. Lányához írt, 1888-as leveléből világosan kiderül, mit gondolt a címekről Joseph Chamberlain: „Mit szeretnél jobban: ha a papa

egy nagykeresztet kapna, vagy ha egy peerage-et? Ha sikerrel járok jelenlegi küldetésemben [a kanadai–amerikai vízi határvita közvetítésének intézésében], akkor azt hiszem, megtehetném, hogy bármilyen címet kérjek; de talán mondanom sem kell, hogy semmit sem fogok elfogadni.”³⁸

Ami Tangye, Chance és Bird esetét illeti, életútjuk alakulását figyelve (mint ahogyan azt majd látni fogjuk, mindannyian délre, illetve Londonba költöztek) elmondhatjuk róluk, hogy nemcsak gazdaságilag, de társadalmilag is dzsentrifikálódtak. Kulturális dzsentrifikációjukat azonban – ezt bizonyító források hiányában – nem vehetjük bizonyosnak. Josiah Mason esetében azonban biztosak lehetünk abban, hogy lovagi címe semmilyen hatással nem volt életvitelére. Három évvel lovaggá ütése után ugyan visszavonult, de mivel ekkor már 80 éves volt, nem okolhatjuk a kulturális dzsentrifikációt üzleti szelleme hanyatlásáért. Mint ahogyan azt majd végkövetkeztetésem során bizonyítom, halála pillanatáig üzletemberként gondolkozott, olyan üzletemberként, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy cége halála után is a család kezén maradjon.

Nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a négy gyárost – akárcsak általában mindenkit, aki címet kapott – meglehetősen idős korában érte a megtiszteltetés: Chance 86 éves, Tangye 61 éves, Mason 77 éves, míg Bird 71 éves volt lovaggá, illetve baronetté avatása idején. Éppen ezért, bár a kapott cím az esetek többségében lehetséges társadalmi dzsentrifikációt jelez, a címet szerző gyárosok üzleti teljesítményét már nemigen érinthette. Mason példája pedig arról árulkodik, hogy a nemesi vagy lovagi cím gyakran semmilyen negatívnak tekinthető hatással sem volt a vállalkozó mentalitására.

Lakóhelyi és életmódbeli sajátosságok

Phyllada Ballard a lehető legrészletesebben megvizsgálta a birminghami felső középosztály települési és lakóhelyi mintáit.³⁹ Kvantitatív jellegű kutatásai azt mutatják, hogy 1860 és 1880 között Birmingham felső középosztálya az esetek többségében a városközponttól 3-4 mérföldre fekvő, előkelő elővárosi negyedekben lakott. Ezek a „zöldövezeti” elővárosok kényelmes, nyugodt, tiszta levegőjű környezetet biztosítottak lakóik számára. Közülük mindenekelőtt *Edgbastont* kell megemlíteni, mely ebben az időszakban egyértelműen a legfontosabb és legelőkelőbb elővárosnak számított. A várostól nem túl messze fekvő, „falusi nyugalommal és természetközelséggel megáldott”⁴⁰ Edgbaston az 1880-as évekig a legnépzsűrűbb negyednek számított Birmingham leggazdagabb polgárai között: 1865 és 1894 között 44%-uk itt lakott.⁴¹ Az általunk vizsgált nagyiparosok közül is – legalábbis életük bizonyos szakaszában – lakott itt négy.⁴²

1. Amikor Joseph Chamberlain Birminghambe jött, az Augustus Roadon vett házat, mely 1878-ig szolgált lakhelyéül.

2. Arthur Keen a Beechfielden lakott egészen 1915-ös haláláig.

3. Thomas Avery élete végéig (1894-ig) a Beechlawn Church-on lakott.

4. George Cadbury 1880-ig a George Roadon lakott.

Itt említeném meg azt, hogy Mason, illetve Nettlefold, akik mindketten 1881-ben haltak meg, Erdington, illetve King’s Heath meglehetősen előkelő elővárosaiban laktak, habár a vadászatot kedvelő Nettlefold a skót felföldön is bérelt egy házat nyáron.

Az 1880-as évektől kezdve azonban csökkenni kezdett Edgbaston presztízse: 1895 és 1924 között a legvagyonosabbaknak már csupán 30%-a választotta Edgbastont lakóhelyének. 1900-ra már egészen egyértelműen elvesztette vonzerejét, ám a tendencia már valójában jóval 1900 előtt is látható volt: az elitcsaládok kezdtek inkább más lakóhelyet választani. Ebbe e trendbe sorolható a Chamberlaineak 1878-as és a Cadbury család 1880-as elköltözése. Az iparosodás, az egyre nagyobb területeket kívánó gyárak, a belvárosi túlnépesedés mind-mind arra ösztönözte a tehetőseket, hogy a várostól távolabb költözzenek. A felső középosztály új lakónegyedeit ekkor már olyan területek alkották, amelyek legalább 6 mérföldnyire feküdtek a városközponttól: ilyen volt *Sutton Coldfield* városa (Birminghamtól északra; ma egyébként már Birmingham része), valamint a várostól délre fekvő *Northfield*, *Moor Green*, *Yardley* és *Solihull*.

Richard Tangye először a Yardley-beli Acocks Greenben lakott, majd 1874-ben egy yardleyi country house-t (Gilbertstone) vásárolt, mely 1894-es Londonba költözéséig szolgált lakóhelyeként. Joseph Chamberlain Moor Greenben fekvő, Highbury nevezetű háza 1878-tól haláláig első számú rezidenciájának számított. George Cadbury két utolsó állandó rezidenciája (Woodbroke 1880 és 1894 között és The Manor 1894-től 1922-ig) Northfield elővárosában feküdt. James T. Chance korábban a városközponttól mintegy három mérföldre fekvő, viszonylag szerény presztízssű Handsworth-ben lakott (vagyis ott, ahol R. H. Best is leélte életét), 1870-ben azonban Sutton Coldfieldbe költözött, ahol ez idő tájt jó néhány kisebb méretű gentry birtokot dobtak piacra, illetve adtak ki bérbe birminghami üzletemberek számára. 1870 és 1879 között Chance a The Four Oaks Estate-et, egy 203 acre-nyi földdel rendelkező gentry birtokot bérelte. Alfred Bird 1900-ban Solihullban vásárolt egy Tudor Grange nevezetű vidéki házat.

Ezek a házak rendelkeztek mindazon helyiségekkel, melyek szükségesek voltak tulajdonosaik életmódjához: biliárdszoba, üvegház, hatalmas hall, mely alkalmas helyszínként szolgált a társas összejövetelek népes vendégseregének.

A költözési folyamatok azonban nem értek véget ennyivel. Azon nemigen lehet meglepődni, hogy Joseph Chamberlain Londonban is vásárolt magának egy ingatlant (a Prince's gate-en). Alfred Bird, aki szintén az országos politika színterére lépett, is bizonyára vett magának Londonban egy lakást, de ugyanakkor haláláig a Tudor Grange maradt az első számú lakóhelye.

Ám nem is az ő példájuk az igazán izgalmas, hanem Chance-é és Tangye-é. Sir James Timmins Chance 1879-ig Sutton Coldfieldben lakott; ekkor lemondott cége vezetéséről és Londonba költözött, ahol a Prince's gate-en szinte Joseph Chamberlain szomszédja volt. Ugyanakkor egy tengerparti házat is vett magának Hove-ban, Brighton mellett. Sir Richard Tangye 1894-ig lakott Birminghamben. Már ez idő alatt vett magának egy cornwalli birtokot (Glenorgalt), ahol az év bizonyos részét töltötte. 1894-ben feladta birminghami lakóhelyét és délre költözött, a surreyi Guildfordba, ahol a téli hónapokat töltötte.

Chance és Tangye életmódja egyértelműen azt mutatja, hogy mindketten átvették az arisztokrácia társadalmi életének szezonjellegű lakóhely-változtatási szokásait; a gazdasági dzsentrifikáció ténye nem is lehet kérdés, ám a kulturális dzsentrifikáció bekövetkeztének megállapítása – ezt közvetlenül bizonyító források hiányában – kockázatos lépés lenne.

Visszatérve azon gyárosokra, akik Birminghamben maradtak: lakóhely-változtatási mintáik a dzsentrifikáció kérdésében abból a szempontból jelentősek, amennyiben új

lakóhelyeik megfelelő színteret tudtak biztosítani egy olyan életmódhoz, mely nagymértékben utánozta a nemesség szokásait. Néhányuk esetében azonban a megszerzett vagyon csak igen csekély hatással volt az üzletember életmódjára. Thomas Avery-nek például a lovak iránti rajongásán kívül egyáltalán nem voltak „nemesi passziói”. „Szokásai meglepően puritánok voltak, ritkán vett részt partikon. Az üzlet volt számára a munka és egyben a szórakozás is.”⁴³ Josiah Mason is teljes mértékben ragaszkodott egyszerű szokásaihoz, jótékonyági projectjeit leszámítva „zsugori volt, aki keveset áldozott személyes kedvteléseire”.⁴⁴ Ritkán szórakozott, keveset utazott, és nem érdekelte semmilyen sport.

Mindazonáltal nem az ilyen, meglehetősen igénytelen életforma volt az, amely a felső középosztály tagjainak, beleértve az itt vizsgált gyárosokat, körében egyre népszerűbbé vált. A 19. század végére a felső középosztály körében – növekvő vagyonának és egyre több szabadidejének következtében – egy arisztokratikus elemeket tartalmazó életmód vált egyre népszerűbbé. Mindez többek között a különböző arisztokrata sportok (vadászatok) elterjedését jelentette. (J. H. Nettlefold például szenvedélyes sportember volt).

Az Európában tett utazások – különösen a Svájcban üzött hegymászás és túrázás – is egyre népszerűbbé váltak. (J. Chamberlain például első házasságát megelőzően két hegymászó túrán is részt vett, második feleségének halála után pedig három hosszú körutat tett Európában. Richard Tangye olyan távoli helyekre utazgatott, mint Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Egyiptom.)

A társas összefüggések egyre nagyobb szabásúak lettek: Mary Chamberlain, J. Chamberlain harmadik felesége például gyakran adott olyan estélyeket a Highburyben, melyeken több mint 200 vendég vett részt.

A házi szolgák számának markáns emelkedése figyelhető meg. Számítások szerint 7 bentlakó és 4 bejáró szolga alkalmazása egy felső középosztálybeli család számára, csak a béreket számolva évi mintegy 550 fontot jelentett; a további költségekkel (szállás, ruha, élelem) együtt ez az összeg az évi 1000 font körüli tartományba is emelkedhetett. Ez pedig már bizony jóval meghaladta a középosztály jelentős rétegeinek egész évi bevételét! 5-8 cseléd tartása tehát már komoly státusszimbólumnak számított, mely képes volt állni a nemességgel való esetleges összehasonlításokat is.

Néhány gyáros esetében konkrét számokkal is szolgálhatunk: 1860-ben Joseph Chamberlainnek még csak egy szakácsa és egy szobalánya volt, 1871-ben már 5, 1881-ben pedig 9. James Chance-nek 1871-ben 18 (!) cseléde volt, mely 1881-ben, immár Londonban, átmenetileg 7 bentlakó cselédre esett vissza. Tangye-nek, Masonnek és Avery-nek egyaránt 4 (bentlakó) szolgája volt, míg Keennek 5.⁴⁵

A férfi szolgák (különösen egy komornyik) alkalmazása kivételesen nagy társadalmi presztízzsel járt. George Cadbury-nek a 20. század elején volt komornyikja; ebben az időben egyébként már több mint 20 cseléd tartozott háztartásához. Ez a szám éles ellentétben áll az 1880-es adattal, amikor még csak 2 szolgát tartott a házában, a változás valószínűleg Cadbury második feleségének nyitottabb, „nagyvilágiasabb” attitűdjével magyarázható.

A kvékerek (így a Cadbury-ek) társadalmi élete egyébként nagyban különbözött a többi vallási közösség képviselőinek életmódjától: önmegtartóztatás és egyfajta puritanizmus jellemezte őket. Legfőbb szórakozásuk az olvasás volt, emellett kertészkedtek, túráztak, korcsolyáztak és esetenként lovagoltak, ám a jellegzetes arisztokrata

sportokban (vadászat) nem vettek részt. George Cadbury hobbija például a golf volt, de a gyárba mindennap biciklivel járt. Bár kvéker volta megakadályozta abban, hogy részt vegyen a helyi vagy az országos politikai életben, Birmingham vezető filantrópjaként óhatatlanul kapcsolatba került a kor számos kiemelkedő személyiségével.⁴⁶ Bár maga Cadbury jóval szerényebben élt, mint ahogyan azt vagyona megengedte volna, gyermekei előtt már jóval szélesebb társadalmi és kulturális lehetőségek álltak nyitva, mint a család korábbi generációjának esetében. Mindez részben G. Cadbury második feleségének hozzáállásával magyarázható, részben pedig a kvéker közösség nyitottabb attitűdjét, változó szokásait tükrözte.

George Cadbury példája kellőképpen illusztrálja azt, hogy *a vagyon és a legmagasabb társadalmi körökbe való bejutás lehetősége nem feltétlenül változtatja meg radikálisan az illető gondolkodásmódját*. Bár milliomos volt, úgy bánt vagyonával, mintha annak egyszerűen csak kezelője lett volna. Cadbury-t Viktória királynő is nagyra becsülte, és személyesen Gladstone próbálta rávenni, hogy legyen parlamenti képviselő. Ő azonban sem ekkor, sem 1907-ben, amikor titkos tanácsosi címet ajánlottak fel neki, nem adta be a derekát.⁴⁷

Cadbury esetében magyarázhatjuk mindezt a kvéker tradíciók erejével, ám ha (az unitárius) Chamberlain esetét vesszük, akkor is azt láthatjuk, hogy ő is sikeresen ellenállt az arisztokrata kultúra vonzásának; ő aztán valóban teljes egészében belemerülhetett a londoni „high society” csillogó világába, részévé válhatott életének, ám ennek ellenére sosem hagyta magát elcsábítani általa. Jellemző, hogy az olyan eseményeket, mint például a Windsorban, a királynő társaságában eltöltött ebédet „a politikai élettel együttjáró kellemetlenségeknek” nevezte. Noha 1906-os visszavonulásáig élete számoltalan ilyen „kellemetlenséget” is magában foglalt, „egész életén át mellette álló, szűk baráti körét olyan férfiak alkották, akik vagyonukat (hozzá hasonlóan) Birmingham üzleti életében szerezték, sőt karrierjük sok esetben továbbra is oda kötötte őket.”⁴⁸

Következtetések

Meglátásom szerint a vizsgált példák mindegyike számos tanulsággal szolgál a dzsentrifikáció jellegét, lefolyását illetően. Mint bevezetőmben említettem, kutatásaim célja nem az volt, nem is lehetett az, hogy a dzsentrifikáció *gyakoriságának* kérdésében bármely irányba is letegyem a voksom. Az általam tanulmányozott esetek azonban arra figyelmeztetnek, hogy *nem ajánlatos sem a dzsentrifikáció nagyarányú bekövetkeztét hirdető maximalista, sem a folyamat jelentőségét gyakorlatilag teljesen elvető minimalista értelmezést feltétel nélkül magunkévá tennünk; a dzsentrifikáció ugyanis jóval komplexebb folyamat annál, mint ahogyan azt akár Wiener, akár Rubinstein elképzelte*.

A „hagyományos” dzsentrifikációs kritériumok, melyek főként az életmóddal és a társadalmi elfogadottsággal kapcsolatosak, önmagukban nem állják meg a helyüket. Ennek bizonyítására hadd részletezzek egy olyan példát, mely véleményem szerint meggyőzően képes ezt bizonyítani.

Sir Josiah Mason esetében a nem igazán alapos kutató könnyedén fel tud sorakoztatni olyan jellemzőket, melyek egyértelműen a dzsentrifikáció irányába látszanak mutatni: a derék gyáros ugyanis jelentékeny mennyiségű földet vásárolt, halálá-

nak évében 4 szolgát tartott házában, és még lovaggá is ütötték. Egy dzsentrifikáció-párti történésznek ezek alapján igazán nem kellene sokáig gyözködnie magát ahhoz, hogy dzsentrifikációt kiáltson. Ha viszont nem elégszünk meg ezekkel a tényekkel és mélyebbre ásunk, teljesen más képet kapunk. Josiah Masonnak esze ágában sem volt lovaggá ütése után otthagynia az üzletet; majd csak 80 éves korában vonult vissza. Kétségtelen, hogy ekkor eladta tollgyártó üzemét, de mindezt azért tette, hogy az így felszabadult pénzt második nagyszabású jótékonyági tervére fordítsa: főiskolát alapított, mely a későbbi University of Birmingham elődjeként szolgált. Az ily módon létrejött Mason College-nak alapítója szándéka szerint arra kellett törekednie, hogy „olyan alapos, szisztematikus képzést nyújtson, mely alkalmazkodik régióink, a Midlands szakmái és ipari érdekei által támasztott praktikus, műszaki követelményekhez, és kizárja a pusztá irodalmi jellegű oktatást”.⁴⁹ Földvásárlásai mögött sem a társadalmi presztízs iránti vágy állt, ezek is filantróp tevékenysége alapjaként szolgáltak.

Rendkívül sokatmondó a végrendelete, illetve az azon eszközölt változtatás, mely arról tanúskodik, mennyire fontos volt számára nikkelfinomító üzemének sorsa.⁵⁰ Mindezt megtett annak érdekében, hogy az üzem a család kezén maradjon, és mivel gyermeke nem volt, ezért unokaöccsére, Martyn Josiah Smith-re szerte volna hagyni. Az unokaöcs azonban, aki évekkal később a vidéki Worcestershire-ben bérelt magának egy country house-t, minden bizonnyal meg akart szabadulni a gyár nyűgétől; legalábbis erre utal Josiah Mason végrendeletének az a kitétele, amely miatt halála előtt néhány hónappal újrafogalmazta testamentumát: ebben ugyanis azzal „zsarolja” unokaöccsét, hogy ha nem vállalja a nikkelfinomító továbbvitelét, akkor nem fogja megkapni a korábban megígért 10 000 fontos örökséget.⁵¹

Mason életmódjára minimális hatással volt vagyona, életstílusa szerény maradt. Egy 86 éves, beteg embert, aki vagyona révén szinte bármilyen luxust megengedhetett volna magának, nem igazán kárhoztathatunk azért, hogy néhány szolgát tart a házában. És ki az, aki egy olyan (rendkívül sikeres) üzletembert az „English disease” áldozatának, a vállalkozói kudarc mintájának tekintene, akit alkalmazottai gyűlölteek állandó zsugorisága miatt, és akinek kedvenc mondása így szólt: „Nem tűnök tétlen heréket magam körül!”⁵²

Mason példája arra figyelmeztet, hogy az életút (és azon belül az üzleti karrier) vizsgálata, és különösen az értékrend tanulmányozása nélkül több mint kockázatos döntést hozni egy-egy személy dzsentrifikációjának teljes bekövetkeztéről. A jól ismert „dzsentrifikációs tesztek” felületes alkalmazása rendkívül könnyen rossz eredményhez vezethet, hiszen ha például valaki összeszámolja, hány üzletember részesült a nemességre jellemző oktatásban, akkor az így kapott szám (mely azokat takarja, akik public schoolba vagy utána esetleg Cambridge-be vagy Oxfordba jártak) semmilyen információt nem fog nyújtani ezen vállalkozók üzleti karrierjének sikerességéről, középosztálybeli mentalitásuk esetleges csorbulásáról. Előfordulhatott, hogy egy üzletember magániskolai iskoláztatásban részesült, majd Cambridge-be ment tanulni, később esetleg parlamenti képviselő lett, élete alkonyán pedig nemesi címet kapott, ám *mindezek ellenére sikeres üzleti karriert futott be!* Hadd utaljak itt ismételten Lawrence John Cadbury példájára, aki Readingben és Cambridge-ben tanult, hatalmas vagyont és a lehető legszélesebb körű társadalmi elismertséget szerzett magának, mégis ő formálta a Cadbury-céget a világ egyik legnagyobb édesipari vállalatává; nyugodtan tekinthetjük őt akár korának egyik legsikeresebb üzletemberének.

Mi volt az, ami Lawrence John Cadbury, illetve a vállalat vezetését alkotó testvérei és unokatestvérei, vagy akár Josiah Mason esetében lehetővé tette, hogy gazdasági dzsentrifikációjuk (illetve a Cadbury-k esetében társadalmi dzsentrifikáció) ellenére sikeres üzletemberek maradhattak? A kérdésre a mentalitásuk adja a választ, mely megőrizte a polgári értékrend legfontosabb elemeit. Meggyőződésem szerint a dzsentrifikáció sikere elsősorban nem a nemesi életmód jellemzőinek átvételétől (gazdasági dzsentrifikáció), még csak nem is a földbirtokos társadalom legfelsőbb köreibbe való bekerüléstől (társadalmi asszimiláció) függ, hanem attól, hogy az illető üzletembernek mennyire sikerült megőriznie polgári identitása alapvető vonásait. *A dzsentrifikáció végső soron szellemi, kulturális folyamat, melynek végső sarokköve az identitás megőrzése vagy esetleges feladása.*⁵³

Természetesen nem én voltam az egyetlen, aki kutatásai révén ilyen jellegű következtetések levonására kényszerült; Phillada Ballard, aki 1982-es Ph. D.-disszertációjában 1780 és 1914 között vizsgálta Birmingham kereskedő- és ipari elitjét, szintén hasonlóan fogalmazza meg a probléma lényegét. Ballard világosan látja, hogy a fő kérdés az, vajon a birminghami felső középosztály számos tagjának kijáró társadalmi elismertség (mely értelemszerűen feltételez egyfajta gazdasági dzsentrifikációt) együtt járt-e a polgári értékek megtagadásával, a polgári identitás elvesztésével. A lehető legszélesebb forrásanyagra támaszkodó kutatások alapján Ballard úgy látja, hogy csak igen kevesen hagyták ott az üzletet, azok a cégek pedig, amelyek a 20. század folyamán is a 19. századi eredetű nagy ipari családok kezén maradtak, számos esetben egyértelműen sikerrel állták meg a helyüket.⁵⁴

Berghoff is elismeri, hogy „a nemesi címek és rangok, a reprezentatív villák és az arisztokratikus életmód további attribútumainak jelenléte nem jelentette az azonoságtudat elvesztését... [A vállalkozók körében] nem egy zárt arisztokratikus értékrend átvétele történt meg, hanem sokkal inkább egyes átvett elemek szinkretikus adaptációja, mely a polgári értékkanon magjának, azaz a munkaethosznak és a profitorientáltságnak semmi esetre sem okozott helyrehozhatatlan károkat.”⁵⁵ Ballard egy „hibrid kultúra” kialakulásáról beszél,⁵⁶ amely összhangban áll a Black Country üzleti elitjének részleges dzsentrifikációját meggyőzően bizonyító Trainor felvetésével, aki egy *kettős eredetű mentalitás* létéről szól.⁵⁷

Trainornak a földbirtokosság és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködés fontosságát hangsúlyozó kutatásai is alátámasztják azt a nézetet, miszerint a kulturális asszimiláció nem egyirányú folyamat volt, sőt egyesek szerint még csak nem is az arisztokrácia mentalitása volt az, amelyik erősebb maradt. „1832 és 1867 között átalakult az értékrendszer, és ami ekkor létrejött, az sokkal közelebb állt az üzleti világ nézeteihez, mint az arisztokrácia hagyományos értékmérőiehez.”⁵⁸

Mint ahogyan azt korábban láthattuk, Gillette arisztokratává váló üzletemberei sem vesztették el teljesen polgári identitásukat, hiszen még a vizsgált családok „gentry-generációjára” is jellemzőek voltak olyan polgári sajátosságok, mint az oktatás szerepének nagyra értékelése, a családon belüli szoros összetartás fontossága, az ambíciókkal teli, sikerorientált gondolkodásmód.⁵⁹

Véleményem szerint a Cadbury-k által példázott életutak – melyet alátámasztani látszik a Ballard által emlegetett „hibrid kultúra”, a Berghoff és Trainor által egyaránt körülírt kettős eredetű mentalitás – azt bizonyítják, hogy *jogos egy új fogalom, a kettős identitás bevezetése, mely alkalmasnak tűnik a részlegesen dzsentrifikálódott, polgári*

identitásának jelentős elemeit megőrző társadalmi rétegek kulturális és identitásbeli meghatározására. Aligha találhatunk alkalmasabb példát a kettős identitás illusztrálására, mint Joseph Chamberlaint, aki ugyan sikeres üzletemberként pályát váltott, ám politikusként is mindig hűségesen képviselte Birmingham ipari társadalmának érdekeit és sohasem adta meg magát az arisztokrata társadalom vonzásának; az establishment kulcsszereplőjeként is képes volt kívülről, időnként iróniával fűszerezett tárgyilagos-sággal szemlélni a rendszert és annak uralkodó rétegét. Fiaival, azok iskoláztatásával és leendő karrierjükkel kapcsolatos tervei világosan mutatják, Joseph Chamberlain úgy látta, Anglia és a birodalom nem nélkülözheti sem az életét a nemzet politikai irányításának szentelő úriembert, sem a helyi politika ügyeiben járatos ipari vállalkozót.

Remélem, szándékaim szerint sikerült bebizonyítanom, hogy az egész dzsentifikáció legfontosabb fázisát alkotó kulturális asszimiláció kétirányú, rendkívül bonyolult folyamatának a felső középosztályra gyakorolt hatása csakis az üzletemberek attitűdjének, mentalitásának alapos tanulmányozása révén érthető meg.

Saját, ez irányba ösztökélő kutatási tapasztalataim összecsengenek H. L. Malchow megállapításával, aki munkájában a viktoriánus kor üzletemberének társadalmi és politikai világát elemezte: „egyetlen lehetséges módszer van arra, hogy sikeresen hatoljunk be a polgári kultúra belsejébe, a közös élmények és összekapcsolódó életutak szövedékébe, betekintést nyerjünk a középosztály mentalitásába... A statisztikák mátrixába beillesztett életrajzi jellemzők pusztá felsorakoztatása erre nem alkalmas, gyakran félrevezető is, sőt nemritkán arra szolgál csak, hogy megerősítse azokat a sztereotípiákat, melyek a történész gondolkodásmódját jellemezték kutatómunkája kezdetekor.”⁶⁰

A dzsentifikáció sajátos problémakörében tehát a legfontosabb „fogódzót” a családi iratokon, memoárokon, végrendeleteken, életutak hitelesen felelevenítő nekrológon alapuló részletes életrajzi vizsgálatok jelenthetik; a dzsentifikáció végső kritériuma ugyanis kizárólag a mentalitás, az értékrend „tesztje” lehet.

Jegyzetek

- 1 Marsh, Peter T.: Joseph Chamberlain. Entrepreneur in Politics. Yale, Univ. Press, 1994. 18.
- 2 Jeremy, David J.–Geoffrey Tweedale: Dictionary of 20th Century British Business Leaders. Bowker-Saur, 1994. 29–31.
- 3 Ballard: i. m. 976.
- 4 Dutton, Austen Chamberlain: Gentleman in Politics. Ross Anderson, 1985. 3.
- 5 Idézi Ballard: i. m. 975.
- 6 Petrie, Sir Charles: The Chamberlain Tradition. 1938. 27.
- 7 Feiling, Keith: The Life of Neville Chamberlain. London, 1946. 12.
- 8 Petrie: i. m. 205.
- 9 Feiling: i. m. 90.
- 10 Uo.
- 11 MS 1687/5 Birmingham Városi Levéltár.
- 12 Ballard: i. m. 611.
- 13 Thompson: Business and Landed Society in the Nineteenth Century. 112.
- 14 Ballard: i. m. 106.
- 15 Uo. 546.
- 16 Uo. 627.
- 17 DBB, vol. 1. 85.
- 18 Ballard: i. m. 613.

- 19 *Trainor, Richard*: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al. (eds.): The First Modern Society. CUP, 1989. 196.
- 20 Uo. 190.
- 21 Stone a parlamenti képviselőseget tette meg egyik kritériumának a dzsentifikáció elbírálásában. Vö. *Stone*: i. m. 241.
- 22 *Gillette*: i. m. 323.
- 23 Birmingham Daily Post, 1915. február 9.
- 24 *Gardiner, A. G.*: The Life of George Cadbury. 1923. 60.
- 25 Birmingham Gazette, 1902. január 8.
- 26 Birmingham Faces and Places, vol. II. 1890. 105.
- 27 Daily Post, 1881. november 24.
- 28 Birmingham Gazette, 1881. november 24.
- 29 *Gillette*: i. m. 324.
- 30 DBB, vol. I. 647.
- 31 *Malchow, H. L.*: Gentleman Capitalists. Stanford University Press, 1992. 361.
- 32 *Rubinstein, W. D.*: The Evolution of the British Honours System. In: Elites and Wealthy in Modern British History. Harvester Press, 1987. 231.
- 33 *Malchow*: i. m. 361.
- 34 *Ballard*: i. m. 168.
- 35 Birmingham Gazette, 1922. február 9.
- 36 MS 1691/3 Birmingham Városi Levéltár.
- 37 Birmingham Daily Mail, 1906. október 15.
- 38 *Ballard*: i. m. 180.
- 39 Uo. i. m. 435–632.
- 40 Uo. 558.
- 41 Uo.
- 42 A gyárosok lakóhelyi jellemzőire utaló adatokat általában az 1881-es népszámlálási adatokból vettem.
- 43 Daily Post, 1894. február 19.
- 44 Daily Mail, 1881. június 17.
- 45 A népszámlálási adatokból persze csak a bentlakó cselédek száma deríthető ki, a bejáróké nem.
- 46 *Ballard*: i. m. 370.
- 47 Birmingham Gazette, 1922. október 25.
- 48 DBB, vol. I. 647.
- 49 *Sanderson, Michael*: The English Civic Universities and the 'Industrial Spirit' 1870–1914. In: Historical Research, 61. 144. 91. Idézi: *Thane*: Aristocracy and Middle Class. 103.
- 50 MS 1691/7 Birmingham Reference Library.
- 51 *Ballard*: i. m. 234.
- 52 Birmingham Gazette, 1881. június 17.
- 53 Éppen ezért az olyan vitáknak, mint amelyeket például Rubinstein és F. M. L. Thompson folytatnak a dzsentifikáció gazdasági aspektusának olyan elemeiről, mint a földvásárlás, véleményem szerint csupán másodlagos jelentőségűek a dzsentifikációs folyamat végső kimenetele szempontjából. Rubinstein tév-úton jár, amikor azon töpreng, mekkora az az acre-küszöb, amiktől már egy üzletember földbirtokosnak tekinthető, és nemcsak egyszerűen földdel rendelkező üzletembernek. Erre a kérdésre ugyanis a választ meglehetősen bizonyossággal csak az üzletemberek gondolkodásmódjának, értékrendjének vizsgálatával lehet megadni.
- 54 *Ballard*: i. m. 965.
- 55 *Berghoff, Hartmut*: A polgárság arisztokratizálódása? Kézirat. 12.
- 56 *Ballard*: i. m. 970.
- 57 *Trainor*: i. m. 190.
- 58 *Daunton, M. J.*: „Gentlemanly Capitalism” and British Industry 1820–1914. Past and Present, No. 122, 1989. február 132.
- 59 *Gillette*: i. m. 338.
- 60 *Malchow*: i. m. I.

JOHN SARIS UTAZÁSA JAPÁNBA,
1611–1614

A 16–17. század fordulóján az angol tengerentúli kapcsolatok jellegében változás állt be. Nyugaton, Észak-Amerikában létrejött az első kolónia, ami ugyan nem bizonyult tartósnak, a példa mégis hamarosan követésre talált. A Távol-Kelet felé irányuló közvetlen kereskedelem területén is hatalmas áttörés történt: 1600-ban létrejött a Kelet-India Társaság, amely mind a térségben régebb óta jelen levő hatalmakkal (Spanyolország, Portugália), mind a dinamikusan feltörekvő, újonnan létrejövő Hollandiával konkurenciaharcba került. E harc során mind az új piacok, mind a helyi termékek (főleg a különböző fűszerek) megszerzése különösen fontos volt, így került sor – a fent említett négy ország közül utoljára – az első angol expedíció megindítására Japán felé.

Dolgozatom fő célja ennek az utazásnak az ismertetése, elsősorban vezetője, John Saris hajóskapitány szemszögéből. Munkámhoz elsődleges forrásként az ő hajónaplóját használtam. A forrásnak több különböző változata maradt fenn: jelen dolgozat a Takanobu Ocuka által szerkesztett, *The First Voiage of the English to the Islands of Japan* című munka alapján készült. Az ennek alapját képező Saris-kézirat a tokiói Tójó Bunkóban található. Ezen kívül a naplónak megtalálható egy kézírata az India Office-ban is. (Marine Records, No. XIV.) A Samuel Purchas munkájában található naplószöveg mindkét változattól különbözik, ami további kéziratok létezését feltételezi.¹ A Takanobu-féle változat közli a másik két verzió eltérő részeit is. Ennek alapján ismeretem az általa megfigyelt fontosabb japán szokásokat, a nagyobb városok leírásait, a kereskedelmi lehetőségeket. Japán mély benyomást gyakorolt Sarisra. Ez elsősorban a különböző területek, kultúrák leírásában megfigyelhető eltérésekben tűnik ki: Japánt írja le a bejárt helyek közül a naplóban a leghosszabban – itteni ténykedésének ismertetése a naplónak kb. negyedét teszi ki, noha csak fél évet töltött el itt. Ezenkívül jóval több japán szokást ír le, mint például arabot.

Saris – játszott szerepéhez képest, ti. mint az első Japánba eljutó angol hajó kapitánya – a szakirodalomban csak a második helyet foglalja el William Adams mögött. Adams volt az első angol, aki bizonyíthatóan eljutott a távoli szigetországba, és akivel több cikk mellett két könyv is foglalkozik.² Saris utazásáról ezzel szemben csak egyes munkák részeként emlékeznek meg, a magyar szakirodalomban pedig még a nevééről sem esik említés, noha utazása jelentős szerepet játszik az angol–japán kereskedelmi kapcsolatok létrejöttében.

Angolok a tengerentúlon

Az első fontosabb angol felfedező utazás még a 15. század végén történt: John Cabot nem sokkal a kontinens felfedezése után Észak-Amerikába hajózott. A következő évtizedekben a fenti mellett új célterületek jelentek meg: mind Afrika nyugati részét, mind

Közép-Amerikát egyre gyakrabban látogatták angol hajók, nem kis feszültséget keltve ezzel a szigetország és az ibériai államok között, noha tartós eredményt ezek az akciók nem hoztak. A 16. század második felében a világ tovább tágult az angolok számára: egyrészt az orosz állammal és ezen keresztül Perzsiával vették fel a kapcsolatot, másrészt pedig a Földközi-tengeren is egyre gyakoribbá vált az angol hajók jelenléte.

A század végének közeledtével több esemény is mutatja Anglia felzárkózását a hajózás terén. Ilyen volt Francis Drake vállalkozása, aki a világon másodikként hajózta körül a Földet (1577–1580). Ez volt az első látogatás, amit angol hajó tett a Távol-Keleten. A másik siker, amit a brit hajózás elért, a spanyol tengeri támadás megghiúsítása volt 1588-ban, a Nagy Armada legyőzésével. Ebben az időszakban jött létre a szigetország első tengerentúli kolóniája is. A fent felsorolt expedíciók elsődleges célja a zsákmányszerzés volt: elsősorban nemesfémek szerzése.

Ezeket a látványos sikereket időben megelőzték egyes expedíciók, melyeket mégis utolsónak hagytam felsorolásomban. A Távol-Kelet elérésére irányuló kísérletekről van szó, egy északkeleti vagy északnyugati „átjárón” keresztül. Itt már a cél sem elsősorban a nemesfémek zsákmányolása – főleg felderítő utakról van szó, későbbi kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének reményében. Az első ilyen kísérlet a 16. század elején történt, ezután több utazás indult hasonló céllal.³ A célkitűzést ugyan nem sikerült megvalósítani, azonban mégsem beszélhetünk teljes sikertelenségről: jelentős földrajzi felfedezések történtek, egy ilyen út eredménye lett például a Moszkva Társaság létrejötte 1554-ben. Végeredményben pedig bebizonyosodott, hogy ez az északi útvonal a kor viszonyai között nem használható kereskedelemre (a legtöbb hajó, ami nekivágott a jégvilágnak 100 tonna alatti volt). Ezután – noha jelentős idővesztéssel – az „északi” országok (Anglia, Hollandia) is a „bevált” útvonalakat kezdték használni a Távol-Kelet felé. Közülük elsőként a hollandok érték el ezt a térséget.

Hollandok és angolok a Távol-Keleten

A hollandok korábban, az angolokhoz hasonlóan, nagy energiát fektettek egy „északkeleti átjáró” keresésébe, hogy így jussanak el – Oroszországot megkerülve – Ázsia keleti részére. A később jelentős szerepet játszó William Adams is részt vett egy ilyen utazáson. Természetesen ezek a törekvések is sikertelennek bizonyultak. Végül 1595 áprilisában dél felé, Afrikát megkerülve, indult el egy, négy holland hajóból álló kereskedelmi flotta az indonéz szigetvilágot megcélozva.

A váltás egyik fő okának azt tarthatjuk, hogy II. Fülöp spanyol király lezáratta Liszszabon kikötőjét a hollandok előtt,⁴ így sürgőssé vált a közvetlen kereskedelmi kapcsolat kiépítése Kelet-Indiával, és időhiány miatt a több évtizede bevált útvonalat használták ők is. Az Indonéziába induló hajók közül három érkezett vissza borssal megrakottan 1597. augusztus 14-én. Ez a siker fellelkesítette a hollandok vállalkozási kedvét: hat különböző társaság jött létre a távol-keleti kereskedelem megeremtésére, és 1598 folyamán 22 hajó tűzte ki célul az indonéz szigetvilág elérését.

Számunkra ezen társaságok közül a Rotterdam Társaság expedíciója a legfontosabb. Ennek a társaságnak volt az alkalmazottja főnavigátorként az angol William Adams. A flotta 1598 júniusában hagyta el Hollandiát, majd nyugat felé vette útját. 1599 áprilisában érték el a Magellán-szorost, azonban áttelelésük után egy vihar szétszórta a hajó-

kat. A *Liefde* (a hajó, amelyen Adams is utazott) Japán felé vette útját, ugyanis a legénység egyik tagja, Dirrick Gerritson 1585-ben már járt a szigetországban, és egy korábbi állítása szerint a „*gyapjúruhát nagy becsben tartják azon a szigeten*”.⁵ A hollandok 1600 áprilisában értek partot Japánban. Ekkor a legénységnek már csak 24 tagja volt életben (az eredeti 110-ből), nagyobb részük annyira legyengülve, hogy képtelen volt bármilyen munkát végezni.

A hajó érkezése nagy feltűnést keltett. Hamarosan kíváncsiskodók tömege lepte el, akik „*elloptak mindent, amit tudtak*”.⁶ Közben megérkeztek a helyi daimjó⁷ katonái, nehogy a hajó árukészletének is lába keljen. A hajósokat egy házban szállásolták el, és Japán *de facto* első embere, Tokugava Iejaszu is értesítést kapott az esetről.⁸ Mielőtt Iejaszu válaszolhatott volna, más érdeklődők is színre léptek: portugál jezsuiták Nagaszakiból, akik a tengerészeket kalóznak állították be (ezt támasztotta alá a sok fegyver, ami a hajón volt) és kivégzésüket akarták. A portugálok ellenséges magatartásának több oka is lehetett: például kereskedelmi – feltették pozíciójukat Japánban. Az elsődleges ok azonban minden bizonnyal vallási volt, ugyanis a jezsuitáknak a spanyol ferences szerzetesekkel is több ellentétük támadt Japánban, elképzelhető tehát, miképp tekintettek a protestáns hollandokra, akiket ráadásul még lázadónak is tekinthettek, mivel a németalföldi szabadságharc ekkor még javában folyt.

A döntést végül Iejaszu hozta meg. Noha ő volt a legerősebb birtokos Japánban, helyzete még korántsem tekinthető szilárdnak, sőt, a régecske között háború volt kilátásban. A *Liefde* érkezésekor már mindkét oldalon folytak az előkészületek, így érthető, hogy Iejaszu fokozott érdeklődést mutatott a hajó iránt, amin jelentős mennyiségű fegyver is volt. Ez a fegyverzet jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1600 októberében vívott szekigaharai csata Iejaszu győelmét hozta.

Iejaszu magához vitette Adamsot,⁹ és a többszöri kihallgatás eredménye az lett, hogy a hajósokat szabadon bocsátották, és eltulajdonított javaikért kártérítést kaptak. Többségük végleg Japánban maradt. Hajójuk előbb Edóba¹⁰ került, majd hamarosan elsüllyedt.

A *Liefde* sorsáról közvetett hírek már 1601 augusztusában elérték Hollandiát Oliver van Noord¹¹ által. Ennek ellenére a bajba jutottak hazavitelére nem történt kísérlet, mivel a Rotterdam Társaság csődbe ment. Az első, akik a hollandok közül elhagyhatták a szigetet, Quackernack kapitány és Melchior van Santvoort 1605-ben magukkal vitték Adams levelét, továbbá Iejaszu kiváltságlevelét, melyben fontos kereskedelmi privilégiumokat ad a hollandoknak. A holland–japán kereskedelmi kapcsolatok végül 1609-ben létesültek, amikor holland kereskedelmi lerakat létesült a japán Hirado városában. A telep az ún. Egyesült Kelet-indiai Társaság (*VOC = Vereenigde Oost Indische Compagnie*) fennhatósága alá tartozott. Ez a társaság 1602-ben jött létre, jelentős kereskedelmi sikereket ért el és gyors terjeszkedésbe kezdett, különösen a portugálok rovására. Több kereskedelmi telepet létesített, sőt a kalózkodás is bevett eszköze volt.

Az angolok kissé lassabban cselekedtek. Noha 1600-ban létrejött a Kelet-India Társaság, az korántsem volt olyan sikeres, mint holland társa. A társaság tizenöt évre monopóliumot kapott a Távol-Kelet felé irányuló angol kereskedelem lebonyolítására.¹² Első expedíciójuk 1601-ben indult, öt hajóval, James Lancaster vezetésével. Ennek az utazásnak az eredményeként jött létre első kereskedelmi telepük Indonéziában, Bantamban, 1602-ben. Rengeteg borsot hoztak be Angliába, aminek értékesítése ugyan

jelentős nehézségekbe ütközött, mégis ez lett a következő néhány évtizedben a kereskedelem fő tárgya. A következő utazások során további lerakatok jöttek létre: Masulipatan (Koromandel-part Indiában), Surat, Patani és Ayuthia.

Noha az első két kereskedelmi út 95%-os hasznot hozott,¹³ a társaságnak több olyan gyengéje volt, ami miatt a hollandok lépéselőnybe kerültek. Monopóliumuk nem volt teljes: 1604-ben I. Jakab angol király engedélyt adott Sir Edward Michelborne-nak, hogy „felfedezze Cathaia, Kina, Japán, Korea és Cambaia országát”, és hogy ott kereskedjen.¹⁴ Ez az expedíció sem tervezett célját nem érte el, sem különösebb sikert nem hozott.

Röviden tekintsük át az Angliában ebben az időben megszerezhető információkat. Az első kísérletek Japán elérésére északkelet felé történtek. John Dee térképész a következő tanácsokat adta egy 1580-as expedíció vezetőinek: „Lehetőségek van, hogy a japán szigetre hajózzatok, ahol keresztyényeket találtok, jezsuitákat különböző keresztyény országokból, talán néhány angolt is.”¹⁵ Az első angol nyelvű beszámolót Japánról az 1577-ben megjelent, Richard Willes által írt *The History of Traueyle in the West and East Indies* című munkában találhatjuk. 1598 és 1600 között adták ki Richard Hakluyt *Principall Navigations* című művének második kiadását, ami szintén tartalmazott Japánról szóló információkat. 1598-ban, Londonban jelent meg egy holland utazó, Jan Huyghen van Linschoten *Itinerario* című könyvének angol fordítása. Ez a munka volt a legnagyobb hatással Sarisra: kétszer is hivatkozik Linschotenre,¹⁶ valamint egy érdekes közvetett utalást is találhatunk nála, nevezetesen, hogy Saris szigetként említi Koreát,¹⁷ úgy, ahogy Linschoten egyik térképén az megtalálható. Az ezekben a munkákban található információk alapján Japán éghajlata jó piacot biztosíthatott az angol textíliáknak.

Az 1610-es évek elején fokozódott az üzenetváltás Adamsszal, aki még mindig Japánban tartózkodott. Ő is küldött egy üzenetet Bantamba, az angol telepre, és még ugyanabban az évben a Kelet-India Társaság vezetői is eljuttatták levelüket hozzá, melyben megírták szándékukat, hogy rendszeres kereskedelmet létesítsenek Japánnal. Adams erre újabb levelet küldött, ám ez már ahhoz is későn jutott el Bantamba, hogy Saris felhasználhassa a benne írtakat, amelyek a Japánnal folytatandó kereskedelemhez nyújtottak hasznos adatokat.

Saris utazása

A Saris vezette utazás (a Kelet-India Társaság nyolcadik útja) 1611. április 18-án indult három hajóval. A flotta parancsnoka a már említett, 31 éves John Saris volt. Ő részt vett már a Henry Middleton által vezetett második utazásban 1604-ben, majd Bantamban töltött mint kereskedő „négy évet, kilenc hónapot és tizenegy napot”.¹⁸ 1610 májusában tért haza Angliába a *Hector* fedélzetén.

Az utazásnak nem az volt az elsődleges célja, hogy kereskedelmi telepet hozzanak létre Japánban, sőt ha a kereskedők úgy látták volna, hogy elegendő árut szereztek be és az angol cikket eladták, Japánt útba sem kellett volna ejteniük. Japán csak egy lehetőség volt, az út fő célja az Indiában fekvő Surat volt.¹⁹

Az első fontosabb döntést a követendő útirányról Tammarinben kellett meghozni. Itt ugyanis Richard Cocks, az egyik kereskedő, miután visszatért a partról, egy levelet

adott át Sarisnak. Ezt 1611. szeptember 1-jén írta Henry Middleton, majd a helyi uralkodónál hagyta azzal az utasítással, hogy mutassa meg az arra hajózó hollandoknak vagy angoloknak. A levél egy incidensről szólt, ami Middletonnal történt meg a Vörös-tenger partján fekvő Moha városában,²⁰ ami az ottani kereskedés biztonságát egy csapásra megkérdőjelezte. A történetek ellenére a fontosabb kereskedőkből álló tanács úgy határozott – Sarisszal egyetértésben –, hogy útirányukon nem változtatnak és továbbmennek Áden és Moha felé, hogy a monszun beálltaig ott kereskedjenek. A kereskedőket bátorította még az is, hogy – ahogy Saris írja – „*nálunk volt a Nagyúr* (a török szultán – Sz. G.) *engedélye, ami egyetlen előző hajónál sem*”.²¹

Moha kikötőjét március közepén érték el Sarisék. Ekkor derült ki, hogy az előző kormányzót (aki felelős volt Middleton hajóinak megtámadásáért) leváltották, és egy muszlim hitre tért görög, Ider aga a vezető. Az angolok ennek ellenére mégis bizalmatlanok voltak. Saris csak megfelelő tús ellenében volt hajlandó elhagyni a hajót és partra szállni. Az arabok azonban hajlottak a kereskedésre, sőt még egy kereskedelmi telep létrehozásának engedélyezése is felmerült részükről.

A békés kapcsolatnak azonban hamarosan véget vetett Middleton megérkezése Suratból, ahol csak minimális forgalmat sikerült lebonyolítania, míg Mohába érkezése után azt akarta elérni, hogy megtorlasképp korábbi sérelmei miatt Sarisék szüntessék be a kereskedelmet a helyiekkel. Miután e törekvése nem járt sikerrel, minden eszközzel, akár fegyveres úton is megpróbálta távol tartani a – főleg Indiából – Mohába tartó kereskedőhajókat,²² így Saris szavaival élve: „*itt nem volt remény további kereskedésre*”.²³ A helyzetet tovább rontotta, hogy a surati kereskedelem sem tűnt sok haszonnal kecsegtetőnek: „*reményeink bármilyen kereskedésre Suratban olyan kicsik voltak, mint az, amit már találtunk Mohában*”.²⁴ Ez nagy veszteség volt, ugyanis Suratban több terméket be lehetett volna szerezni olcsón (pl. indigó, elefántcsont), amin később jelentős hasznot lehetett volna húzni. Így Saris április elejétől a Vörös-tenger bejáratánál cirkált, hol ebben, hol abban a városban töltve el rövidebb-hosszabb időt.

Vörös-tengeri kereskedését így foglalja össze röviden Saris: „*Angol árucikkeinket nem találtuk eladhatónak, a helybeliek szegények, és a törökök nem akarnak üzletelni velünk*.”²⁵ A csere egész mennyisége 46 174 reál volt. Így aztán a hajók továbbindultak kelet felé, Surat elkerülésével. A *Thomas* és a *Hector* május 23-án, illetve augusztus 8-án indult el, míg a *Clove* szeptember elején indult keletnek, Bantam felé véve az irányt.

A fenti eseményekből jól láthatjuk az egyik okot, ami miatt az angol Kelet-India Társaság kezdetben kevésbé volt eredményes, nevezetesen azt, hogy az egyes kapitányok, illetve utazások között nehezen sikerült a szükséges összhangot megteremteni, így az egyéni ambíciók gyakran a Társaság hatékonyságának rovására mentek.

A *Clove* 1612. október 24-én érkezett Bantamba,²⁶ ahol ott találta Adams Japánból küldött levelét. Saris gyorsan beszerezte másik két hajójának a rakományt, mivel azok csak kevés borsot tudtak vásárolni a közbeeső szigeteken, és útnak indította őket Anglia felé. „*A hely annyira egészségtelen, emellett embereink annyira kicsapongók, itallal és nőkkel töltik idejüket*” – magyarázza a döntést Saris.²⁷

A *Clove*, immár egymagában, január 12-én indult el Japán felé. Rakománya 700 zsák borssal bővült, amit a Japánban történő üzletelés céljaira vettek az angolok. A hajó nem egyenesen a szigetország felé indult, hanem útba ejtette a Maluku-szigetcsö-

portot. Az angolok megpróbálták szegfűszeget beszerezni a bennszülöttektől, ám ezen törekvésük a sziget urainak, a hollandoknak heves ellenállásába ütközött. A helyi uralkodó – holland nyomásra – halálbüntetés kilátásba helyezésével eltiltotta a helybelieket a szegfűszeg angoloknak történő eladásától, majd hírek érkeztek, hogy a hollandok katonákat vontak össze a környező szigetekről, végül befutott két hajójuk is az angoloké mellé. A hollandok egy írást küldtek az angoloknak, amelyben lépésükre a következő magyarázatot adják: „*Minden nép a Maluku-szigeteken örökös szerződést kötött velünk az összes szegfűszegükre 50 reál²⁸ áron a 200 cattie-s baharért, cserébe azért, hogy kiszabadították őket a spanyol szolgaságból.*”²⁹ Mindezek ellenére, mivel az adás-vétel nem maradt abba, a bennszülötteket fegyver használatával kellett megfélemlíteni. Az angolok végeredményben 3690 font szegfűszeghez jutottak. A szigetvilágot 1613. április 14-én hagyta el a hajó, immár ténylegesen Japán felé.

Saris Japánban

Japánok vendégségben

Az első japán hajókkal – négy halászcsonakkal – 1613. június 10-én találkoztak az angolok, amelyek másnapra a Kjúsu szigetén fekvő Hiradóba vezették őket. Érkezésükkor Macúra Takanobu Hizen no Kami, a helyi daimjó is meglátogatta a hajót, nagyapjával, Macúra Sigenobu Ho-Innel. A helyi urak üdvözlési módját így írja le Saris: „*Lehúzzák cipőiket (nem viselnek zoknit), azután jobb kezüket összeítik a ballal, ráteszik térdeikre, és így kicsit ide-oda mozgatva kezeiket lehajolnak és kis lépésekkel eloldalaznak az üdvözölt társaságtól és azt kiabálják: Augh, augh.*”³⁰ Saris ezután „bankettet” adott a japánoknak, majd átadta nekik az angol uralkodó levelét. Az „öreg király”³¹ ezek után még többször meglátogatta az angolokat: augusztus elejéig másfél hónap alatt hétszer. Sőt, július 9-én – Saris szavaival élve – „*kérte, hogy bocsásanak meg neki, hogy nem jött olyan gyakran látogatóba, mint korábban.*”³² (Ekkor legutóbb július 3-án látogatta meg Sarist, amikor együtt reggeliztek.) A Macúra család tagjain kívül még két daimjó látogatott az angolok hajójára: „*Goto királya*” (1613. július 7-én) és „*Samedon, Crats királya*” (1613. november 20-án), valamint számos nemes, köztük „*Nagasaki kormányzójának két fia*” is.

E látogatásokkal kapcsolatban több olyan megjegyzést olvashatunk, amelyek fontos információt hordoznak a helyi viszonyokról. Az „öreg király” egy látogatása alkalmával például négy nőt is vitt magával, akik húros hangszeren játszottak, európaihoz hasonló kotta alapján.³³ Több helyen kiemeli Saris, hogy a helyi előkelők csodálják hajóját. Ez alapján valószínű, hogy az angol hajóépítési technika jóval fejlettebb lehetett a japánnál, elsősorban minőségi téren. Ezzel magyarázható az is, hogy Iejaszu két hajót is építtetett magának Adamsszel.

Mivel ezen látogatások alkalmával általában valamilyen étkezésre is sor került, hasznos lehet áttekinteni a japánok által fogyasztott főbb élelmiszereket. A legfontosabb táplálék a rizs volt, de elterjedt volt a búza is. A zöldségek közül a retket és a fehérrépat termesztették a leggyakrabban, a legtöbb európai utazó meg is említi ezeket. Érdekes véletlen, hogy a burgonya éppen az angolok közvetítésével került Japánba: „*1615. VI. 19.: krumplit ültettem, egy olyan dolgot, amit Japánban még nem termesztének*” – írja Cocks naplójában.³⁴

Az állatok közül a vadállatok egész tömegét találhatjuk a japánok „étlapján”: vadkacsa, fácán, fogoly, szarvas, vaddisznó, nyúl. Az ország elhelyezkedésének következtében a hal is nagyon elterjedt táplálék volt. Háziállatok közül sok sertést tartottak, valamint kecskét, bárányt, tyúkot, továbbá szarvasmarhát és lovat, ezek elég kis terméűek és patkolatlanok is. (Utóbbi kettőt használták szántásra is.)³⁵ Az egyedüli újdonság az lehetett az európaiaknak, hogy Japánban nem ittak tejet, és azt semmilyen formában nem is használták fel.³⁶ (Utal rá más európai, például Francesco Carletti firenzei utazó is.) Italuk általában meleg víz volt, hideg vizet nem ivott a többség, valamint rizsből készült bor.

Az első hetek Japánban

Érkezésük után az angolok várakozásra kényszerültek, ugyanis Adams nem volt Hiradóban, és nélküle esélyük a sikerre sokkal kisebbnek tetszett. Adams érkezéséig azonban nem telt haszontalanul az idő. A kínai negyed vezetőjétől, Li Tantól béreltek egy épületet hat hónapra. Ezzel lehetővé vált az áruk szárazföldre rakodása és átválogatása, és ezáltal a kereskedelem megindítása. Az épület személyzete kezdetben 26 fő volt.³⁷

Végül július 29-én, 48 nappal a *Clove* Japánba érkezése után, Hiradóba ért William Adams. Saris és az angolok egy része azonban hamarosan ellenszenvvel kezdett viselkedni iránta. A kapitány felajánlotta neki, hogy válasszon egy szobát az épületükben, valamint kísérőket magának a kereskedők közül, amit Adams elhárított. Ezenfelül angol zászlóját egy szegényes ház régi ablakába tette ki, ami szinté zavarta az angolok önértékét. Saris így ír Adams viselkedéséről: „*nem engedte sem kereskedőinknek, sem másnak, hogy csatlakozzanak hozzá, ami nagyon furcsa volt nekünk...*” Később ugyan „*ajánlkozott, hogy kísérjük el szeretetben, de épp az ellenkező módon kezelt bennünket*”.³⁸ Az ellenszenv odáig fajult, hogy Adams nem hagyta el Japánt Saris hajójával, különböző kifogásokat hozva fel. Saris rögtön első találkozásuk után „honosodott japánként” ír róla, később pedig csak tovább romlott a viszony a két személy között: Saris ajándékáért Adams csak hat shilling értékű viszonzást adott, majd Adams szolgáját kapták csaláson az angolok, ami tovább élezte a két férfi közötti ellentétet. Ehhez hasonló esetek vezettek végül oda, hogy Saris Japánból való távoztakor Cocksnek a következőket írja: „*Mr. Adams csak arra alkalmas, hogy a dzsunka kormányosa legyen, és hogy az udvarnál tolmácsnak használják, ha nincs munka számára a tengeren.*” Ennek ellenére az angoloknak szükségük volt Adamsre, mivel bejáratos volt Jejaszuhoz. Az Adamsnek tulajdonított nagy szerepet jelzi, hogy a Társaság részéről 47 reál, Saristól pedig 118 reál értékű ajándékot kapott.

Japán törvények

Saris ezekben a napokban naplójában nagy részt szentelt a kivégzések, illetve körülményeik leírásának. Volt alkalma tanulmányozni ezeket: augusztus 8-án három személyt végeztek ki,³⁹ két nap múlva pedig újabb hármat. Az utóbbiak közül egy embert lopásért ítélték el: „*ellopott egy zacskó rizst 2 schilling 6 penny értékben szomszédjától, akinek égett a háza*” – magyarázza az okot Saris.⁴⁰ A kivégzés mindkét esetben ugyanúgy zajlott le: a halálra ítéletknél egy tábla és egy papírzászló volt, melyekre az elkövetett bűnök voltak felírva. A bűnösöket fegyveres őrök kísérték az ítéletvégrehaj-

tás színhelyére, ahol lefejezték őket, majd utána „minden férfi, akinek tetszett (elég sokan), kipróbálta katanája (japán kard – Sz. G.) élességét a holttesteken... és mind a hármat olyan kis darabokra vágta, mint egy ember keze, és még ezután sem hagyták abba, hanem a darabokat egymásra tették, hogy kipróbálják, egy ütéssel hányat tudnak szétvágni”.⁴¹

A halálbüntetés elég gyakori volt az országban: a fenti kivégzéseken kívül olvashatunk egy esetről, amely során Hirado daimjója az utcán mindenemű tárgyalás nélkül megöleti egyik emberét. A vád vérfertőzés volt. A lopásért halál járt, akármilyen értékű volt a lopott tárgy, mivel – ahogy Cosme de Torres⁴² írja – „egy olyan ember, aki elvesz egy dolgot, elvesz majd százat is, ha alkalma lesz rá”.⁴³ Ezenkívül kivégezték a fegyvert rántó személyeket, továbbá a gyilkosokat, összeesküvőket, valamint azokat, akik megszegtek a sógun törvényeit, vagy nem engedelmeskedtek feljebbvalójuknak.

A látott eset az angolok számára hamarosan nagyobb jelentőséget kapott, mint holmi érdekesség, ugyanis az angol tengerészek viselkedése nem sokat javult, és hamarosan a következő incidens történt: „Úgy esett, hogy ketten a társaságunkból összevesztek és a partra akartak menni (ti. harcolni – Sz. G.).”⁴⁴ A veszély, amit a fenti ítéletből is láthattunk a következő volt: „Itt szokás, hogy aki dühében fegyvert ránt – annak ellenére, hogy nem okoz vele kárt –, azt rögtön darabokra vágják. És ha egy kis sebet is ejt, nemcsak magát, hanem egész háza népét kiirtják.”⁴⁵ Ennek ellenére, noha a veszéllyel tisztában voltak, a tengerészek tovább folytatták botrányos viselkedésüket. Számos bejegyzést olvashatunk a kapitány naplójában arról, hogy részegeskedtek és nyilvánosházakat látogattak.

Az angolokra nézve a legveszélyesebb incidens november elején történt, amikor két tengerész részegen harcolni kezdett a parton, és megsebesítették egymást. Egyikük két hét múlva meghalt, noha sebei – ha engedi – gyógyíthatók lettek volna. Ez a botrány a végsőkéig próbára tette a japánok türelmét. Noha halálos büntetés nem született (a daimjó valószínűleg nem akarta elriasztani birtokáról az angolokat), de Ho-In a következő üzenetet küldte: „Ha még többen a partra jönnek harcolni és vért ontani a birtokán (a törvényeket megszegve), darabokra vágatja őket.”⁴⁶

Saris egy másik helyen még egy utalást hoz a törvények szigorúságára: „(Amikor) ...megközelítettünk egy várost, kereszteteket láttunk azok holttesteivel, akiket keresztre feszítettek. Ugyanis a keresztre feszítés szokásos büntetése a legtöbb gonosztevőnek.”

Utazás Iejaszuhoz – az érintett városok

Adams érkezése után minden készen állt, hogy az angolok engedélyt kapjanak a Japánba településre lejaszutól. Az ajándékok⁴⁷ összeválogatása után a kis csapat 1613. augusztus 7-én hagyta el Hiradót egy bárkán, amit a daimjó bocsátott rendelkezésükre. Az út végcélja Iejaszu tartózkodási helye, Surunga⁴⁸ volt. A küldöttség 19 főből állt, ebből 11 volt angol (Adamset is közéjük számolva). Az ajándékokon kívül az angolok magukkal vitték uralkodójuk, I. Jakab levelét is.⁴⁹ A Surungába vezető út első szakaszát tengeren tették meg az angolok, a következő útvonalon: Fuccate⁵⁰–Simonoszeki–szoros–Oszaka–Fusimi.

Az útközben érintett városok többé-kevésbé részletes leírását olvashatjuk Saris naplójában. Saris Fuccatében egy kövázat említ, amelyben sem ágyúk, sem katonák nem voltak. A vár falait egy vizesárok vette körül, mely „öt öl mély és kétszer olyan

széles⁵¹ volt. A vizesárkon felvonóhíd vezetett át. A várost – akárcsak a későbbiekben említettek – Londonhoz hasonlítja: „*Olyan nagynek látszott, mint London a falakon belül – jól épített és szabályos, így az ember az utca egyik végéről elláthat a másikba. A hely rendkívül népes, békés és barátságos.*”⁵²

Az utazás következő megállóhelye Oszaka volt (augusztus 27-én). Saris így ír a városról: „*Nagyon nagy, annyira, mint London, a falain belül sok nagyon magas, jó fahíddal, amik arra szolgálnak, hogy át lehessen kelni egy folyón, ami olyan széles, mint a londoni Temze. Láttunk néhány tetszetős házat is, de nem sokat. Oszaka egész Japán egyik fő tengeri kikötője, egy hihetetlenül nagy és erős várral, mély árkokkal a falak mentén, sok felvonóhíddal és vaslemezzel borított kapukkal. A vár terméskőből épült, bástyákkal, mellvéddel, kis löfegyverek és nyilak használatát lehetővé tevő lőrészekkel volt ellátva. A várban különböző átjárók voltak, ahonnan köveket dobálhattak a támadókra. A falak legalább 6-7 yard vastagok... A kövek kiváló kőbányából valók, nagyok, és olyan pontosan vágottak, hogy illeszkedjenek a helyükre, habarcsot nem is használnak, hanem csak földet tesznek közéjük, hogy kitöltsék az esetleg létező üres hasadékokat.*”⁵³

Fusimi után az utazás szárazföldön folyt tovább. Saris kapott egy gyaloghintót, abban vitték tovább, és két lándzsás⁵⁴ katona ment előtte. Ezek a gesztusok a nagy megbecsülést voltak hivatva kifejezni: „lándzsát” ugyanis a nemesek előtt hordtak,⁵⁵ gyaloghintót pedig csak egy helyen említ Saris (az előbb leírt helyőrség parancsnoka használta). A kavicsal vagy homokkal felszórt út mentén bizonyos távolságonként⁵⁶ jelzések álltak, sajátos „kilométerkövek”: két kis domb az út két oldalán, tetejükön kis fenyőfákkal. Ezen leírás alapján mindenképpen fejlettnek tekinthetjük a korabeli japán szárazföldi közlekedést.

Surunga városát, ahova szeptember 6-án értek, így írja le Saris: „*Olyan nagy, mint London összes külvárosával. A kézművesek... a külső részeken élnek... a jobb módúak a város belsejében, ahol nem zavarja őket a városi munka zaja.*”⁵⁷

Edó, ahova az Iejaszunál tett látogatás után szintén ellátogattak az angolok, „sokkal nagyobb volt, mint Surunga – írja Saris –, sokkal tetszetősebb kastéllyal. A kastélyt nagyon tündöklőnek tartottuk; a gerinc- és a sarokcserepek aranyozottak voltak, az ajtófélfákat aranyozáson kívül gazdagon díszítették. Házaikon nagy, szárnyakban nyíló deszkaablakok vannak, amik festettek, mint Hollandiában: üveget nem használnak hozzá. (...) Ötven lépésenként van egy-egy terméskőből épített, masszív kútő, mellette vödörök állnak, ezekkel vihetnek a közelben lakók vizet, ha tűz ütne ki. Ez az utca olyan széles, mint bármelyik angliai utca.”⁵⁸ Egy spanyol föméltség (Rodrigo de Vivero y Velasco) Japánban jártakor a város lakosságát 150 000 főre becsülte.⁵⁹

Az angolok néhány napot eltöltöttek Meacóban⁶⁰ is, amiről Saris a következőket írja: „*Japán legnagyobb városa,*⁶¹ *leginkább kereskedelemmel foglalkoznak lakói. Az egész ország fő fotoqui-ja, azaz temploma itt található: terméskőből épült... A fotoqui egy magas domb tetején áll, és ahogy az ember felmászik a dombra, mindkét oldalán 50 oszlop van terméskőből, 10 lépésnyire egymástól. Minden oszlopon egy lámpa van, melyekben éjjelente olaj ég.*”⁶² A templomot Hidejosi építtette, és állítólag, a szóbeszéd szerint „*a fotoqui falain belül 3000 koreai*⁶³ *orra és füle van eltemetve.*”⁶⁴ Meacót 20-án hagyták el, addig Iejaszu I. Jakabnak szánt ajándékaira vártak. Ez az ajándék tíz nagy festményből állt. Hiradóba november 6-án értek vissza az angolok.

Ezen leírásokból arra következtethetünk, hogy a japán építészet elég fejlett volt, noha a házak jelentős része fából készült. A városképre további utalást találunk Cocksnál: mindenkinek fel kellett szórnia a háza előtti utcarészt kavicssal.⁶⁵

Joao Rodrigues, egy portugál jezsuita, aki Adamshez hasonlóan közvetítő volt az európai utazók és a japán vezetők között, így ír: „*A város (ti. Kioto – Sz. G.) különösen tiszta, nagyobb utcái mentén kiváló patakokból és csermelyekből eredő víz folyik. Az utcákat naponta kétszer felseprik és vízzel felloccsolják, így tartják nagyon tisztán és frissen: minden ember a saját háza előtti részt tartja tisztán.*”⁶⁶ Talán ez lehet a fő oka annak, hogy sem a helybeliek, sem az európaiak részéről nincs utalás komolyabb járványra. A naplóban egyetlen betegség nevét találhatjuk csak meg: a leprára tesz utalást Saris, de erre is csak a jezsuitákkal kapcsolatban (ti. hogy fenntartottak egy menhelyet a leprások számára). Rajta kívül csupán Cocks tesz még említést egy himlőjárványról Nagaszakiban (1615-ben), amelyben 2600-an haltak meg,⁶⁷ a többi európai viszont a járványok ritkaságán csodálkozik. Ez a viszonylag kevés betegség elég meglepő, különösen, ha a kivégzettek temetetlen holttesteire gondolunk.

A fenti városleírások egyes részeiből a tüzek elleni védekezés fontosságára következtethetünk. Valóban: gyakran történtek tüzesetek, ugyanis az épületek többsége fából készült. A számos Saris által említett eset közül egy szándékos gyújtogatásként, a többi balesetként szerepel. Ezen tüzek során nem sérült meg sem az angolok épülete, sem egyéb tulajdona. Saris Bantamban való tartózkodása alatt írt naplójában is számos tüzesetet említ, ami azt mutatja, hogy nem csak Japánban volt ez súlyos veszély. Richard Cocks, aki Saris távollétében Hiradóban az angol ház ügyeit intézte, több, az alábbihoz hasonló incidenst is említ feljegyzéseiben: „*Az a hír terjedt el... hogy ezen az éjjelen Hirado városa porig ég; emiatt kikiáltók járták az utcákat egész éjjel, olyan zajt csapva, hogy csak kevesen tudtak pihenni.*”⁶⁸ Egy másik eset: „*A király kifejezett parancsot adott rá, hogy minden ház tetejére egy kád, azaz hús vödör vizet kell tenni. Emberek futkostak egész éjjel fel-le az utcákon, megparancsolva mindenkinek, hogy vigyázzanak a tűzükre; furcsa és félelmetes volt hallgatni őket.*”⁶⁹

Audiencia lejaszunál

Az angolokat szeptember 8-án fogadta Iejaszu. Ennek során Sarist Iejaszu titkos tanácsosa és az admirális a fogadóterembe vezették: itt volt az ex-sógun trónszéke, ami aranyszővettel volt borítva, kb. 5 láb magas volt, de nem volt baldachin felette. Mintegy negyedórás várakozás után az ajándékokat Sarisék a szőnyegre tették, még Iejaszu megérkezése előtt. Ezután megtörtént a találkozás, amely során Saris átadta az angol király levelét, amit a japán hagyományoknak megfelelően Iejaszu „*a kezébe vett, és a homloka felé emelt.*”⁷⁰

Ugyanezt az eseményt William Adams kissé másképp adja vissza, néhány olyan részletet is megemlítve, melyről kapitányunk „megfeledezett”. Adams említi, hogy az audiencia előtt élénk üzenetváltás zajlott le Saris és Iejaszu tanácsosa között. A kapitány ugyanis ragaszkodott hozzá, hogy Iejaszu az ő kezéből vegye át I. Jakab levelét, mire a tanácsos azt válaszolta, hogy „*nem szokás az országban, hogy bármilyen levelet egy idegen adjon át, hanem addig tarthatja azt a kezében, míg az uralkodó elébe nem érnek, és akkor ő (ti. a titkár – Sz. G.) elveszi kezéből és átadja az uralkodónak.*”⁷¹ Ezután Saris ellenkezett egy darabig, de a szokásokon nem tudott változtatni. Kényte-

len volt alkalmazkodni: Iejaszu titkára kezéből vette át a levelet. (A két leírás közül valószínűleg a második a hiteles. Ismerve Saris viselkedését, büszkeségét, feltételezhető, hogy tudatosan ferdítette el az események leírását.)

Ezután az angolok visszavonultak, és kereskedelmi kiváltságokra vonatkozó kérelmüket előbb lerövidítették 14-ről 10 pontosra, majd szeptember 10-én ezt a rövidített változatot továbbították Iejaszunak. Iejaszu – Saris szavaival élve – *„jóváhagyta, csak egy kérést tagadott meg, a következőt: mivel a kínaiak megtagadták a kereskedést az angolokkal... kapjunk jogot és szabadságot Japánba hozni őket.”*⁷² A hivatalos válasza azonban még várni kellett.

Az Iejaszunál tett látogatás után az angolok Edóba mentek, ahol meglátogatták Hidetadát, átadták neki ajándékaikat, valamint I. Jakab neki szóló levelét.⁷³ Hidetada két fényezett páncélt küldött az angol királynak (az egyik még ma is a Towerban van),⁷⁴ továbbá egy kardot, *„amit csak a legnagyobb rangú katonák viselhetnek itt”*.⁷⁵ Erről az audienciáról nem maradt fenn feljegyzés. Edóból az angolok útja Uragába vezetett, Adams lakhelyére. Ennek a kitérőnek a célja a helyi kikötő, illetve a hely kereskedelmi telep ellátására való alkalmasságának megvizsgálása volt. Erről a későbbiekben még bővebben esik szó.

A kiváltságok

Surungába szeptember 29-ére ért vissza a küldöttség, ahol várniuk kellett október 8-ig, amikor megkapták az Iejaszunak beadott kérvényre a választ. Ez tartalmazta Iejaszu I. Jakabhoz írott levelét, valamint a kereskedelmi kiváltságokat az angol kereskedők részére. A kiváltságlevélben az angolok engedélyt kaptak, hogy Japán bármely kikötőjében kereskedhessenek anélkül, hogy bármilyen vámot kellene fizetniük. Ez volt a leglényegesebb, ezenkívül néhány kevésbé jelentős engedményt kaptak: a japán alattvalók kötelesek voltak segíteni, ha az angolok bajba kerültek, az árakat az angolok szabhatták meg, az esetleg elhalálozó angolok javaival az angol telep vezetője rendelkezhetett. A kiváltságlevél végén található még egy pont, mely szerint az angoloknak jogukban állt felfedező utakra indulni akár Japán területén belül, akár idegen országokba. Itt elsősorban az északkeleti átvjárót felderítő expedíció terve merülhetett fel.

A kiváltságok nem hozták előnybe az angolokat a hollandokhoz képest, ugyanis néhány évvel korábban azok is hasonló jogokat kaptak. A portugálokra érvényes egyik megkötöttség alól viszont mentességet kapott mindkét protestáns állam, nevezetesen nem kellett egy kereskedőtársaságnak eladniuk a Japánba szállított selymet szabott áron, mint a portugáloknak.⁷⁶

A telep létrehozása

Mivel megvolt az engedély a kereskedelemre, már csak azt kellett meghatározni, hol létesüljön az angol kereskedelmi telep. Sigenobu Ho-In mindent elkövetett annak érdekében, hogy ez a telep Hiradóban létesüljön. Valószínűleg ennek tudható be gyakori látogatása az angoloknál, valamint velük szembeni engedékenysége is. A Macúra családnak roppant fontos volt, hogy minél több külföldi kereskedőt csábítson „birodalmába”, Hirado ura ugyanis a daimjóik közül az egyik legkisebb volt.

Korábban ugyan megfordultak Hiradóban portugál kereskedőhajók is, ám azok 1571 után csak esetenként választottak más kikötőt, mint Nagaszaki.⁷⁷ 1582-ig a por-

tugálok az egyetlen európaiak voltak Japánban, és miután a spanyolok (1582), majd a hollandok (1609) megjelentek, azután is nagy arányban részesedtek az ország külkereskedelméből, különösen a selyembehozatalból. (Selyemimportban való részesedésük 1600-ban még mindig 30% felett volt.)⁷⁸

Noha a VOC telepe 1609-ben Hiradóban létesült, ennek ellenére sok holland kereskedő látogatta a közelben levő Nagaszaki kikötőjét. A hollandok részesedése a portugáloké alatt maradt, és csak európai vetélytársaik távozásával indult rohamos növekedésnek. A fentieket ismerve érthetjük meg igazán, hogy a daimjó és családja miért tett meg minden tőle telhetőt azért, hogy az angolok is Hiradóban létesítsenek telepet.

Hiradón kívül még több helység neve felmerült. Iejaszu és Adams leginkább azt preferálta volna, ha az angolok Edóban maradnak telepükkel,⁷⁹ ami mellett az szólt, hogy a város a kifejezetten nagy települések közé tartozott, továbbá az, hogy innen viszonylag gyorsan megközelíthető volt az ország bármely pontja: „*Edóból Japán legtávolabbi részébe is 22 napra becsülték az utazást lóháton*” – írja Saris.⁸⁰

Felmerült Uruga neve is, egy kisvárosé, Edo közelében. Saris több napot eltöltött itt, és így ír róla: „*Oring Gaw hajózási célokra nagyon jó kikötő, ahol a hajók olyan biztonságban utazhatnak, mint London előtt a Temze folyón. Az oda vezető tengeri út nagyon biztonságos és jó, így sokkal jobb lesz hajóinknak odahajózni, mint Firandóba,*⁸¹ *figyelembe véve, hogy Oring Gaw a főszigeten van, és csak 14-15 league-re van Edótól (a fővárostól). A hely nem bővelkedik annyira élelmiszerben és húsban, mint Firando. Ez az egyedüli hiányossága azonban, Oring Gaw minden más dolgot tekintve Firadónál jobbnak tekinthető.*”⁸²

Mindezek ellenére Saris mégis Hirado mellett döntött, amit azzal magyarázhatunk, hogy ez jóval megfelelőbb hely volt a Bantamból érkező hajóknak mint első kikötő, és a kínai tengeri kereskedelem felé is régóta nyitva állt. Emellett az angolok innen szemmel tarthatták a hollandokat, valamint – kezdők lévén – az ő kárukon sokat tanulhattak.⁸³ A Hiradóba történő település ellen azonban jóval több dolog szól(hatott): a hollandok jelenléte erőteljes konkurenciát jelentett, emellett nekik már valószínűleg jelentős klientúrát is sikerült kiépíteniük. Hiradótól nem messze volt Nagaszaki kikötője, ahova nagy számban érkeztek külföldi kereskedők, azaz a vetélytársak száma jóval nagyobb volt, mint más helyeken lett volna. Hiradóban ebben az időben (1584) kb. 2000 lakos élt. A kortársaknak is elég rossz véleményük van a kisvárosról. Cocks így ír Hiradóról: „*Firando halászáros, nagyon kicsi és rossz kikötő, ahol 8-10 hajónál több nem lehet egyszerre anélkül a nagy veszély nélkül, hogy viharban tönkreteszik egymást.*”⁸⁴ 1637 márciusában egy holland kereskedő azt írta, hogy a VOC telepe nélkül Hirado nem más, mint egy jelentéktelen halászközség.⁸⁵ Mindezekon túl a helyiek sem voltak túl érdeklődők: „*A bennszülöttek most sokkal kelletlenebbek a vásárlásoknál, mint korábban, mert látják, hogy mi magunk nem voltunk készségesek azon dolgok viselésében, amit ajánlottunk nekik*” – írja Saris Hiradóba történt visszatérése után.

Noha a Hiradóba való települést helytelennek, elhibázott lépésnek tartom, ennek a ténynek messze nem volt döntő jelentősége a tíz év múlva történt kivonulásban.

Hiradóban nyolc angol maradt: William Adams (évi 100 font fizetést kapott), Richard Cocks (főkereskedő), Tempest Peacock (50 font/év), Richard Wickham (20 font/év), William Eaton (18 font/év), Walter Carwarden (12 font/év), Edward Sares (Sayers, 12 font/év) és William Nelson.⁸⁶

A hazatérés

A *Clove* 1613. december 5-én hagyta el Japánt. December 30-án találkoztak Henry Middleton egyik hajójával, és ekkor tudomást szereztek a kapitány haláláról. Bantam kikötőjét január 3-án érték el, ahol biztosították rakományukat hazafelé. (Elég drágán, mivel a helybeli angol kereskedők későbbre várták őket, és nem vettek borsot, a *Clove* érkezése után pedig annak ára hamarosan jelentős mértékben megemelkedett.) Ezek után február elején indult el a hajó Anglia felé. A hazaútról csak néhány bejegyzést olvashatunk a naplóban, végül az 1614. szeptember 27-i Plymouthba érkezéssel zárul a munka.

Saris azonban hazatérte után a Kelet-India Társaság vezetői megvádolták, hogy „saját zsebére” is folytatott kereskedést az út során.⁸⁷ Ezenfelül pornográf képek, illetve könyvek is előkerültek poggyászából, amely „műveket” később nyilvánosan elégettek. Saris e botrányai miatt végül nem maradt az angol társaság alkalmazásában, és többé nem indult kereskedelmi utazásra, bár életét ennek dacára gazdag emberként folytatta tovább.

Kereskedelem Japánban

Saris, Japánból való távozta előtt, Cocksnál hagyott levelében javaslatokat tett a kereskedelem további folytatására nézve. Ezek hasznosítása részben meg is történt: pl. az angolok vettek egy dzsunkát, majd Sziám felé indítottak több kereskedelmi utat. Ezek a vállalkozások hoztak is bizonyos hasznot. Volt azonban egy olyan javaslat, amelynek követése hatalmas baklövésnek bizonyult. Saris ugyanis azt tanácsolta, hogy Kína felé próbáljanak meg az angolok – kereskedelmi értelemben – terjeszkedni. Ezt Cocks meg is próbálta: a fenti Li Tannak, aki azzal hitegette, hogy a kínai uralkodótól engedélyt szerez a briteknek a hatalmas országban történő kereskedelemre, hatalmas összegeket adott erre a célra. Ezt a pénzt az angolok többet nem látták viszont.

Az angol telep Saris távozta után még kb. egy évtizedig létezett Japánban. Vezetője mindvégig Richard Cocks maradt. A telep megszüntetésének oka annak veszteségessége volt: ez nagy részben a felhalmozódó kintlevőségeknek volt köszönhető, amelyeknek mintegy felét Li Tan adósságai tették ki, míg másik felét néhány japán kereskedő és a Macúra család adósságai alkották. Ennek ellenére lett volna lehetőség nyereséges kereskedelem folytatására, amint azt a hollandok példája is mutatja. Ez – a Saris naplójában közölt árak alapján – elsősorban kínai selyem-, illetve bársonytermékek Japánba szállítása révén lett volna lehetséges. (Ezeket a cikkeket az elérhető haszon mértéke jóval 100% felett volt.) Ezenkívül érdemes volt még az indonéz szigetektől borsot, és borostyánkővet (a bantami ár háromszorosaért lehetett ezeket eladni) Japánba vinni. Az országból kifelé pedig – a legtöbb európai kereskedőhöz hasonlóan – ezüstöt lehetett volna szállítani. (Ezt főleg Kínában lehetett nagy haszonnal eladni.)

Noha mindezen lehetőségek léteztek, a kereskedést megnehezítették a régióban az európai hatalmak közt dúló harcok. Az angolok európai vetélytársaik közül előbb a hollandokkal, majd az ibériai államokkal kerültek harcba. További gondokat okozott a japán magatartás keményedése is, ami egyre inkább a keresztények visszaszorulásához vezetett a szigeten. Így a lehetőség, amit John Saris utazása teremtett, kihasználatlan maradt, mivel az angolok közel egy évtizedes kereskedelem után felszámolták kereske-

delmi telepüket Japánban. A kivonulás egyik fő oka az volt, hogy az angolok jelentős veszteséget halmoztak fel ott-tartózkodásuk során. E veszteség nem volt szükségszerű, elsősorban a kereskedők hibáinak, rossz üzleti fogásainak tudható be, amit az is igazol, hogy a holland telep Japánban a *VOC* egyik legjővedelmezőbb kereskedelmi telepe volt. A távozást Japánból ők maguk ugyan csak időlegesnek tekintették, ám visszatérésükre nem került sor, majd hamarosan Japán az elzárkózás politikáját választotta, így egy esetleges visszatérési szándék csak terv maradhatott.

Jegyzetek

- 1 *Purchas, Samuel*: Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Containing. A History of the World in Sea Voyages and Land Travells by Englishmen and Others. London, 1625.
- 2 *Tames, Richard*: The Servant of the Shogun. New York, 1987., *Philips, Roger*: The First Englishman in Japan. h. n. 1956.
- 3 Nem számítom e kísérletek közé John Cabot fent említett utazását, noha ennek célja szintén Kína elérése volt.
- 4 Spanyolország és Portugália között 1580 és 1640 között perszonálunió volt.
- 5 *Massarella, Derek*: The World Elsewhere. New Haven, 1990. 74.
- 6 *Tames, Richard*: i. m. 15.
- 7 Tartományúr japán neve.
- 8 A 16. század második felében Japánt sikerült egyesíteni korábbi széttagoltságából. 1600-ban egy öttagú régenstanács állt az ország élén, amiben Iejaszu volt a legnagyobb és legerősebb földbirtokos. 1603-ban megszerezte a sōgun címet, így névleg is Japán vezetőjévé vált. (A császár hatalma már több évszázada névleges volt.) 1607-ben fia, Hidetada javára lemond a sōguni címről, ám az államügyek tényleges irányítása a kezében marad. Ez a szokás, az utód javára történő névleges lemondás a daimjók körében is elterjedt volt. Többek között a Macúra család esetében is.
- 9 A kapitány, Jacob Jansz van Quackernack ugyan élt, de nem volt utazóképes állapotban.
- 10 Ma: Tokió.
- 11 Az első holland, akik körülhajózta a Földet.
- 12 *Massarella, D.*: i. m. 61.
- 13 *Riess, Ludwig*: History of the English Factory in Hirado. In: Transactions of the Asiatic Society of Japan. 1898. 5.
- 14 *Massarella, D.*: i. m. 62.
- 15 *Massarella, D.*: i. m. 64.
- 16 *Saris, John*: The First Voiage of the English to the Islands of Iapan. Tokio, 1941. 8. és 207.
- 17 *Saris, J.*: i. m. 204.
- 18 *Saris, J.*: i. m. 223.
- 19 *Massarella, D.*: i. m. 94.
- 20 Middleton 1610 novemberében Moha kormányzójának parancsára megtámadták. Legénységéből többen meghaltak, vagy megsebesültek, a többiek fogságba kerültek. Noha nemsokára szabadon engedték, de áruit elkobozták.
- 21 *Saris, J.*: i. m. 24.
- 22 *Saris* hajói is elkönnyelhettek bizonyos hasznot, ugyanis a feltartott hajókkal folytatott csere során sikerült a megfélemlített indiai hajókra igen előnytelen feltételeket kényszeríteni (pl. ólmot és vasat a bantami ár kétszereséért sikerült eladni nekik), másrészt pedig néhány indiai terméket is sikerült az angoloknak olcsón vásárolniuk. A naplóban két ilyen feltartott hajóval történt kereskedés árait találhatjuk.
- 23 *Saris, J.*: i. m. 52.
- 24 *Saris, J.*: i. m. 53.
- 25 *Saris, J.*: i. m. 62.
- 26 Ma: Bantem (Jáva szigetén).
- 27 *Saris, J.*: i. m. 66.
- 28 Az angolok 60 reált adtak.

- 29 *Saris, J.*: i. m. 106.
- 30 *Saris, J.*: i. m. 145.
- 31 Így nevezi a daimjó nagyapját *Saris*.
- 32 *Saris, J.*: i. m. 163.
- 33 *Saris, J.*: i. m. 150.
- 34 *Cocks, Richard*: *Diary of Richard Cocks*. London, 1899. 11.
- 35 Érdekes, hogy egy portugál utazó néhány évtizeddel korábban azt írta, hogy sertést, kecskét és bárányt nem lehet találni az országban. Vö. *Cooper, Michael*: *They Came to Japan*. London, 1965. 191.
- 36 *Cooper, M.*: i. m. 5.
- 37 *Saris, J.*: i. m. 182.
- 38 *Saris, J.*: i. m. 168.
- 39 Egy nőt házasságtörésért, két férfit pedig fegyveres harcért.
- 40 *Saris, J.*: i. m. 164.
- 41 *Saris, J.*: i. m. 163.
- 42 Spanyol hittérítő.
- 43 *Cooper, M.*: i. m. 40.
- 44 *Saris, J.*: i. m. 158.
- 45 *Saris, J.*: i. m. 158.
- 46 *Saris, J.*: i. m. 200.
- 47 A legtöbbet *lejaszunak* adták az angolok (349,25 réal). Ennek döntő része (mind mennyiségileg, mind értékben) textilია volt. Az angolok ajándékot adtak még *Hidetadának* (175 réal értékben: ez kb. a fele annak, amit apja kapott), *lejaszu* fiának, *lejaszu* és *Hidetada* „miniszterének”, továbbá három fontosabb méltóságnak is.
- 48 Ma: *Sizuoka*.
- 49 Ez egy előre megírt „fomanyomtatvány” volt; csak a címzett nevét és a dátumot kellett beírni.
- 50 Ma: *Hakata*.
- 51 *Saris, J.*: i. m. 176.
- 52 *Saris, J.*: i. m. 176.
- 53 *Saris, J.*: i. m. 178.
- 54 A fegyver valószínűleg *naginata* volt. Ezt az európaiak alabárdként szokták emlegetni, *Saris* lándzsát (pike) ír.
- 55 *Girón* említi. Idézi: *Cooper, M.*: i. m. 142.
- 56 *Saris league*-et ír (ez kb. 4,8 km), de valószínűleg a japán *ri* nevű mértékegységről van szó (kb. 3950 méter).
- 57 *Saris, J.*: i. m. 182.
- 58 *Saris, J.*: i. m. 188.
- 59 *Cooper, M.*: i. m. 284.
- 60 Ma: *Kiotó*.
- 61 A korábban említett *Rodrigo* 800 000 főre teszi a lakosok számát, míg a környéken lakókat 300–400 000-re. Vö. *Cooper, M.*: i. m. 279.
- 62 *Saris, J.*: i. m. 197.
- 63 *Hidejosi* ugyanis több hadjáratot vezetett Koreába, ahonnan valóban hoztak haza levágott füleket a japánok.
- 64 *Saris, J.*: i. m. 197.
- 65 *Saris, J.*: i. m. 248.
- 66 *Rodrigues, Joao*: *This Island of Japon*. Tokio, 1973.
- 67 *Cooper, M.*: i. m. 242.
- 68 *Saris, J.*: i. m. 251.
- 69 *Saris, J.*: i. m. 256.
- 70 *Saris, J.*: i. m. 184.
- 71 *Tames, R.*: i. m. 57.
- 72 *Saris, J.*: i. m. 185.
- 73 Ez hasonló volt az *lejaszunak* írott levélhez.
- 74 *Massarella, D.*: i. m. 115.
- 75 *Saris, J.*: i. m. 189.

- 76 Suinjónak hívták ezt a kötelezettséget. A selyem árát a portugáloknak az említett kereskedőtársaság állapította meg.
- 77 Boxer, *Charles Ralph*: The Christian Century in Japan, 1549–1650. Los Angeles, 1951. 102.
- 78 Ivao, *Szeiicsi*: Japanese Foreign Trade in the XVIth and XVIIth Centuries. In: Acta Asiatica 1976. (vol. XXX).
- 79 Massarella, *D.*: i. m. 115.
- 80 Saris, *J.*: i. m. 189.
- 81 Hirado neve Sarisnál.
- 82 Saris, *J.*: i. m. 195.
- 83 Massarella, *D.*: i. m. 121.
- 84 Boxer, *Ch. R.*: i. m. 307.
- 85 Massarella, *D.*: i. m. 218.
- 86 A fizetések elég alacsonyok: a holland telep vezetője, Specx, kb. 121 fontot kapott egy évre. Vö. Massarella, *D.*: i. m. 221.
- 87 Ez tilos volt.

A LITVÁN KULTÚRA A FRANCIA UTAZÓK SZEMÉBEN A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A litván történelemben a 17. század második felét önálló korszaknak lehet tekinteni,¹ kezdetét az Oroszországgal és Svédországgal vívott háborúk, illetve a kozákok felkelése jelenti. A harcok hatalmas pusztítást okoztak a gazdaság és a kultúra területén, Litvánia lakosságának körülbelül 40%-a elpusztult.² A nagy veszteségek ellenére a 17. század második felében Litvánia magához tért, ez az az időszak, amikor gyönyörű barokk templomok épültek, és amikor a két legnagyobb mágánscsalád, a Pacas és a Sapiiega sikerrel küzdött Litvánia nagyobb függetlenségéért. Ezt a fejlődést akasztotta meg az északi háború (1701–1721).

A 17. század második felében a lengyel–litván államot számos külföldi utazó kereste fel, többségük francia és olasz volt. 21 francia utazó járt a lengyel–litván unióban a 17. század második felében. Litvániát – Lengyelországtól eltérően – a francia utazók sokkal ritkábban látogatták meg, és csak rövid ideig tartózkodtak ott. Ennek több oka volt. Először is sokan közülük a királyi udvarral álltak kapcsolatban, amelyik viszont igen ritkán tartózkodott Litvániában. Másodszer: nagyszámú francia szolgált a lengyel hadseregben, nekik viszont tilos volt Litvániába menni. Harmadszor: az élénkebb politikai és kulturális élet lengyel földön zajlott, ezért az utazóknak, akik politikai küldetéssel érkeztek a lengyel–litván állam területére, vagy akár ha csak általános képet akartak a lakosság életéről kapni, nem volt értelme, hogy meglátogassák Litvániát.

Le Laboureur francia történész 1646-ban elkísérte Ludovika Mária (1645–1667) lengyel királynét Lengyelországba, és nagyon részletes beszámolót írt az útról.³ A könyv felettébb lelkes stílusban íródott, mivel megrendelője, a francia udvar igénye az volt, hogy amennyire csak lehet, jó színben tüntessék fel a királyné új hazáját. Az utazó nem járt Litvániában, a lengyel–litván állam területén csak Gdańsktól Varsóig utazott. Ennek ellenére a szerző érintett Litvániával kapcsolatos kérdéseket. Gyakran említette a Radvila és a Sapiiega család tagjait, akik, mivel fontos politikai személyiségek voltak, részt vettek a királyné lengyelországi fogadásán.

Gaspard de Tende (1618–1697) gazdag visszaemlékezéseket hagyott hátra.⁴ Provence-ban született, az 1650-es években került Lengyelországba, és mint kincstárnok dolgozott Ludovika Mária udvarában. Felesége is az udvarban szolgált. De Tende 1667-ben elutazott Lengyelországból, de 1674-ben mint a francia követ titkára visszatért. Nem ismeretes, hogy a későbbiek során mennyi időt töltött a lengyel–litván államban. Mária lengyel királyné (1674–1696) leveléből tudjuk, Sobieski János udvarában forgott, de hivatala nem volt.⁵ De Tende – miképp saját maga megjegyezte – lengyelországi tartózkodása alatt jelentős időt töltött Litvániában,⁶ ennek ellenére nem adott információkat azokról a városokról és területekről, amelyeket meglátogatott. De Tende visszaemlékezése 29 fejezetből áll, különböző kérdéskörök szerint rendezve, melyek célja, hogy bemutassa Lengyelország–Litvánia történelmét, saját korának, vagyis az 1660–1670-es évek politikai, kulturális és társadalmi viszonyait. Munkája

rendkívül népszerű volt Nyugat-Európában, többször kiadták, és lefordították franciáról angolra és németre is.

János Kázmér (1648–1668) uralkodásának idején járt a lengyel–litván államban *Alfred Jouvin de Rochefort*.⁷ Róla csak annyit tudunk, hogy térképész volt (a lengyel–litván állam területéről is készített térképet), és Európa számos országában megfordult. Visszaemlékezéseiben szerepel egy leírás Litvánia kultúrájáról, de nem lehet biztosan tudni, valójában járt-e ebben az országban.

François Paulin Dalairac memoárjai két könyvből állnak, és oldalszám tekintetében – a többi francia utazó munkáival összevetve – ez a mű szenteli a legnagyobb figyelmet a lengyel–litván államnak. Dalairac *Chevalier de Beaujeu* álnév alatt írta az első könyvet,⁸ a második már saját, valódi neve alatt jelent meg.⁹ Mára már általánosan elfogadott, hogy a Beaujeu¹⁰ és a Dalairac név ugyanazt a személyt takarja. Az első könyv az 1679–1683 közti korszakkal, a második az 1683–1690 közti időszakokkal foglalkozik. Dalairac körülbelül 13 évig Mária lengyel királyné, Sobieski János (1674–1696) feleségének udvaroncja volt. Az összes francia memoár közül Dalairac műve tartalmazza a leggazdagabb és legszélesebb körű leírást Litvánia kulturális, politikai, katonai és földrajzi helyzetéről. Dalairac memoárjában csak egy litvániai utat említ, 1688-ban elkísérte a királyt, amikor az uralkodó litván városokban: Gardinasban (Grodno) és Vilniusban járt. K. Targosz lengyel történész szerint nem lehet teljes bizonyossággal megmondani, Dalairac valóban elkísérte-e a királyt, vagy csak a hallottak alapján írta le az országot.¹¹ Egy másik lengyel történész, W. Ziembicki hasonló véleményen van, szerinte Dalairac a legkisebb kritika nélkül leírt mindent, amit hallott.¹²

Philippe Dupont (1650 körül–1726 után) fizetett katonatiszt, a tüzérség mérnöke volt a Sobieski vezette lengyel hadseregben, részt vett a király több hadjáratában. Dupont 1671–1684 között tartózkodott Lengyelországban, akkor írta feljegyzéseit, amelyek csak 1885-ben jelentek meg.¹³ Dupont élesen bírálja Dalairac memoárjait, azt állítja, Dalairac nem autentikus módon írta le a lengyel–litván állam politikai és kulturális életét, különösen Sobieski tevékenységét. Dupont szerint Dalairac olyan dolgokat írt le, amelyeket nem látott. Mint Sobieski János tehetségének csodálójá nem tud egyetérteni Dalairac véleményével, miszerint a lengyel–litván állam hadserege szervezetlen volt. Hogy bemutassa, milyen állapotok uralkodtak valójában az országban, sorra veszi mindazokat a kérdéseket, amelyeket Dalairac tárgyalt. Nem tudjuk, Dupont járt-e Litvániában, de a litván városok, Vilnius, Gardinas rendkívül részletes leírása arra enged következtetni, ha rövid ideig is, de járt ezeken a helyeken.

Philippe Avril (1654–1698) francia jezsuita, J. F. Regnard-hoz hasonlóan, lengyelországi tartózkodása (1687–1689) idején meghívást kapott Sobieski János udvarába. Lengyelország és Litvánia Avril számára csak egy olyan ország volt, amelyen áthaladt, mikor új utat keresett Kínába. Litvániában akkor járt, amikor Lengyelországból Oroszországba ment. Litvániában találkozott jezsuitákkal – főleg a vilniusi egyetemeken tanítókkal –, akik elkísérték őt kelet felé vezető útján. Avril körülbelül két évet töltött a lengyel–litván államban, részletesebb leírást azonban nem Lengyelországról készített, miként a francia utazók általában tettek, hanem a litván medvékről és méhekről számolt be a legalaposabban.¹⁴

De Tende kivételével az említett utazók vagy egyáltalán nem jártak Litvániában, vagy csak rövid időt töltöttek el ott. Általában ezek az utazók a lengyel udvarral tartott kapcsolataik révén ismerték egymást, aminek az az eredménye, hogy leírásaik Litvánia tekintetében nagyon felületesek, és sok esetben hasonlítanak egymásra.

Litvánia elmaradottsága? Az ország általános leírása

A kora újkori Litvánia mind a mai napig úgy szerepel a lengyel és az európai történetírásban, mint Lengyelországnál elmaradottabb ország. Az elmaradottság fogalma alatt lakóinak kevésbé civilizált, kevésbé nyugatias modorát, viselkedését és szokásait, mi több erdeinek „vadságát” értették. A következőkben a 17. századi francia utazók véleményével ismerkedhetünk meg ezzel kapcsolatban.

Dalairac a litván nemességet a lengyelhez viszonyítva arrogánsabbnak, műveletlenebbnek, az embereket pedig kevésbé civilizáltnak, kegyetlenebbnek találta, az országot pedig Lengyelországnál fejletlenebbnek mondta. A litvániai tartózkodás unalmas volt számára, mivel az emberek nem voltak kellőképpen barátságosak és társaságkedvelők, egyetlen örömük a dorbézolás volt. Ahhoz, hogy valamilyen elfoglaltságot találjon az ember, vagy vadászni, vagy pedig innia kellett.¹⁵

Hasonló következtetésre jutott a litván emberek általános leírása során Jouvin de Rochefort: „A litvánok lusták és lassú észjárásúak, és mivel országuk kevésbé gazdag [mint Lengyelország], lopni kezdtek. Közönyösebbek az érzelmek és a becsület iránt, mint a lengyelek. Könnyebb bottal megnyerni őket a jó dolgoknak, mint szelíd rábeszéléssel. Kevésbé bírkák a munkát, és kevésbé kitartóak.”¹⁶

A kicsapongó litván nőről alkotott kép volt a másik sztereotípia, amely alátámasztotta a litván társadalom elmaradottságáról szóló elméletet. „Ha a legkisebb ok is van, elválnak. Ha a férj öreg, a titkos szerelmi kapcsolatot nem ítélik el, de ha a férj és a feleség egykorú, a nőt nagyon szigorúan megbüntetik a házasságtörés miatt.”¹⁷

A litván nők ilyenfajta megítélése nem volt egyedülálló. Egy 17. század végéről származó és a lengyel–litván államot bemutató anonim leírás hasonló stílusban készült. Szerzője megjegyzi, hogy a tízéves lányok már nem szüzek, és külföldi kereskedők könnyen hozzájutnak ilyen lányokhoz. Az országból azonban nem lehetett ilyen lányokat kivinni, mert ha ezt megpróbálják, a kereskedők elveszítik javaikat és vagyonukat.¹⁸

T. Chynczewska-Hennel lengyel történész szerint a litván nők kicsapongó életéről és Litvánia elmaradottságáról kialakított általános kép, sztereotípia a középkorból származik, a Szent Kereszt lovagjai negatív képet festettek a pogány litvánokról, és azt elterjesztették Európa-szerte. Bár a 17. század második feléig az általuk alkotott sztereotípiák nagy része feledésbe merült, a litván nők kicsapongó voltáról szólók azonban életképesnek bizonyultak és egészen a 19. század elejéig fennmaradtak.¹⁹

A litvánok jellemének és viselkedésének negatív megítélését kiegészíthetjük a francia utazók vitáival a litván hadseregről és annak fegyelmetlenségéről. Két francia utazó, Dalairac és de Tende a lengyel–litván állam hadseregét fegyelmetlennek és ellenőrizhetetlennek mutatja be. Ezt a véleményt osztotta a legtöbb korabeli külföldi utazó. Az Özönvíz (az 1655-ös svéd támadás) idején elvesztett háború volt ennek a véleménynek a legfőbb oka.²⁰ Dupont volt az egyetlen francia utazó – mint Sobieski János híve és katonai akcióinak résztvevője –, aki tagadta ezt a sztereotípiát. Szerinte a lengyel–litván állam hadserege még mindig ugyanaz, mint amelyik megverte a török sereget Bécs alatt, és se nem rosszul felszerelt, se nem anarchikus.²¹

Tény viszont, hogy a 17. század második felében a háború okozta pénzhány miatt a katonákat rosszul fizették, akik emiatt gyakran raboltak és fosztogattak. Az anarchia olyan nagy volt, hogy a katonák még az állam legfontosabb embereinek birtokait is

kifosztották. 1661-ben K. Z. Pacas litván kancellár azt panaszolta M. K. Pacas litván hetmannak, hogy vilniusi litván katonák kifosztották jjezanasi birtokát.²²

Dalairac és de Tende műveiben a litván hadsereg úgy tűnik fel, mint amelyik barbárabb és hajlamosabb a fosztogatásra, mint a lengyel. Eltérően Nyugat-Európától a lengyel–litván államban nem tettek kísérletet arra, hogy megteremtsék a katonaság infrastruktúráját, és biztosítsák ellátását. A katonáknak maguknak kellett ellátniuk magukat, mindent maguknak kellett megvenniük. A zsoldfizetésben mutatkozó zavarok kényszerítették őket lopásra és rablásra. De Tende szerint ha lettek volna markotányosok, a rosszul fizetett katonák kifosztották volna őket még azelőtt, hogy a katonai táborba értek volna. Ő is aláhúzta, hogy a litvánok jobban hozzászótkak a rabláshoz, mint a lengyelek. „Egyáltalán nincsenek markotányosok Lengyelországban, mert egyébként sose érnének a táborba anélkül, hogy a katonák ki ne fosztanák őket, és főképpen a litvánok, akik még jobban hozzá vannak szokva a fosztogatáshoz, mint a lengyelek.”²³

Dalairac szintén negatív véleményt alkotott a litván katonákról. Memoárjaiban a litván hadsereg viselkedését a tatárok, a lengyel–litván állam legkegyetlenebb ellenségeinek viselkedésével és magatartásával hasonlította össze: „az ország... többet szenved a lengyel csapatok mozgásától, mint ellenséges betöréstől, az felér egy tűzvészsel, rabszolgasággal és megerőszakolással: [aki a zsákmány]elosztáskor a litvánokhoz kerül, jobban kell félnie, mint a lengyelektől”.²⁴

Meglepő módon a francia utazóknak a litván erdőkről szóló leírásai sokkal kidolgozottabbak, mint a litvánok általános jellemvonásairól és mentalitásáról kialakított kép. Az „erdős Litvánia” sztereotípiája középkorban keletkezett és fennmaradt egészen a 19. század végéig. A sztereotípiának megfelelően de Tende a többi francia utazóhoz hasonlóan aláhúzza, hogy Litvániában több az erdő, mint Lengyelországban. Néhány ezek közül rendkívül hatalmas: „Egész Lengyelország és Litvánia még inkább olyan ország, melyeket erdők borítanak. Olyan nagy erdők is vannak, hogy egy napig tart átkelni rajtuk.”²⁵

A királyi udvarban tartózkodó utazók többször említették a királyi vadászatokat Litvániában. A lengyel királyok gyakran vadásztak Litvániában a 16–17. században, mert ott nagy erdők voltak, amelyekben egy sor egzotikus állat élt.

A vadászat mellett az erdők bevételi forrást is jelentettek. A jövedelmek de Tende szerint nemcsak a fa eladásából, hanem mézből és almabor készítéséből származtak. A mézből a litvánok még italt is készítettek: „Ezeknek a többségükben fenyőerdőknek a jövedelme nemcsak a fa eladásából származik, inkább a méz és a viasz begyűjtéséből, amelyeket a fák üregeiben meglehetősen nagy mennyiségben lehet találni... A méz Lengyelországban és még inkább Litvániában olyan bőségben terem, hogy abból bort készítenek, mely közönséges italul szolgál.”²⁶

Dalairac szintén említi a litván erdőkben élő méheket és a mézet. Leírta a litván méz ízét, és „csodálatra méltónak” találta.²⁷ Avril a többi francia utazóhoz hasonlóan szintén említette a méheket a „sötét és komor” litván erdőkben.²⁸

A legtöbb esetben a méz és a méhek leírását a medvékről szóló beszámolók követik. Létük szorosan kapcsolódott a nagy mennyiségű mézhez. Hihetetlen történetek ismétlődtek ember és medve közti baráti kapcsolatokról a francia memoárokból. Az egyik legelterjedtebb egy gyermekről szólt, akit medvék neveltek fel. 1663-ban a Nouvelles Ordinaires-ből értesülhettek először a nyugat-európai olvasók egy gyerekről, akit egy

medve nevelt fel, és akit Ludovika Mária királyné erőfeszítéseinek köszönhetően végül egy varsói apácarend gondjaira bízta. Antoine de Grammot, aki 1663-ban járt Lengyelországban, szintén megemlíti visszaemlékezéseiben ezt az esetet.²⁹

Dalairac szintén leírta a történetet. Memoárjai szerint János Kázmér király egy vadászat alkalmával a litván erdőkben egy 14 év körüli gyereket talált, akit egy medve nevelt fel, és aki úgy viselkedett, mint egy medve: szerette a mézet, és minden félelem nélkül játszott a medvékkel.³⁰ Avril szintén foglalkozott az esettel, ő még azt is állította, hogy meglehetősen gyakran találunk gyermekeket medvebarlangban. Avril azt is megjegyezte, mutattak neki egy iskolát Smurgoniaiban, ahol medvéket tanítottak mindenfajta mutatványra, és az itteni emberek medvetáncoltató előadásokat tartottak egész Európában.³¹ A legrészletesebb leírást végül is nem egy francia utazó, hanem a Sobieski János udvarában orvosként dolgozó ír O'Connor készítette, aki beszámolójához mellékelte egy képet is, melyen egy medve éppen egy gyermeket táplál.³²

Chynczewska-Hennel szerint az ilyen történetek szenzációnak számítottak a korabeli Nyugat-Európában, ezért ismételték olyan sokszor a francia és más országbeli utazók.³³ A medvékről szóló sok hír nagyban befolyásolta a Litvániáról és a lengyel–litván államról nyugaton kialakított képet. Úgy néztek erre az országra, mint amelyik tele van medvékkel, és amelyben normálisnak számít, ha egy medve nevel fel egy gyereket.³⁴

Ha a festményeket is hasonló szempontból vesszük szemügyre, mint a memoárokat, akkor mindenképpen meg kell említeni F. Desportes-t (1661–1743), a híres francia festőt. Ő volt a legnevesebb azon francia festők közül, akik a lengyel királyi udvarban működtek a 17. században. Desportes 1695–1696-ban tartózkodott Lengyelországban, és hazatérte után, 1697-ben festette meg *Medvevadászat* című képét, amely kifejezetten lengyel–litván téma volt. A kép realista és autentikus, mivel alkotója lengyelországi tartózkodása idején minden bizonnyal részt vett ilyen eseményen. Pontosán ábrázolta a vadászok öltözkését és a helyi emberek ruházatát.³⁵ Az a tény, hogy Desportes mecénása egy medvevadászatot rendelt, mutatja, a korabeli Franciaországban ismert volt az a sztereotípiája, amely szoros kapcsolatba hozta a lengyel–litván államot a medvékkel.

A medvéken kívül más állatokat is lehetett a litván erdőkben találni. Dalairac írta le először azokat az állatokat, amelyek ismeretlenek voltak Lengyelországban, nevezetesen a szarvast és a bölényt.³⁶ W. Ziembicki lengyel történész szerint amikor Dalairac a lengyel–litván államban tartózkodott, már nem éltek bölények, mivel a 17. század első felében kihaltak.³⁷ Dalairac tévedése nem volt példa nélküli a külföldi utazók körében. Duppont hasonlóan ír: „Ezek a nagy állatok, mint a bölények és a vadtehenek csak a litván erdőkben találhatók.”³⁸ De még a lengyel–litván állam lakói között is egészen a 19. századig élt az a hiedelem, hogy a litván erdőkben bölények élnek.

Dalairac memoárjaiban a bölény mint egy különösen hatalmas és félelmetes állat szerepel, amely villámokat szór a szemével, a bőre pedig különösen értékes. Dalairac szerint Ludovika Mária és Mária lengyel királynék bölénybőrből készült övet viseltek, hogy elkerüljék a vetélést. A szarvasnak is csodaeőt tulajdonítottak. Dalairac szerint a szarvas bal lába eredményesen gyógyította az epilepsziát.³⁹ A szarvasnak ezt a hihetetlen tulajdonságát nem a francia utazó találta ki. Chynczewska-Hennel szerint a szarvasláb gyógyító erejéről szóló hiedelem több és nemcsak 17., hanem 16. századi feljegyzésben szerepel.⁴⁰

A francia utazók – különösen Dalairac és de Tende – sok oldalt szenteltek a litván erdőkben és vizekben élő állatok leírásának. Megemlítették a pelikánokat, a mókuso-

kat, a farkasokat, illetve számos halfajtát és más élőlényt. Ezeknek a fajtáknak a bemutatása nem volt olyan részletes és kifejező, mint a szarvasé és a bölényé.

Az erdőkhez szorosan kapcsolódó téma az élelem. Erről szintén részletesen beszámoltak az utazók, különösképpen de Tende és Dalairac. Hasonlóan a többi nyugat-európai utazóhoz, akik Kelet-Európában jártak, Dalairac azt írta, hogy Litvániában nem volt hiány húsból, halból és baromfiból.⁴¹ A litvániai, vagy akár a magyarországi élelembőség sztereotípiája onnan eredhetett, hogy Nyugat-Európára ekkor a túlnépesezés és az élelmiszerhiány volt jellemző. Nagyon rossz volt viszont a kenyér Dalairac szerint, és nem voltak gyümölcsök sem, illetve hiányoztak a Nyugat-Európában megszokott édességek is. Csak a magyar bor volt ismert Litvániában. De Tende kiegészítette ezt azzal, hogy másfajta borokat is isznak, mégpedig olasz, francia és rajnai borokat.

Érdekes de Tende megjegyzése a Litvániában fogyasztott népszerű italokról. Eltérően Lengyelországtól, Litvániában a mézsör népszerűbb, mint a sör. „A lengyelek általában sört isznak, Litvániában és Ukrajnában azonban mézsört, a méhek mennyisége miatt, amelyek ezekben az erdőkben vannak... Litvániában és Ukrajnában kétfajta mézbor van, tiszta és világos, mindegyik kellemes ital, kicsit érződik bennük a viasz. Ehhez könnyen hozzászoknak.”⁴²

Dalairac megkóstolta a mézsör két fajtáját, éles különbséget tett közöttük. Megállapította, hogy az egyik fajta Vörös-Oroszországra (Kelet-Galícia) jellemző, míg a másik, a világos mézsör pedig Litvániára. De Tende-től eltérően Dalairac szerint nem azonos ízűek, a második fajta jobb, mint az első. A litván mézsör nagyon jóízű, még Sobieski János udvarában is fogyasztották, igaz, a mézsört a nemesek nemigen itták, mert túl népszerű volt a közemberek között. „A lengyelországi mézsörnek két fajtája van: az egyik, amely közönséges mézből készül, ebből a mézből csinálja a lengyel a mézsört, a másik a litvániai fehér méz, amit lipiéts-nek⁴³ hívnak: ez sokkal finomabb, ezt néha a mánásoknál is felszolgálják, és én is ittam ilyet a király vendéglátásánál, s nem tudtam megkülönböztetni a spanyolországi boroktól. Mégis a mézet nem használják nagyon az előkelők, megvetik, lenézik, mert túl közönséges ital.”⁴⁴

Nem mindig és nem mindegyik litvánt tekintették vad erdőlakónak, barbárnak, kevésbé civilizáltnak a lengyeleknél. A már említett sztereotípiá a litván közemberekre és a hadseregére vonatkozott. A litván nemesség számos leírás szerint nem volt alávalóbb a lengyelnél. De Tende megállapította, hogy a lengyeleknek és litvánoknak majdnem ugyanolyan a viselkedésmódjuk. Váratlanul még azt is hozzátette, a litvánok jobban emlékeztetnek a franciákra, mint a lengyelek, noha a litvánok távolabb vannak a franciáktól: „Nekik [a litvánoknak és a lengyeleknek] nincsenek azonos szokásaik, de többnyire ugyanúgy cselekszenek. Mindazonáltal abban az időben, amikor én Litvániában voltam, azt vettem észre, hogy a litvánok sokkal inkább tudnak franciásak lenni, a franciák mintájára, jobban közel állnak a franciákhoz, mint a lengyelek, bár távolabb vannak.”⁴⁵

Jouvin de Rochefort hasonló megfigyelésekről ad számot. A litván nemességről megállapította, „szívélyesebb, mint más lengyel területek” nemessége.⁴⁶ Nehéz megmondani, miért nyilatkoztak ilyen pozitívan a litván nemességről, de egy magyarázat mindenképpen kínálkozik. Amikor a francia utazók a lengyel–litván államban jártak, elsősorban a lengyel nemességgel kerültek kapcsolatba, és mivel Litvániát ritkábban keresték fel a külföldiek, ezért a litvánok nagyobb érdeklődést mutattak irányukban, és szívélyesebben fogadták őket. Ily módon alakult ki a sztereotípiá a litván nemesség vendégszeretetéről és szívélyességéről.

Ugyancsak érdekesek Rochefort megjegyzései a litván gazdasági élettel kapcsolatban, melyek szintén ellentmondanak annak a mítosznak, miszerint ennek az országnak nincsenek kapcsolatai a civilizációval. Rochefort leírja, hogy télen (mint ismeretes ez az évszak a legmegfelelőbb az utazás szempontjából) a lengyel–litván állam „ezen tartományában... számos híres vásárt tartottak, amelyek sok külföldi spekulánst vonzottak Hollandiából, Angliából, Franciaországból és Svédországból”.⁴⁷

Volt olyan vélemény is, amely kétségbe vonta az erdős Litvánia sztereotípiát igazát, ugyan nem francia utazótól és nem a 17. század második feléből származó. Claudio Rangoni pápai legátus, aki 1599–1607 között járt a lengyel–litván államban, egyike volt azon ritka személyeknek, akik nem értettek egyet ezzel a sztereotípiával.⁴⁸ Rangoni azt állította, hogy Litvánia se nem műveletlen, se nem erdős vidék, hanem gyönyörű természetet, tájat és erdőket ír le, amelyek tele vannak virágokkal.⁴⁹

Összefoglalásul: Litvániát bemutatásakor a francia utazók gyakran összehasonlítoták Lengyelországgal. Eszerint Litvániában több volt az erdő, melyekben a civilizálatlan köznép élt, rajtuk kívül pedig méhek, barátságos medvék és félelmetes bölények. Az utóbbi faj ugyan ekkorra már kihalt, de a francia utazók – akik azt állították, hogy látták őket – nem tudtak erről. Az erdők fura lakóin kívül igen gyakran említették az utazók azt a sztereotípiát is, miszerint a litván hadsereg szervezetlenebb és hajlamosabb a rablásra, mint a lengyel. A litván nemességről kialakított kép azonban nem volt ennyire egyoldalú. Néhány utazó, így elsősorban Dalairac kulturálisan fejletlenebbnek tartotta a lengyelnél, míg mások, így például de Tende vagy Jouvin de Rochefort szerint a litván nemesség kultúrája fejlettebb volt, mint a lengyelé.

Térjünk vissza Litvánia elmaradottságának kérdéséhez. Ahogy az előzőekben láttuk, a francia utazók nem voltak egységes állásponton a litván kultúrát illetően. Néhányan közülük Litvániát Lengyelországnál fejletlenebb országnak mutatták be, de voltak olyanok is, akik ellentétes véleményt képviseltek. Az ő véleményüket egészítheti ki a litván mágnsók és városok bemutatása.

A litván mágnsók nagysága és a városok szépsége

Az első pillanatra a mágnsók és a városok együttes szerepeltetése az alcímben illogikusnak tűnhet. A modern kori nyugati országok tekintetében valóban így is lenne, de a 17. századi litván–lengyel államban szoros volt a kapcsolat a mágnsók ereje és a városok szépsége között. A 17. században a mágnsók a kulturális, a gazdasági és a politikai élet minden területén kulcspozícióba kerültek, háttérbe szorítva a nemesség más rétegeit, a polgárságot, sőt magát a királyt is. Maria Bogucka népszerű Lengyelország történetében a 17. századot a mágnsók uralmának korszakaként jellemezte.⁵⁰ Litvániában a mágnsók még nagyobb hatalomhoz jutottak.

Nem egyszerű egyértelmű különbséget tenni a lengyel és a litván mágnsók között, ez a kérdés mindeddig megoldatlan a modern történetírásban. Lengyelnek lehet-e tekinteni a legtekintélyesebb litván családokat (Pacas, Sapiega, Radvila)? Egyrészt mint politikailag fontos tényezők sok időt töltöttek Lengyelországban és sok szállal kötődtek a lengyel mágnsókhoz, minek eredményeként nemcsak lengyelül beszéltek, hanem felvették a lengyel életformát is. Másrészről viszont a litván szuverenitás élharcosai

voltak, akik a lengyelekétől eltérő származásuk mítoszának létrehozásával megkülönböztették magukat a lengyelektől.

Manapság nehéz megállapítani, hogy a Radvilák, a Pacasok vagy a Sapiégák lengyelnek avagy litvánnak tekintették magukat, vagy csak a lengyel–litván állam lakóinak. Hogy elkerüljük ezt a problémát, nézzük meg, a francia utazók miként különböztették meg őket. Többségük nem tett semmilyen különbséget, lengyel mágnásoknak nevezte őket, vagyis a *lengyel–litván állam* mágnásainak, mivel ebben az időben a *Lengyelország* terminus egyaránt jelentette a lengyel–litván államot és Lengyelországot.

Néhány utazó viszont nagyon élesen elkülönítette őket. Dalairac azt állította, hogy a családnév alapján meg lehet különböztetni a lengyel és litván mágnásokat. A lengyel mágnások neve a birtokuk nevéből alakult ki a -ski végződés hozzáadásával. Dalairac példával is szolgált: „Franciscus de Potok”-ot és „Joannes de Zolkief”-et Pototskinak és Zolkiewskinek hívták. Litvániában és Poroszországban azonban más volt a helyzet, a német szokásra emlékeztetett: „Litvániában és Poroszországban az arisztokrata családoknak nevük van, függetlenül a földről, mint *d’Henoffok Pacok* vagy *Patzok, Sapiak, Crispinek, Tarlok, Radgivilek*, német és más országok példájára.”⁵¹

Egy másik francia utazó, Dupont a litván nemességet és mágnáscsaládokat a Jagelló-dinasztiától való függőség alapján határozta meg: „Litvániában vannak teljes jogú hercegek, akik a dicsőséges Jagelló-ház különböző ágaiból származnak. A Jagellók voltak ennek a nagyfejedelemségnek az uralkodói, ilyenek: Vichenovieski, Michel király ebből a családból származott; Sartoriski, a Ragevillek, a Sangouskok; köztük vannak olyan nemesek, mint az Oginskik, a Crispinek, a Sapiak, a Tisquevitchek, a Pobulinskik, a Kochioulouk és még sokan mások.”⁵²

Bár különböző alapon a két utazó, amelyik évtizedeket töltött a lengyel–litván államban és tisztában volt annak viszonyaival, kétséget kizáróan litván családnak tartotta a Radvila, a Sapiega, a Krispinas és a Pacas mágnáscsaládokat. Ezen családok legkiemelkedőbb képviselőinek jelentős politikai és kulturális hatásuk volt a korabeli Litvániában, amelyet határozottan megkülönböztettek Lengyelországtól. Ez a tény ismert volt a francia utazók előtt is, annak ellenére, hogy a litván családok gyakran jártak és éltek Lengyelországban, kapcsolatban voltak a lengyel mágnáscsaládokkal és a királyi udvarral.

Noha az utazók politikai és geneológiai szempontból kísérletet tettek a lengyel és litván mágnások megkülönböztetésére, egyikük sem vizsgálta a kérdés kulturális vetületeit, de a lengyel és litván történetírásban is megvilágításra szorult a mágnások kulturális attitűdje. Tekintettel a lengyel és litván mágnások közötti szoros kulturális kapcsolatokra, a litván mágnásokat a lengyel–litván állam általános keretei között tárgyalhatjuk.

Franciaországtól eltérően a lengyel–litván államban a 17. századi barokk kultúra központja nem a királyi udvar volt, hanem a mágnások rezidenciái.⁵³ Ez a francia utazók számára érdekes és feltűnő jelenség volt, ezért visszaemlékezéseikben nemcsak a mágnások politikai befolyásának szenteltek sok oldalt, hanem viselkedésüknek, szokásaiknak és életmódjuknak is.

J. Tazbir lengyel történész azt kutatta, miként vélekedtek a külföldi utazók a lengyel–litván mágnások életformájáról.⁵⁴ A külföldi utazók szerint a kényelem, a jólét jellemezte őket, és a mágnások legfőbb tulajdonságának a vendégszeretetet és a nagyvonalúságot tekintették. A lengyel történész véleményét alátámasztja de Tende, aki el

volt ragadtatva a mágnesség becsületességétől és a külföldiek felé megnyilvánuló fi-gyelmességétől: „Az összes lengyel nemesember természetéből fakadóan becsületes. Amikor külföldiek utaznak és elmennek a házuk mellett, meghívják őket pihenni és egy italra, amennyire tőlük telik, nagyon kedvesen fogadják őket. A nagyurak nagyon bőkezűek és kiváló emberek. Ismertem olyanokat, akik házukba hívtak olyan franciákat, olaszokat és németeket, akiket nem ismertek, s akiket megvendégeltek addig, ameddig erre módjuk volt. Ugyancsak tudom, hogy Patz kancellár lovakat és pénzt adott idegeneknek anélkül, hogy neki bármilyen szolgálatot tettek volna.”⁵⁵

J. Tazbir szerint ezek a nemes vonások valójában jellemezték a mágnességeket. Az országban uralkodó szokásoknak megfelelően hatalmas összegeket költöttek társasági életre, lovakra és reprezentációra. Ebben az időben – Nyugat-Európától eltérően – a lengyel–litván államot még nem érintette meg a megtakarításra és befektetésre ösztönző kapitalizmus szelleme. A felhalmozott tőkét bálók rendezésére, templomok építésére és reprezentációra fordították. Ennek a tevékenységnek Franciaországban nem volt analógiája, ezért a francia utazók ezt nagyon lelkesen és mint különösen egzotikus jelenséget mutatták be.

Lehet, hogy a mágnesség báljainak fényét túlságosan lelkesen írták le a francia utazók, de mint ismert, többségük a középnemesi rétegből származott, és nem járt Versailles-ban. A lengyel–litván államban viszont fogadták őket a királyi udvarban, mi több ott is éltek, vagy pedig a legbefolyásosabb mágnességcsaládoknál.

Laboureur visszaemlékezéseiben találjuk a litván nemesség pompájára vonatkozó legtöbb utalást. Laboureur 1646-ban elkísérte Ludovika Máriát Franciaországból Lengyelországba. Feladata az volt, hogy részletes és pozitív képet fessen az utazásról, ezért minden egyes alkalmat megragadott, hogy a lengyeleket és litvánokat gazdag és hatalmas népnek mutassa be. A lengyel határon a királynét az ország legtekintélyesebb emberei várták, és sokan el is kísérték a királynét Varsóba. Közöttük voltak litván mágnességek is: Kazimieras Leonas Sapiega, Litvánia alkancellárja és Litvánia nagyhelymanja, Jonušas Radvila.

Radvila kíséretének számos és részletes leírása mellett Laboureur nagy figyelmet szentelt a litván mágnesség franciás vonásainak: „[Radvila] lengyel módra öltözködött. Ennek ellenére nagyon könnyen külföldinek lehetne őt nézni, mivel nagyon jól beszélt nyelvünket. Gondolkodásmódja teljesen franciásnak tűnt.”⁵⁶ Nemcsak franciás hatását, bár ez önmagában is előnyös volt a francia szemében, említi, hanem leírja Radvila nemes erkölcsét és tevékenységét, amely méltó dicső őseihez és az államban betöltött szerepéhez.⁵⁷ Több korabeli litván mágnesséhoz hasonlóan Radvila hosszabb időt töltött külföldön, tanult német egyetemeken, járt az Egyesült Tartományokban és Angliában.⁵⁸ 1633-ban Radvila Franciaországba utazott, hogy néhány ruhát vegyen magának, de ez minden, amit ottani tartózkodásáról tudunk.⁵⁹

Laboureur leginkább K. L. Sapiega gazdagságától volt elragadtatva, őt tartotta a lengyel–litván állam leggazdagabb emberének, akinek birtokaiból évi 500 ezer zloty jövedelem származik. Ez az összeg Laboureur számára hihetetlennek tűnt. Az utazó arról is írt, hogy Sapiegát négyezer lovas kísérte, a kíséret többségét nemesek alkották, de voltak köztük kozákok és tatárok is, mindegyikük vörös és zöld színű ruhákban. (Ezek a Sapiega család színei.) Laboureur azt is hozzátette, hogy nem ekkora volt a teljes kísérete, más alkalommal több tagból állt.⁶⁰ Meg kell jegyeznünk, K. L. Sapiega valóban az ország egyik leggazdagabb mágnessége volt, és nemcsak tisztségé-

ből adódóan vett részt Ludovika Mária fogadásán a határon, hanem anyagilag is támogatta az utazást.⁶¹

A. St. Radvila (1623–1656) litván nagyhetman, aki Sapieghához hasonlóan részt vett a királyné lengyelországi fogadásán, memoárjában egészen másképpen, sokkal kisebb lelkesedéssel írt az eseményről, mint a fiatal Laboureur, aki először vett részt ilyen ünnepélyen. Radvila viszont már hozzászólt az ilyen alkalmakhoz. A nagyhetman sokkal kisebb létszámúnak mutatja be Sapiega kíséretét, mi több a királyné fogadását – Laboureurrel ellentétben – teljességgel sikertelennek értékelte.⁶²

Sapiega gazdagságára vannak utalások de Tende memoárjaiban is, aki körülbelül egy évtizeddel Ludovika Mária Lengyelországba érkezése és a század közepének pusztító háborúi után járt az országban. A mágnások korabeli gazdagsága ebben az időben már mítosszá vált. De Tende szerint a korábbi időkben a mágnások olyan gazdagok voltak, hogy nemcsak tízezer fős kísérettel rendelkeztek, de saját hadsereget is ki tudtak állítani, miként Sapiega is 1648-ban. „Jól tudom, hogy Lengyelország mennyire gazdag volt, voltak urak, akik több mint tízezer fős kísérettel jöttek. Ismertem mágnásokat is, akik a szorongató szükségben háromezer fős sereget toboroztak a [nemesi] köztársaságnak saját költségükön. Így tett Leon Sapieha, Litvánia alkancellárja, aki a lengyel hadsereg nagy veresége után az ukrainai Pilavezbe érkezett 1648. szeptember 29-én.”⁶³

Mint az ország leggazdagabb emberei a mágnások beavatkoztak a városok életébe is, és hatással voltak azok képére és életvitelére. Chynczewska-Hennel szerint a 17. században a Lengyelországba és Litvániába látogató külföldi utazóknak nagyon negatív képük volt a városok többségéről. A kivételek a legnagyobb és legtöbb esetben a mágnások által uralt városok voltak: Gdańsk, Krakko, Varsó, Poznań, Vilnius és Lwów. A külföldi utazók, különösképpen a franciák, a többi város esetében a rossz útburkolatra vagy annak hiányára panaszkodtak, minek következtében esős időszakban nagy volt a sár a városokban.⁶⁴ Nem csak a rossz utak tettek rettenetes benyomást az utazókra a kisebb városokban. Tazbir szerint a városok házainak többségét az ősi hagyományokat követve fából építették. A fából épült városok pedig a külföldi utazókban – akik saját városaikkal, amelyekben a házakat a legtöbb esetben téglából és kőből építették, hasonlították össze a litván városokat – az elmaradottság érzését keltették.⁶⁵

A francia utazók csak a két legnagyobb litván várost, Vilniust és Gardinast mutatták be részletesen. Vilnius volt a nagyfejedelemség fővárosa, Gardinasban tartották a lengyel–litván állam minden harmadik országgyűlését. Még Regnard utazó is, aki pedig sohasem járt Litvániában, megjegyzi, hogy ez a két város „Litvánia legfigyelemreméltóbb városa”.⁶⁶ A nagyfejedelemség többi városát vagy egyáltalán nem említették az utazók, vagy csak néhány rövid mondatban. De Tende például csak egy-két mondatos bekezdésben írta le a litván palatinusok székhelyeit, általában csak földrajzi helyzetüket említve. Vilniusról azt írta: „ez a város nagyon nagy és népes”, és hozzátett még néhány mondatot a város földrajzi elhelyezkedéséről.⁶⁷

Dalairac és Dupont leírásai sokkal elevenebbek. Dalairac szerint Vilnius az egész észak egyik legnagyobb és legszebb városa. Megemlítette, hogy a várost gyönyörű templomok és remek téglapaloták díszítik. A városban gazdag polgárság, illetve nagykereskedők és mindenféle kézművesek élnek.⁶⁸ Dupont is osztotta ezt a véleményt. Dalairac-tól eltérően ő még azt is megjegyezte, hogy Vilniust tekintették a lengyel–litván állam második fővárosának, és a külső kép alapján egyáltalán nem marad el az első főváros, Krakko mögött: „Vilnát úgy tekintik, mint Lengyelország második fővá-

rosát, amely se nem kevésbé nagy és se nem kevésbé szép, mint Krakkó, amelyik az első [főváros]. Biztos, hogy ez a város számos legszebb várossal is összehasonlítható; ez nagyon jól felosztott és jól elrendezett [város], az utcák nagyon szélesek, a litvániai uraknak igen nagy számban vannak itt házaik, és sok csodálatos templom van, különösen a jezsuitákéhoz kevés hasonló van.”⁶⁹

A Neris folyót, amely mentén Vilnius épült, úgy írja le, mint amelyiket a kereskedők gyakran használják, a folyón átívelő híd pedig egy mestermű: „Ez a város a Vilia, egy nagy folyó mentén fekszik, amely felfelé több mint negyven mérföld hosszúságban hajókat visz, és a Niemenbe ömlik. Ezen egy fahidat építettek, amely remekmű volt, és melyhez hasonlót Ferté sur Marne-ban láttam, de sem az egyik, sem a másik nem maradt fenn sokáig: az előbbi a jég elsodorta, és nem tudom, mi okozta az utóbbi pusztulását.”⁷⁰

Vilniushoz hasonló Gardinas bemutatása is: „Grodno... egy litvániai város, nagy és jól épített... A grodnói vár, amelyet újszerűen építettek, nagy és tágas, és az egész királyság egyik legnagyobb királyi épülete van benne. A legnagyobb litván mágánások többségének itt vannak a palotái. Egyszóval a város igen megfelelő egy még olyan nagy és még oly nagyszámú országgyűlés számára.”⁷¹

Vilniushoz hasonlóan Gardinast is gazdag és fontos gazdasági központként említi Dupont, melyet gyakran keresnek fel a kereskedők: „Grodno egy igen termékeny síkságon terül el és nagyon bővelkedik az élethez szükséges mindenféle dolgokban, éppúgy, mint a környékbeli vidék, amelyet hosszú dombok határolnak, s amelyek lábánál folyik a Niemen, amely egy nagy folyó, megterhelve hajókkal tavasszal, nyáron, ősszel. Ezek a hajók Königsbergbe gabonát és más termékeket visznek, és a Balti-tengeren Európa más országaiba szállítanak és mindenféle olyan dolgot hoznak, melyeket a külföldi országok adnak, és amelyek Litvánia e részében hiányoznak; ugyanúgy a Daugava, amely még nagyobb folyó, s amely Rigánál ugyanabba a tengerbe ömlik, hasonló dolgokat szállít ennek a nagyfejedelemségnek más részébe.”⁷²

Eltérően a Litván Nagyfejedelemség többi városától Vilniusban és Gardinasban sok gazdag és pompás mágánási rezidencia volt. Ezekben a politikailag fontos városokban a mágánások nem sajnálták a pénzt a reprezentációtól. A paloták mellett nagy összegeket költöttek barokk templomok építésére, s nyugati, főképp olasz mestereket hívtak a munkálatokhoz. Sok kereskedő vett részt a városokban székelő mágánások élelmiszerrel és egyéb javakkal való ellátásában. Ily módon ez a két város mély benyomást tett a francia utazókra, és amikor a civilizálatlan vidék sztereotípiájával vetették össze őket, még inkább csodálatosnak tűntek. Anélkül, hogy jártak volna a többi városban, vagy hallottak volna róluk, az utazók egy része azt kezdte gondolni, hogy a többi litván város is ilyen szép. Ennek legjobb példája Dalairac, aki azt állította: „Litvánia városai szépek és jól építettek.”⁷³

Jegyzetek

1 A lengyel történetírásban problémaként jelentkezik, hogy a 17. századot gazdasági, politikai és kulturális szempontból egy korszaknak kell-e tekinteni, vagy a század közepén lezajlott háborúk miatt két különböző szakaszra kell osztani. Ez a probléma fogalmazódott meg abban a vitában, amelyben részt vett W. Czapliński, A. Kersten, J. Pelc, J. Tazbir, Z. Wójcik és A. Wyczański. Ld.: Polska w kulturze Europejskiej XVII wieku. Dyskusja. In: Kwartalnik Historyczny, LXXXIII. 1976. 4. sz. 858–874.

2 Z. Kiaupa–J. Kiaupienė–A. Kuncevičius: Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995. 357.

- 3 *J. Le Laboureur*: Histoire et relation du voyage de la Royné de Pologne et du retour de Madame le Maréchal de Guébriant, ambassadrice et surintendante de sa conduite... Paris, 1647 és 1648. (Angol kiadása 1649.)
- 4 *G. de Tende* (Sieur de Hauteville néven): Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse, la religion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables. Paris, 1686, 1687, 1694, 1697. (További kiadások: Amsterdam, 1687, Cologne 1697, 1705, Frankfurt, 1711, Leipzig, 1711. Német kiadás: Köln, 1697, angol kiadás: London, 1698. Munkám során az 1686. évi párizsi kiadást használtam.)
- 5 *K. Targosz*: Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych. Warszawa, 1991. 99.
- 6 Uo.
- 7 *Alfred Jouvin de Rochefort*: Le voyageur de l'Europe où sont les voyages de France, d'Italie, et de Malthe, d'Espagne, du Portugal, des Pays Bas, d'Allemagne et de Pologne, d'Angleterre, de Danemarck et de Suede... Paris, 1672. 1–3. köt.
- 8 *F. P. Dalairac* (Chevalier de Beaujeu néven): Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, en Hongrie depuis l'année 1679. Paris, 1698, Amsterdam, 1700. (Munkám során a párizsi kiadást használtam.)
- 9 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean III du nom. Amsterdam, 1699. (További kiadások: Paris, 1700, angol kiadás: London, 1700, holland kiadás: Gravenhage, 1700. Az amszterdami kiadást használtam.)
- 10 De Beaujeu (1656–1730) valós személy volt, aki Dalairac-kal ment 1679-ben Lengyelországba. Nevét Dalairac álnévként használta memoárjai első köteténél. Ld.: *K. Targosz*: Nieznane „portrety” Jana III i Marii Kazimierzy pióra François Paulin Daleraca oraz ich autor. In: Acta universitatis Wratislaviensis (Wrocław), No 1418. Historica, CII. 1992. 111–120.
- 11 *K. Targosz*: Jan III Sobieski... 107.
- 12 *W. Ziembicki*: Sobieszciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwy”. Lwów, 1933. 28.
- 13 *Ph. Dupont*: Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne par Philippe Dupont attaché à ce prince en qualité d'ingénieur en chef de l'artillerie. Varsovie, 1885. (J. Janicki kézírata alapján adták ki.)
- 14 *Ph. Avril*: Voyage en divers états d'Europe et d'Asie, enterpris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine etc. Paris, 1692 és 1693.
- 15 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 356. és 361.
- 16 *A. Jouvin de Rochefort*: Pamiętnik P. Albert de Rochefort. O Polsce za Jana Kazimierza. In: Dziennik Warszawski, XVIII. 1829. 84.
- 17 Uo.
- 18 Obraz Polski pod koniec XVII. wieku. Ze zbioru podróży, ogłoszonych w Hadze 1705. r. Ford., języzetek: X. Godebski. Lwów, 1869. 13.
- 19 *T. Chynczewska-Hennel*: Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993. 201–202.
- 20 *J. Tazbir*: W oczach obcych. In: Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. 178–179.
- 21 *Ph. Dupont*: i. m.
- 22 *V. Kamuntavičienė*: Kristupas Zigmantas Pacas – XVII a. Lietuvos vlastybės veikėjas. Kaunas, 1998. (Kézirat).
- 23 *G. de Tende*: i. m. 233.
- 24 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 1. köt. 16.
- 25 *G. de Tende*: i. m. 248.
- 26 Uo.
- 27 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 358.
- 28 *W. Ziembicki*: i. m. 35.
- 29 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.
- 30 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 360.
- 31 *W. Ziembicki*: i. m. 36.
- 32 *B. O'Connor*: The History of Poland, in several letters to persons of quality published by Mr Savage. London, 1698. 1–2. köt.
- 33 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.

34 Uo. 90–91.

35 K. Kalinowski: François Desportes: Polowanie na niedźwiedzie. In: Biuletyn historii sztuki, XX. 1958. 2. sz. 252–256.

36 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 356.

37 W. Ziembicki: i. m. 29.

38 Ph. Dupont: i. m. 187.

39 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 356.

40 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 82–83.

41 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 360–361.

42 G. de Tende: i. m. 278.

43 Lipiec: lengyel szó, mézet jelent.

44 F. P. Dalairac: Memoires... 209.

45 G. de Tende: i. m. 114.

46 A. Jouvin de Rochefort: Pamiętnik... 85.

47 Uo.

48 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 240.

49 Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Szerk.: E. Rykaczewski. Berlin–Poznań, 1864. 2. köt. 146.

50 M. Bogucka: Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek. Warszawa, 1987. 261–356.

51 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 283.

52 Ph. Dupont: i. m. 194.

53 J. Tazbir: i. m. 172.

54 Uo. 181–184.

55 G. de Tende: i. m. 253–254.

56 J. Le Laboureur: Wypis z podróży Pani de Guebriant, posłowej nadzwyczajney do Polski za Władysława IV. In: Nowy Pamiętnik Warszawski, 3. köt. 1801. augusztus, 136.

57 Uo. 3. köt. 1801. szeptember, 264.

58 E. Kotlubajus: Radvilos. Vilnius, 1995. 112.

59 J. Radziwiłł. In: Polski Słownik Biograficzny. 208.

60 J. Le Laboureur: Wypis z podróży... i. h. 3. köt. 1801. július, 11–12., illetve Uő.: Relacja z podróży królowej Polskiej. In: Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. Szerk. J. Gintel. 1. köt. 240.

61 Uo. 257.

62 A. St. Radziwiłł: Pamiętnik o dziejach w Polsce. Szerk. és ford.: A. Przyboś–R. Żelewski. Warszawa, 1980. 2. köt. 472.

63 G. de Tende: i. m. 251.

64 T. Chynczewska-Hennel: i. m. 93.

65 J. Tazbir: i. m. 172.

66 J. F. Regnard: Les oeuvres de M. Regnard. Amsterdam, 1771. 1. köt. 176.

67 G. de Tende: i. m. 134.

68 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 362.

69 Ph. Dupont: i. m. 230.

70 Uo. 230.

71 Uo. 229.

72 Uo. 229.

73 F. P. Dalairac: Les anecdotes... 2. köt. 362.

AZ ENTELLEKTÜELEK MEGJELENÉSE A FRANCIA TÖRTÉNELEMBEN

Jelen sorok szerzője egy ízben már érintette ezt a témát a Dreyfus-ügy centenáriumaára készített tanulmányában, amelyik úgyszintén a Világtörténetben jelent meg.¹ Ily módon tulajdonképpen már közzeltük az első és legfontosabb információt: az entellektüeleknek elnevezett csoport a per időszakában, még pontosabban 1898-ban jelent meg a politikai porondon, ennél fogva ez az esztendő mérföldkönek számít az értelmiség franciaországi és egyetemes történetében. Következésképpen ebben az esetben az „entellektüel” nem egyszerűen az „értelmiségi” szinonimája, mint napjainkban, hanem a századvégi francia belpolitika egyik fontos új jelenségének megnevezésére szolgáló neologizmus.

A legutóbbi másfél évtizedben váltak különösen intenzívvé az entellektüelek szerepének tisztázására irányuló társadalomtörténeti kutatások, elsősorban Franciaországban, de más európai országokban, sőt a tengerentúlon is. Ez a témakör igen sok vitát váltott és vált ki, kutatásában számos nehézség mutatkozik, kezdve a fogalom definíciójával, folytatva az entellektüelek politikai tevékenységének a globális társadalmi átalakulásokba történő beillesztésével, továbbá a nemzetközi összehasonlítás lehetőségeinek kimunkálásával, hogy csupán néhányat említsünk.²

Szűkebb témánk tárgyalásához a kiindulópont a Dreyfus-ügy legdrámaibb fejleménye: Émile Zolának a francia köztársaság elnökéhez intézett nyílt levele 1898. január 13-án, a méltán világhírűvé lett *J'accuse*, amely a Georges Clemenceau által kiadott *L'Aurore* című napilapban jelent meg. (A cím különben nem az írótól, hanem az utóbitól származik.) Zola merészsége a legtöbb nagyvárosban heves tüntetéseket váltott ki, melyeknek résztvevői őt és a zsidókat gyalázták, sőt Algírban pogromokra is sor került. A párizsi szalonokban összegyűlt írók és egyetemi oktatók kizárólag Zoláról és Dreyfus kapitányról folytattak késhegyig menő vitákat. A *Le Temps* január 15-én közölte a tiltakozók – egyetemi tanárok, irodalmárok, ügyvédek és egyetemisták – első listáját, akik Dreyfus ügyében perújrafelvételt követeltek. Zolán kívül az első aláírók között találjuk Anatole France, Émile Duclaux (a Pasteur Intézet igazgatója), Daniel Halévy, Marcel Proust, Lucien Herr nevét, akikhez a következő napokban Claude Monet, Jules Renard, a szociológus Émile Durkheim és más hírességek csatlakoztak. A felsőoktatás kiválóságai, kutatók, a toll emberei, egyszóval az értelmiségi elit lázadt fel a bíróság túlkapásai, a törvénytelenések ellen, egy zsidó katonatiszt védelmében. Pedig maga Zola, France és barátai sem voltak mentesek antiszemita előítéletektől; Zola 1894–1895-ben még nem sok figyelmet szentelt a pernek, csak 1896-ban törte meg hallgatását a *Zsidókért* című írásával, amely a *Le Figaro* május 16-i számában jelent meg. „Franciaországban megkísérlik, hogy szörnyűséget kövessenek el a zsidók ellen, olyan dolgot, ami túl van a józan észen, a valóságon és az igazságon. Ez századokkal vetne vissza bennünket és a legborzalmasabb végkifejlethez vezetne – írta. – Megdöbbsen engem, hogy korunkban, a mi nagy Párizsunkban sor kerülhetett a fanatizmus visszatérésére, a vallásháború kísérletére.”³ Ez a cikk még nem kimondottan a

kapitány védelmében, inkább az 1894-től kezdve heves antiszemita kampányt folytató Édouard Drumont ellen irányult, aki 1886-ban jelentette meg nagy hatású könyvét, „A zsidó Franciaországot”, amely – túlzás nélkül állítható – a 19. század második felének bestsellere lett. (Egyetlen év alatt 114 kiadást ért meg.) 1889-ben megalapította a Francia Országos Antiszemita Ligát, három évvel később pedig elindította a *La Libre Parole* című napilapot. (Nem érdektelen megemlíteni sokat sejtető alcímét: „Franciaország a franciáké”.)

Az entellektüel szó megszületésére azonban még várni kellett. Clemenceau lapjában, a *L'Aurore* 1898. január 23-i számában egy cikket tett közzé, amelyben üdvözölte az értelmiségiek fentebb már ismertetett tiltakozását. „Jelzésértéktű a horizont minden pontjáról érkezett összes entellektüel csoportosulása egy eszme köré és rendületlen kitartásuk mellette. Ami engem illet, szeretném, ha ez egy, a különböző érdekek fölé emelkedő mozgalom kezdete lenne. A jövőbe vetett minden reményemet a francia szellem eme békés lázadásába vetem, egy olyan órában, amikor mindez hiányzik nekünk.”⁴ Clemenceau jellemző módon dőlt betűvel szedette ki a hamarosan ismertté váló és rendkívüli gyorsasággal elterjedő szakkifejezést.

Ez utóbbi azonban már nem Clemenceau-nak és elvbarátainak, hanem a politikai spektrum másik, jobboldali pólusán elhelyezkedő írónak, az ifjúság bálványának, Maurice Barrès-nek köszönhető. Mindössze egy héttel Clemenceau állásfoglalása után cikket helyezett el a *L'Aurore*-nál sokkal olvasottabb *Le Journal* című napilapban Az entellektüelek tiltakozása! címmel. Barrès felkapta az új szót, azonban úgy definiálta, hogy ez egyértelmű volt az „elbizakodott” dreyfussard-ok ostromozásával. „Entellektüel: olyan egyén, aki meg van győződve arról, hogy a társadalomnak a logikára kell épülnie. Nem ismeri fel, hogy a társadalom a valóságban a múltból származó és talán az egyén értelmének ellentmondó szükségszerűségeken nyugszik (des nécessités antérieures).”⁵ Az év őszén, 1898. október 4-én ugyancsak a *Le Journal*-ban megjelent, A kérdés állása című közleményben a következőket írta: „In abstracto, mindenkinek szíve joga, hogy ilyen vagy olyan tézist védelmezzen, hogy becsülje vagy becsmérelje a hadsereget, a katonai igazságszolgáltatást, a fajok harcát. Azonban nem az önök szívére, hanem Franciaországról van szó, ennél fogva ezeket a kérdéseket a francia érdekeket szem előtt tartva kell vizsgálni. Nem szabad megszüntetni a hadsereget, mert – higgyék el nekem – egy milícia nem lenne elégséges Lotaringiában. Nem kell eltörölni a katonai bíraskodást, mert ami jelentéktelen hibának számít a polgári eljárásban, súlyos következményekkel járhat a katonai bíróság esetében. Nem kell állandóan panaszkodni az antiszemita mozgalom miatt egy olyan pillanatban, amikor valamennyien észleljük óriási hatalmát annak a zsidó nemzetnek, amely »felforgatással« fenyegeti a francia államot.”⁶

A barrès-i képlet tökéletesen világos: mivel Franciaország 1871-től kezdve szüntelenül a Németországgal szembeni revansra készült, s mivel ennek eszköze értelemszerűen a hadsereg, minden, ami ez utóbbi ellen irányult, az ő szemében bűnnek számított. Az újnacionalizmust képviselő Barrès bizonyos determinizmust hirdetett meg, aminek a lényegét abban látta, hogy az ő cselekvését a föld és a halottak irányítják, az ő szavuknak kell engedelmesskednie.

Az újnacionalizmus másik sikeres képviselője Charles Maurras volt. Ő dolgozta ki az integrális nacionalizmus elméletét. Úgy tette fel a kérdést, vajon képes-e a köztársasági demokrácia hatékonyan képviselni a nemzeti érdeket? S ha nem, mivel lehet he-

lyettesíteni? Az önmaga által feltett kérdést Maurras úgy válaszolta meg, hogy „Franciaországban az örökletes monarchia a természetes és ésszerű alkotmányos berendezkedés, a központi hatalom egyetlen lehetséges formája. Király nélkül előbb gyengül, majd szükségképpen elvész mindaz, amit a nacionalisták meg akarnak őrizni. A lényeg tekintve tehát a rojalizmus megfelel a nacionalizmus különböző kívánalmainak: ő maga az integrális nacionalizmus.”⁷

Mind Barrès, mind pedig Maurras számára közömbös volt Dreyfus kapitány ártatlansága vagy bűnössége, ők kizárólag a hadsereg ütőképessége szempontjából ítélték meg az egész peres eljárást. Ami pedig érvényesülésüket illeti, részben megismételték a Szent Szövetség korának konzervatív, legitimista gondolkodói: Louis de Bonald és Joseph de Maistre egyes állításait. Az antidreyfussard-ok vezéreinek írásaiban megtalálható továbbá az antiintellektualizmus, az antiindividualizmus, az antiparlamentarizmus, illetve a dekadencia elvetése, valamint az ellenségkép megalkotása. Szerintük Franciaország biztonságát elsősorban a zsidók, továbbá a szabadkőművesek és a protestánsok veszélyeztették. E témakör kitűnő monográfusa, Michel Winock szerint Barrès és Maurras számára a Dreyfus-ügy szolgáltatta az alkalmat arra, hogy megalkossák az „intellektualizált nacionalizmust”.⁸

Végleg megtagadva a felvilágosodás legszélesebben értelmezett örökségét, a ráció kultuszát, a jobboldaliak egyik legkedveltebb témájává lett az antiintellektualizmus, az „állítólagos” entellektuelek önhiúságának ostromozása, akik magukat a gondolat arisztokratáinak állítják be, s akik ezért a nemzet életösztone ellen lépnek fel. Röviden: rossz franciák. Barrès szerint „egy fél kultúra lerombolja az ösztönt anélkül, hogy öntudattal helyettesítené”.⁹ Számára Zola nem volt francia, mert gyökértelen velencei módján gondolkodott.

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva tehát az a fő következtetés vonható le, hogy a Dreyfus-per által a századfordulón gerjesztett nagy társadalmi és politikai mozgások ébresztőleg hatottak az értelmiségre, azonnali politikai cselekvésre készítették azt a tudósokból, írókból, művészekből, egyetemistákból és tanárokból álló jelentős számú csoportot, amelynek tagjai ugyan semmilyen párthoz nem tartoztak, de belső meggyőződésből, felelősségérzettől áthatva elkötelezték magukat egy eszme: a köztársasági és demokratikus rendszer védelme mellett. Az 1898-as esztendő az övéké volt, az elkötelezett értelmiségieké, vagyis az entellektüeleké. A Dreyfus-per azonban egy másik előjelű kiválasztódást is előidézett, kialakult a szintén sok kiválóságot felvonultató ellentábor, amely az újraértelmezett nacionalizmus jegyében bontott zászlót. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a dreyfussard-ok és antidreyfussard-ok egymás elleni küzdelmének módszereit és csoportjaik szociális összetételét.

A szétválási folyamatot jelentősen felgyorsította Zola pere, amely a hadbíróság 1898. február 23-i ítéletével végződött: az író egy év börtönre és 3 ezer frank pénzbírságra ítélték. Ez a per – még inkább, mint a Dreyfus-per – előidézte az értelmiségiek átcsoportosulását. Eddig a pillanatig az entellektüelek főként petíciókkal, nyílt levelekkel és felhívásokkal operáltak, de mivel Zola perében a törvény megsértése még nyíltabban valósult meg, mint Dreyfus esetében, így felmerült a jog és a törvényesség folyamatos, a kapitány ügyén túlmutató védelmének szükségessége, és hamarosan felvetődött egy szilárd szervezeti bázis kiépítésének gondolata. Mégpedig azokon a megbeszéléseken, amelyek Ludovic Trarieux ügyvéd, volt igazságügy-miniszter lakásán zajlottak le többek, így Émile Duclaux, Yves Guyot újságíró és egy katolikus jogász,

Paul Viollet részvételével. (Az utóbbi alapító kivételt képez a katolikusok között, akiknek tömegei feltétlenül hittek Dreyfus bűnösségében. Viollet a következő év februárjában mint a liberális katolicizmus képviselője részt vett egy új szervezet, a Katolikus Bizottság a Jog Védelmére alapításában is.) Hivatalosan 1898. június 4-én alakult meg Az Emberi Jogok Ligája; ünnepélyesen felolvasták az 1789-ben kiadott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, s az ebben foglalt alapelvek megvédését jelölték meg szervezetük céljának. Első központi bizottságában hét politikust, tizenhárom egyetemi oktatót, öt irodalmárt és három különböző foglalkozási ághoz tartozó személyt találunk. Ez a bizottság segítséget ígért „mindenkinek, akinek szabadságát veszély fenyegeti, vagy akinek a jogait megsértik”.¹⁰ A liga által kidolgozott reformprogram előírta az állam és az egyház szétválasztását, a szegényügy átszervezését, az erkölcsrendészet és a haditanácsok megszüntetését. A bírói igazságszolgáltatás mellett létre kívánták hozni a politikai, a pénzügyi és a társadalmi igazságszolgáltatást. Az ügyvéd Trarieux „szuper-igazságügyminisztériumnak” nevezte el a ligát, amely azonban feladatának tartotta a demokratikus öntudat szervezeti feltételeinek megteremtését is. Ezek a célkitűzések messze túlmutatnak az adott helyzet exigenciáin.

A ligához elsőként csatlakozók többsége az oktatásban dolgozott, és korábban különféle társszervezetekben: szabadgondolkodók egyesületében, szabadkőműves páholyokban, munkaközvetítő hivatalokban és baloldali politikai pártokban tömörült. A nevesebbek közül megemlíthjük Joseph Bédier medievistát, Tristan Bernard drámaírót, Daniel és Élie Halévy történészeket, a szociológia tudományának egyik alapítóját, Émile Durkheimet, végül Henri Hauser történetírót. Egy év múlva a liga 8000, 1904-ben pedig már 60 000 tagot számlált.

A politikai harc belső logikájából következően az antidreyfussard-ok hasonló kezdeményezésre szánták el magukat, hogy bebizonyítsák: az egyetemek, a szépművészetek és az irodalom világa a maga egészében nem állt Dreyfus oldalára. 1898 októberében egy tiltakozást köröztettek a párizsi gimnáziumokban. Az első sikeren felbuzdulva elhatározták, hogy híres emberekhez fordulnak támogatásért. Barrès 1898. december 20-án javasolta, hogy alapítsák meg a Francia Haza Ligáját, és indítványa napvilágot is látott a *Le Journal* című újságban. „Többé nem mondhatják azt, hogy az intelligencia és az entellektüelek – hogy ezt a rossz francia szót használjuk – egy oldalon állnak. Dreyfus esete önmagában jelentéktelen. Az teszi súlyossá, hogy őt kiagyalták és felhasználják antimilitarista és internacionalista eszmék szolgálatában. Pontosan ez ellen akarunk cselekedni.”¹¹ A legkevesebb, amit a csatlakozási felszólítást aláírók listájáról mondhatunk: impozáns. Nem kevesebb mint 22 akadémikus adta beleegyezését, köztük François Coppée, a jó nevű költő, Paul Bourget író, aki pszichológiai regényeiben a tradicionális értékeket emelte piedesztálra; a szépirodalmat és a művészvilágot Alphonse Daudet, Pierre Louÿs költő, Frédéric Mistral, a Magyarországon hajdan igen népszerű Verne Gyula, Jean-Louis Forain vésnök és festő, Edgar Degas, Auguste Renoir és Vincent d’Indy zeneszerző képviselték. Utolsó helyen említjük ennek az egész szervezkedésnek az értelmi szerzőit, szellemiségének kialakítóit, Barrès-t és Maurras-t.

Az 1898. december 31-én megalakított Francia Haza Ligájával és – szélesebb ívet átfogva – az antidreyfussard-ok egész fellépésével kapcsolatban el kell oszlatni egy tévhitet, jelesül azt a feltételezést, hogy egységesek voltak. Mindenekelőtt nem szabad egyenlőségjelet tenni nézetrendszerük és az antiszemitizmus közé. Barrès és még so-

kan mások persze antiszemitaak voltak, azt hirdették, hogy a három kisebbség: a zsidók, a protestánsok és a szabadkőművesek csodálatos aktivitásuknak és egymás közötti megegyezésüknek köszönhetően sokkal nagyobb erőt képviselnek a közéletben, mint a lakosság passzív és apatikus többsége. Így nem csodálható, hogy húsz éve ők birtokolják – közvetlenül vagy közvetve – a hatalmat, ők vezetik Franciaországot. Velük ellentétben nem kevesen voltak azonban olyanok, akiket a revans ügye, közelebről a hadsereg egységének a féltése vitt a soraikba, tehát az újsütetű nacionalizmus másik ágához tartoztak.

Más ellentétek is megosztották a Francia Haza Ligáját. Kezdetől fogva két irányzat mutatkozott benne. Az egyik, a mérsékeltebb, amely határozottan elutasította az antiszemita ihletésű nacionalizmust. A másikat Barrès képviselte, aki – a csatlakozók nagy számát és politikai-közéleti súlyát szem előtt tartva – azt az ambiciózus tervet dolgozta ki, hogy a ligából egy nacionalista és populista jellegű, valódi politikai pártot hoz létre. Ezek a pártpolitikai és természetesen választási törekvések azonban nem feleltek meg az eredeti elképzeléseknek, ráadásul a frakciózás légkörét teremtették meg, ezért a mérsékelt elemek kiváltak a szervezetből.

A liga félhivatalos orgánumává lett L’Echo de Paris – miután belevetette magát az antidreyfussard-ok hadjáratába – magához vonzotta a nacionalista és katolikus olvasók jelentős részét. Ez a jól szerkesztett és megírt, színvonalas újság az egyik modern francia sajtótörténet szerint jól illusztrálja azt az állandóan jelen lévő páni félelmet a szocializmustól, amely az 1848-as forradalomra, de legfőképpen az 1871-es párizsi kommunre emlékező francia polgárságot eltöltötte a századfordulón. (Jellemző, hogy a L’Echo 1906-ban cikksorozatot indított „a közelgő forradalomról”).¹²

Köztudott, hogy bármely politikai párt, ebben az esetben egy annak a rangjára pályázó szervezet tényleges súlyának megmérettetésére általában választásokon kerül sor. Csakhogy 1902-ben a baloldali blokk aratott győzelmet, és ez véget vetett a Francia Haza Ligája rövid életű virágzásának, s hamarosan eltűnt a politika süllyesztőjében.¹³

Áttérve a két liga tagságára, társadalmi összetételükkel kapcsolatban néhány jellemző adat áll rendelkezésünkre. Az entellektüelek vonatkozásában emlékeztetnünk kell az olvasót az 1898. január 15-én napvilágot látott tiltakozásra, a perújrafelvétel követelésére. E petíció aláírói között 261 egyetemi és középiskolai tanár, továbbá 230 irodalmár és újságíró volt. A Francia Haza Ligája első 11 listája alapján az írók és művészek aránya 16,6%, az egyetemistáké 16%, a harmadik kategóriát képező tanárok és tisztviselőké pedig 11,3% volt.¹⁴ A mennyiségi mutatók azonban nem tükrözik hűen ezeknek a csoportoknak a kulturális életben elfoglalt helyét, befolyását. Figyelembe kell venni, hogy 26 akadémikus, a Collège de France és más tudományos intézmények több tucat tudósa, továbbá népszerű írók és befutott zeneszerzők adtak rangot az új képződménynek.

Ha a meghallgatottság-olvasottság nézőpontjából vizsgáljuk az egyes csoportok szerepét, nem lehet kétséges, hogy a sajtó munkásainak megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk. Hogy Dreyfus peréből „Ügy” lett, az nagymértékben az újságíró Clemenceau-nak és lapjának, a L’Aurore-nak köszönhető. Nem feledkezhetünk meg a szocialista Jean Jaurès-ről sem, aki a La Petite République Socialiste-ből Dreyfus-párti orgánumot csinált. Említést érdemel még a Le Siècle, amely szintén a dreyfussard-ok szócsöve lett. Az ellentétes oldalon Barrès, Drumont (lapja a La Libre Parole), a Le Petit Journal, amely 1898-ban átlépte a bűvös egymillió határt a példányszám tekintetében,

továbbá a népies hangvételő, katolikus La Croix, amelyik az 1880-as évek végén a köztársaságot államcsínnyel megdönteni akaró Georges Boulanger tábornokot támogatta, majd a Dreyfus-per időszakában harcos antidreyfussard és antiszemita irányvonalat képviselt.

Az újságíróknak tehát – vezércikkeikkel és a napi eseményeket ismertető és kommentáló krónikáikkal – igen jelentős szerepük volt abban, hogy a két szemben álló értelmiségi tábor kialakult és intézményesült. Tulajdonképpen az 1880–1890-es években alakult ki a modern értelemben vett újságírói hivatás, amit egy névváltoztatás is jelez: a korábbi „publicista” terminus helyét mindinkább a „zsurnaliszta” foglalta el. (A magyar nyelv nemigen tudja érzékeltetni a kettő közti különbséget.) Frázisnak tűnik, pedig nem az: a sajtó az „Ügy” időszakában lett nagyhatalommá.

Rá kell még mutatni a két irányzat eszmetörténeti kapcsolódásaira is. Dreyfus híveinek tábora változatlanul a scientizmust vallotta a magáénak, amelynek szembe kellett néznie a kor nagy kihívásával, a szociális kérdéssel. Ebben nagy segítségére volt Durkheim szociológiája, közelebbről 1894-ben kiadott nagy műve, a *Règles de la méthode sociologique*. A *L'Année sociologique* című társadalomtudományi folyóirat körül csoportosulók egyértelműen Dreyfus mellé álltak.

Az antidreyfussard-ok eszmei kapcsolódási pontjukat a század végén kibontakozó, a felvilágosodással perlekedő antiracionalizmusban találták meg. Arra vállalkoztak, hogy megjelenítik a politikában azt a nagy felfogásbeli változást, amelyik a társadalom egy részénél világosan megmutatkozott: a hagyományos demokratikus értékek elutasítását. Az erős áramlatot képviselő ultramontán katolicizmus is ezért rokonszenvezett Barrès mozgalomával, továbbá a társadalmi problémákra adott nacionalista és antiszemita válaszok okán. Mint minden szélsőséges ideológiában, ebben is sok volt az emocionális és irracionális elem.¹⁵

Az entellektüelek mozgalmának volt egy szocialista leágazása is. A nevezetes 1898-as esztendőben, egy faszobrász munkás javaslatára megszületett a népi egyetemek létrehozásának eszméje, majd 1901-ben megalapították a Népi Egyetemek Szövetségét. Tanítók, tanárok, magasan kvalifikált értelmiségiek siettek az úttörők segítségére; France például Montreuil-ben „munkásestéket” szervezett. Ki kell domborítani azt, hogy egyrészt egy munkás ötlete realizálódott, másrészt, hogy nem pusztán egyéni kezdeményezés volt ez, hanem a Dreyfus-ügy iskoláján keresztülment és az elméleti kérdések iránt fogékonyabbá lett munkásrétegek igényének a kielégítése valósult meg. Semmi meglepő nem volt abban, hogy a jobboldal mélységesen elítélte a népi egyetemek létrehozását, efemer jelenségnek, inkohereus alkotásnak bélyegezte, amely csak arra jó, hogy teret engedjen az anarchista szellemiségnek, összevegyítse a művelteket az analfabétákkal, a tudósokat a tudatlanokkal. Ez a gáncsokodás sem tudta azonban megakadályozni, hogy a szövetség könyvesboltot nyisson, amelyik megindított egy új sorozatot *Bibliothèque socialiste* címmel. Szövegeket jelentettek meg Émile Vanderveldétől, Alexandre Millerand-tól, Anatole France-tól és Léon Blumtól. Ez a csoport, létszámában megnövekedve, felvette a Szocialista Unió Csoportja nevet és Jaurès Francia Szocialista Pártjához csatlakozott. Sőt, részt vett a Jaurès által szerkesztett *L'Humanité* megalapításában is. Ebben az esetben Jaurès személye volt az összekötő kapocs „a horizont más sarkából” érkezett és a szocialista dreyfussard-ok között.¹⁶

A 20. században, pontosabban az első világháborús kataklizma után, sorsdöntő változások következtek be Európában, így az értelmiség helyzetében is. Éppen csak „súrolva” ezt a témakört, két olyan jelentős időszakot említünk, amikor ismét nagy szükség volt a helytállásra: az 1930-as, továbbá az 1945 utáni éveket. Az előbbit a fasizmus rohamos térnyerése jellemezte, amely ellen összefogtak a tisztességes emberek. Csak-hogy az 1930-as években nemcsak a fasizmus, hanem a sztálinizmus is kihívást jelentett az entellektüelek számára, akik mellesleg – legalábbis egy részük – már nem is voltak pártonkívvüliek. A századfordulón megfigyelt polarizálódás tehát megismétlődött, jóllehet egészen más történeti feltételek között. Az örlődés a kettős veszély közt számos meghasonláshoz és egyéni tragédiához vezetett.

Az entellektüel szó, amint láttuk, eredetileg gúnynév volt. S ahogy ez már történni szokott, a kigúnyoltak vállalták és büszkén viselték ezt az elnevezést. Megjelenésük egy kivételes, többé soha vissza nem térő történelmi pillanatnak volt köszönhető. Az egyik legújabb monográfia szerzőjének véleménye szerint „ez az értelmiség lázadása volt a maga tiszta formájában, amely tudatára ébredt, ha nem a hatalmának, akkor méltóságának, amely őt kötelezi”.¹⁷

Jegyzetek

- 1 *Vadász Sándor*: A Dreyfus-ügy legújabb irodalmáról. Világtörténet, 1994. ősz-tél. 51–62.
- 2 *Vö. Chr. Charle*: Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Paris, 1996. 17–31. és *P. Ory*: Les intellectuels en France. Paris, 1992. 5–12.
- 3 Idézi *H. Mitterand*: Pourquoi Zola a écrit 'J'accuse'. In: L'Histoire, 1994. janvier, 45.
- 4 Idézi *M. Winock*: Le siècle des intellectuels. Paris, 1997. 26.
- 5 *H. Mitterand*: i. m. 57.
- 6 *Uo.* 65.
- 7 *R. Girardet*: Le nationalisme français. Anthologie 1871–1914. Paris, 1983. 202–203.
- 8 *M. Winock*: i. m. 37.
- 9 *Uo.* 27.
- 10 *M. Winock*: i. m. 36. Lásd még az Emberi Jogok Ligája jelenlegi elnökével, az ismert történésszel, Madelaine Rebérioux-val készített interjút: L'Histoire, 1994. janvier, 112–115.
- 11 *M. Winock*: i. m. 48.
- 12 A sajtóra lásd: Histoire générale de la presse française. 3. Paris, 1972. 346–347.
- 13 A „ligák háborújáról”, tagságuk összetételéről lásd *P. Ory*: i. m. 20–23.
- 14 *Vö. M. Winock*: i. m. 26. és *P. Ory*: i. m. 23.
- 15 A kulturális kölcsönhatásokra lásd: *P. Ory*: i. m. 38–40.
- 16 *M. Winock*: i. m. 91–97.
- 17 *J. D. Bredin*: L'Affaire. Paris, 1983. 475.

A HORVÁTOK KOSSUTH-KÉPE

A kortárs horvát közvélemény, az utókor és a horvát történetírás által Kossuth Lajos személyéről, alakjáról, korabeli politikai, valamint történelmi szerepéről alkotott kép híven tükrözi a reformkor, 1848–49 és a dualizmus korszakának magyar–horvát viszonyait. A horvátok Kossuth-képének alakulását egyaránt befolyásolták a Budapest és Zágráb viszonyában fennálló ellentétek, s a politikaformáló elitek közötti időnkénti közeledési kísérletek.

Az 1840-es években a horvát nemzeti mozgalom, az illirizmus tagjainak, illetve sajtójának Kossuth-képét eleve meghatározta a illírek és a magyar liberális ellenzék között fennálló, feloldhatatlannak bizonyuló politikai szembenállás. A horvát mozgalom lapja, a Gaj által alapított *Ilirske narodne novine* (majd *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*) részben már alapításától fogva, de különösen 1842-től kezdve állandó vitában állt Kossuth Lajossal és a magyar ellenzékkel, s Kossuthnak a horvát nemzeti követelésekkel szembeni álláspontját rendszeresen bemutatta a horvát olvasóknak. Ennek következtében Horvátországban a közvéleménynek a Nemzeti Párthoz húzó részében egy markánsan negatív Kossuth-kép alakult ki, Kossuthot egyértelműen a horvát ügy ellenségének tartották, mivel megkérdőjelezte a horvát közjogi elmélet megalapozottságát, s ezen keresztül a szokásjogon alapuló régi horvát autonómia jogi alapjait – akkor, amikor a horvát nemzeti mozgalom ezek kiszélesítésére törekedett. Amikor pedig 1845-től kezdve a Kolowrat és Apponyi képviselte birodalmi körök a magyar liberális ellenzékkel szemben álló illíreket a magyar konzervatív körökhöz igyekeztek közelíteni, Gaj lapjában egy sajátos kettősség jelent meg a magyarok megítélésében: míg a konzervatív magyar arisztokratákat a horvátság barátaiként tüntették fel, s nagy tisztelettel adóztak a gazdasági, technikai modernizációt hirdető Széchenyinek, külön kihangsúlyozva a nemzetiségek iránti toleráns magatartását, annál hevesebben támadták a magyar ellenzéket és Kossuthot, mint a horvát ügy fő ellenségeit.¹ Így egy sajátos differenciáltságot tükrözött az illír sajtó magyarságképe az 1830-as évekhez képest (amikor minden magyart egy kalap alá vettek): egyik oldalon álltak a horvátok irányában toleráns „jó” magyarok, a másikon a Kossuth képviselte „gonosz szándékú”, a horvát nemzetiség megsemmisítésére törekvő magyar ellenzék.

Ennek a képnek a kialakulásához a magyar ellenzék és Kossuth maga is nagymértékben hozzájárult, hiszen hasonlóan éles hangnemben polemizált a Horvát Nemzeti Párt eszméivel és politikai gyakorlatával. E viták hangnemére jó példa Kossuthnak a *Pesti Hírlap* 1845. december 30-i számában megjelent *Válasz a Kőrös megyei illír pártiak dühöngéseire* című cikke, amely természetesen a zágrábi sajtóban azonnal hasonló stílusú reakciót váltott ki (mint tudjuk, Kossuth e cikkére Széchenyi is erőteljesen reagálni kívánt, de válaszat a pesti lap nem közölte le).² A zágrábi *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske* 1846. február 14-i számában *Még egy válasz Kossuth úrnak* című cikkében így ír: „Kossuth úr azzal a tiszteletlen kifejezéssel él, hogy

mi Magyarország ellen dühöngünk. Én erre azt válaszolom, hogy ő pedig illirphóbiában – illírelleses dühöngésben – szenved.”³ A cikk a továbbiakban hazugsággal vádolja Kossuthot, azt állítva, hogy azon a bizonyos Körös megyei gyűlésen az illírek nem a Vukovár–Fiume vasút ellen léptek fel a trieszti vonal érdekében, mint azt a magyar politikus írta, hanem kizárólag Kossuth személye ellen: „Mivel mi Kossuth urat és elveit gyűlöljük, ezért azt szeretnénk, ha e vasút ügyvivőjeként hozzánk többé soha ne látogatna el.”

Az ellentéteket Kossuth és a horvát nemzeti mozgalom között tovább élte, hogy a magyar ellenzék az ún. Horvát–Magyar Pártot, az illírek fő politikai ellenlábását támogatta. Hevesen reagált az említett zágrábi lap Kossuth 1845. november 15-i (Pest vármegye közgyűlésén tartott) beszédére, amelyben erőteljesen bírálta az illíreknek az önálló horvát helytartótanácsra vonatkozó követelését.⁴ Bár Kossuth felismerte a veszélyt, ami a horvát nemzeti mozgalomnak Bécs felé sodródásából adódott, s megpróbált tárgyalni prominens illír személyiségekkel (így Ambroz Vraniczanyval, sőt Gajjal is), követeléseiből egyik fél sem engedett, így a magyar–horvát viszony 1845 és 1848 között tovább romlott, s ezzel együtt a horvát közvéleménynek (pontosabban újságot olvasó részének) a Kossuth-képe még negatívabbá vált.

A Horvát–Magyar Párt tagjainak a magyar ellenzékéről és Kossuthról alkotott képe persze ennél jóval pozitívabb volt, ám ennek a magyar liberálisokkal sajtóságos szövetségben lévő, de voltaképpen maradi nézeteket képviselő horvátországi pártnak nem volt saját sajtóorgánuma, így a közvéleményre, különösen az értelmiségre kevés befolyással bírt. Az illírek és Kossuth vitája ugyanakkor 1846-ban a fent említett hangnemben folyt tovább: „...esküdt ellenségünk a legelvetemültebb végletekhez folyamodik, s nem átalija a legundorítóbb inkvizitori rágalmazó szerepét felvállalni! Az ellenzéki orgánum egykori vezetője azon fáradozik, hogy ellenünk hangolja a kormányt, amiért panaszt emeltünk, nem tudván tovább elviselni az általa és cimborái által ellenünk elkövetett igazságtalanságokat; a szabad sajtó bátor bajnoka úgy lealázza magát, hogy a cenzúra ügyében tett panaszainkon gúnyolódik” – írja a Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske ez év február 21-i számában.⁵ A zágrábi lap 1846. február 25-i számában pedig előbb hosszasan felsorolja a pozsonyi országgyűlés különböző ülésein a magyar képviselők szájából elhangzott, a horvátok által sérelmezett kijelentéseket, mint például: „Horvátországra csak akkor vár fényes jövő, ha maguk a horvátok fogják siettetni annak a napnak eljövetelét, amikor nyilvános tanácskozásaik termeiben a latin helyett a magyar nyelv fog zengeni”, vagy „Hol van az a Horvátország? – hiszen az már Mátyás király idejében megsemmisült!”, vagy „...mindannyian egyetértünk abban, hogy a horvátoknak csak annyit engedhetünk meg, hogy a magyar és a latin nyelv között válasszanak.” E felsorolás után a zágrábi lap így szólította meg Kossuthot: „Kossuth úr, tegye a szívére a kezét, ha valaki ilyen rendelkezéseket kívánna foganatosítani a magyarok ellen (amitől azonban nem kell tartania), vajon nem ön lenne-e az első, aki bizonyosan, tekintet nélkül bármire is, szembeszállna vele...”⁶

Az 1847–48-as pozsonyi országgyűlésen történtek, s azoknak zágrábi sajtóvisszhangja még jobban befeketítette a horvát nemzeti mozgalom tagjainak szemében az addig sem túl fényes Kossuth-képet. Ezen az országgyűlésen ugyanis Kossuth egyik felszólalásában megkérdőjelezte Horvátország közjogi különállásának pusztá létét is („nincs Horvátország”), s csak úgy volt hajlandó elfogadni a „Horvátország” szó használatát, „...hogy e kifejezésnek semmi diplomatikai erő nem tulajdonítatik...”⁷ Ez a

kijelentés az, amit a későbbiek folyamán mind a horvát közvélemény, mind a horvát történetírás leginkább összekapcsolt Kossuth személyével és 1848-cal, olyan formában, hogy: „Hol van Horvátország? – én nem találom a térképen.”⁸ Természetesen a kijelentésnek nem földrajzi, hanem közjogi jelentést tulajdonítottak. Ugyanezen pozsonyi országgyűlés kapcsán Tade Smičiklas 1879-ben megjelentetett történeti munkájában azt állítja, hogy Kossuth Metel Ožegović horvát követnek is (tehát nemcsak a szerb Stratimirovićnak) kijelentette: „Döntsön közöttünk a kard!”, de ezt más horvát történészek később nem emlegették.⁹

Mindezekből kiderül, hogy már jóval 1848 tavaszának és nyarának eseményei előtt a horvát nemzeti mozgalom Kossuth-képe olyannyira negatív színezetűvé vált, hogy ezen a magyar kormánynak 1848 tavaszán a horvát nemzeti követeléseket nagyrészt elutasító álláspontja, de még a szeptemberben Jelačić hadjárata révén nyílt fegyveres összecsapásba torkolló magyar–horvát ellentétek sem tudtak már nagyon sokat rontani. Amikor a magyar kormány, s maga Kossuth is, Jelačić készülődését látván 1848 nyarán békülékeny hírokat kezdett pengetni, s törekedni kezdett komoly engedmények árán kiegyezni a horvátokkal, a horvát közvéleményben oly nagy fokú volt a bizalmatlanság, hogy a Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske egy augusztusi cikkében az illír Bogoslav Šulek Kossuth békülékeny beszédét bírálva óvatosságra intette a horvát tárgyaló küldöttséget. Kétkedett a magyar szándék őszinteségében, s úgy vélte, a horvátok számára hasznos paktumot a magyarokkal csak kard és ágyú segítségével lehet kötni.¹⁰ Zágráb és Pest konfliktusának persze számos, nem efféle szubjektív oka volt, de ez a példa jól érzékelteti a horvátországi közhangulatot és a Kossuthhoz fűződő viszonyt.

Arról, hogy milyen képet alkotott Kossuthról Jelačić támadó serege, több forrásból is értesülhetünk. Az egyik ilyen forrásnak a magát tiszteletbeli horvátnak tekintő Neustädter báró, császári tábornok és Jelačić szárnysegédje emlékiratai tekinthetők, amelyekben külön fejezetet szentelt Kossuthnak, elsorolván benne az összes, a császári propaganda által terjesztett vádat,¹¹ míg a másik ilyen forrás a kor költészete, a határőrök által költött, a magyarországi hadjáratról szóló népi hősi énekek, amelyekben a válogatott sértésekkel illetett Kossuth és Kossuth serege a fő ellenség.¹²

A következő évben, 1849-ben az oktrojált alkotmány bevezetése miatt csalódott horvát liberálisok a tavaszi hadjáratban aratott magyar sikerek és a lengyel emigráció közvetítési kísérletei következtében közeledni próbáltak a magyarokhoz, de az orosz intervenció ennek a folyamatnak is véget vetett. Az olmützi alkotmányt és a cári intervenciót sajtójukban is bíráló horvát liberálisok lapjaik elvesztésével bűnhődtek. Ugyanakkor az erősen konzervatív és feltétel nélkül császárhű Haulik zágrábi püspök által 1849-ben elindított lap, a Katolički list ugyanezen év októberében megjelent 44. számában, az *Angol-protestáns áskálódás Itáliában és Magyarországon* című cikkében durva kirohanást idéz a cikkíró szerint kezdettől fogva „képmutatónak és hazugnak” mutakozó Kossuth ellen, aki „csak azért kiáltotta ki a köztársaságot, hogy saját maga és felesége fejét angol segítséggel (sic!) a magyar szent koronával ékesítse!”¹³

A Kossuth iránti bizalmatlanság még a neoabszolutizmus miatt Béccsel szembe forduló és a magyarokkal a megegyezést kereső horvát politikusok között is sokáig tovább élt. A forradalmár Eugen Kvaternik száműzetésben töltött évei során kapcsolatba került a magyar emigrációval, de inkább Telekivel kívánt szöba állni, mint

Kossuthal, akit még ekkor is „balszerencsénk okozója” néven emlegetett.¹⁴ Igaz, egy későbbi művében így írt: „És Kossuth, aki a magyarok közt egykor a legnagyobb tekintély volt, megerősítette, igaz kissé túl későn, vagyis 1851-ben, hogy... Dalmácia, Horvátország, Szlavónia történetileg Magyarországtól különálló területeknek számítottak... és sohasem voltak Magyarország részei, Partes, hanem társországa, Regna socia...”¹⁵

A korabeli horvát közvélemény tudott arról, hogy Kossuth az emigrációban megváltoztatta Horvátországra vonatkozó korábbi nézeteit, amit egy, az 1861-es horvát saborban elhangzott képviselői felszólalás is bizonyít. Franjo Rački beszéde jelezte a Kossuth-kép differenciálódását is: „Ilyen szövetséget... (mármint egyenrangút – S. D.) kíván létesíteni Magyarország és a Háromegy Királyság [Horvát-Szlavónország és Dalmácia] között ugyanaz a férfiú, aki 1848-ban azt kérdezte »Hol van Horvátország?«. Ő kívánja ezt, száműzetésében meggyőződve arról, hogy az olyan együttélés, melyben a Háromegy Királyság alárendeltetne Magyarországnak, nem lehet tartós.”¹⁶ A továbbiakban Rački ugyanazt a kossuthi gondolatot idézte, amit fentebb Kvaternik, majd részletesen kifejtette a Horvátországnak teljes közigazgatási és törvényhozási önállóságot biztosítani akaró kossuthi föderációs ajánlatot. Sőt, az egyébként cseppet sem magyarbarát Ante Starčević, aki Kvaternikkal együtt a Horvát Jogpárt megalapítója volt, egy 1869-es, az osztrákokat kiszolgáló horvát politikusokat bíráló írásában egyenesen arról szólt, hogy éppen ellenükben szabadította fel 1848-ban Kossuth a jobbágyokat!¹⁷ Ugyancsak Starčević egy 1889-es saborbeli beszédében kétszer is elismerően szólt Kossuthról: egyszer azért, mert a krími háború korlátozott jellegét felismerve nem engedte, hogy a magyar emigráció veszélyes kalandba bocsátkozzon, másodsor pedig azért dicsérte Kossuth bölcsességét, mert az ellenezte az osztrák–magyar kiegyezést, s ez különösen szimpatikus volt a dualista rendszert következetesen elutasító, függetlenségpárti horvát politikus számára.¹⁸

A dualizmus idején azonban a magyar–horvát kiegyezéssel elégedetlen horvát közvéleményben – és a kor horvát történetírásában – ismét negatív Kossuth-kép dominált. A már 1849 kapcsán emlegetett zágrábi Katolički list a polgári házasság engedélyezéséről szóló magyarországi vitában a klérus ezt ellenző álláspontját fogadta el, s a törvény elfogadása a lap 1894. évi 16. száma szerint „a Kossuth-kultusz következménye, amely különösen e félísten – ahogy nevezték – halála óta a népet szinte eszelőssé tette. A szélsőbal kötelességének érezte vezérének, Kossuthnak utolsó akaratát teljesíteni, s megmenteni ezáltal a liberális alapelveket és Wekerle kabinetjét. Emiatt a Wekerle-kormány egyesült a radikálisokkal, és ez a szövetség Kossuth eszméinek győzelmét jelentette.”¹⁹ A katolikus újság cikkírója ezzel Kossuth és a liberális eszmék iránti ellenszenvét kívánta kifejezni.

A korszak horvát történetírásában, valamint a horvát történelemtől szóló népszerűsítő munkákban, illetve történelemtankönyvekben Kossuthot vagy meg sem említik (mint pl. Ivan Tkalčić, aki egyébként a magyarok 1848-as forradalmát lázadásnak nevezte),²⁰ vagy pedig a horvát törekvések fő akadályozójaként tüntetik fel. Kossuth és 1848 megítélésében egyedül a Khuen-Héderváry bánsága idején kiadott tankönyvekben fedezhetünk fel eltérő álláspontokat. Khuen-Héderváry idejében ugyanis a báni kormányzat hivatalosan a tankönyvekben a magyar–horvát ellentétek elsímítására törekedett, így pl. Ivan Hoić 1893-ban kiadott középiskolai történelemtankönyvében

1848 kapcsán megjegyzi, hogy a magyar–horvát ellentétek kirobbanásában bizonyos bécsi körök játszottak fő szerepet, s ugyanő megemlékezik Kossuth kormányzóságáról, Görgey hadjáratairól, sőt a Haynau-féle véres megtorlásról is.²¹ Khuen távozása után azonban a horvát tankönyvekben újra visszatérnek a korábbi horvát felfogáshoz, s a horvát közvélemény szemében gyűlöletes bán felülről elindított közeledési kísérlete kudarcot vallott.

A századelő horvát sajtóját vizsgálva azonban láthatjuk, hogy 1905-ben igen érdekes fordulat következett be, ami kihatott a Kossuth-kép alakulására is. A Frano Supilo vezette „új kurzus”, összefüggésben a magyar ellenzék előretörésével és a dualizmus válságával, átmenetileg a horvát–magyar megbékélést támogatta. Az új politikai áramlat legfőbb orgánuma a fiumei Novi list volt. Igen érdekes megfigyelni, milyen tudatos propagandával készítette elő ez a lap a viszony megváltoztatását, ami az év őszén a magyaroknak (az osztrákok ellenében) békejobbot kínáló fiumei rezolúcióban nyert kifejezést. Mivel a magyar ellenzék egyik vezére Kossuth Ferenc volt, már csak ezért is érdekes az a cikksorozat (összesen hat ilyen írás jelent meg), amelyet a Novi list 1905 márciusában közölt *Kossuth Lajos és a horvátok* címmel.²² Már a cikksorozat elején sugallt kép a magyar 1848-ról is újdonságként hat, mert függetlenségi harcnak mondja. Megjelentek „olyan áramlatok, amelyek Szent István koronája országainak teljes függetlenségére és szabadságára törekszenek... Ilyen áramlatot képviseltek a 17. és 18. században I. és II. Rákóczi, Zrínyi és Frangepán, Wesselényi stb. És hát mi más az 1848–1849-es magyar forradalom, ha nem a 17. és 18. századi forradalmak folytatása. Mi a különbség? Az, hogy ebben a demokrácia átvette kevesebb mint két évszázad után a magyar szabadság és függetlenség zászláját a 17. századi arisztokrácia kezéből. És a demokrácia rövid időre győzni tudott!” A továbbiakban hat folytatásban elemzi a cikkíró Kossuthnak Horvátországról vallott nézeteit 1848-ban, illetve az emigrációban. Higgadtan, gyűlölködéstől mentesen vitázik Kossuth 1848-as nézeteivel és tetteivel, így pl. Kossuth állításával szemben tagadja, hogy a horvát–magyar ellentétek azért robbantak ki, mert Bécs támogatta a „pánszláv izgatókat”, és rámutat az ellentétek objektív okaira. Igen részletesen idéz a továbbiakban az „idős” Kossuth emigrációban megjelentetett Horvátországgal és a horvátokkal kapcsolatos írásaiból. Bemutatja, hogy Kossuth elismeri a horvátokat különálló nemzetnek és Horvátországot a múltra vonatkozólag is társországnak. A cikk közli a magyar politikus gondolatait Horvátország függetlenné válásával kapcsolatban, s idézi Kossuth gondolatát, hogy Horvátország nem nyerheti el függetlenségét, ha Magyarország nem válik szabaddá. A cikksorozat befejezéséből egyértelműen kiderül, hogy a szerző saját korának politikai céljaihoz használja fel Kossuth idézeteit: „Kossuth Lajos azért kínált szövetséget és barátságot a horvátoknak, mert belátta, hogy nélkülük és ellenükben nem tud Magyarország Ausztria ellen tenni. Annak idején Deák is azért kínált tiszta lapot [a horvátoknak], hogy bebiztosítsa Magyarországot Ausztria ellenében. Nem fölösleges ezekben a napokban mindezekre emlékeztetni az olvasót.”

A horvát–magyar közeledést szolgálta a Horvát–Szerb Koalíció támogatásával 1906-ban Budapesten magyar nyelven megjelenő Croatia című folyóirat, amelynek második számában érdekes cikk jelent meg *Horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben* címmel.²³ A cikk szerzője nemigen ismert részleteket közölt a Nemzeti Párt balszárnya és a magyar szabadság hívei közötti korabeli közeledésről. A követ-

kező évben, 1907-ben azonban újra romlott a magyar–horvát viszony, s a horvát sajtóban az ilyen jellegű írások átadták helyüket a szembenállást jelző megnyilatkozásoknak.

A századelőn annyiban módosult a horvátok Kossuth-képe, hogy pl. 1909-ben Antun Gustav Matoš, a magyar politikával élesen szemben álló költő és publicista egy Strossmayer történelmi szerepét bíráló cikkben a jogpárti Hrvatska sloboda című lapban elismeri (éppen a püspökkel szemben) Kossuth államférfiúi nagyságát: „Strossmayer nagysága tehát nem áll annyira vitán felül, mint Kossuth, Széchenyi vagy éppen Starčević nagysága.”²⁴

A 20. századi horvát történetírásban, s főleg a történelemtankönyvekben Kossuthnak Horvátországról vallott emigráció-beli nézeteit nem emlegetik. Ugyanakkor Ferdo Šišić és Jaroslav Šidak műveiben Kossuth 1848–49-es szerepéről viszonylag tárgyilagos képet kaphatunk. Befejezésül érdemes megjegyezni, hogy nemrégiben Zágrábban horvát fordításban kiadták a már említett Neustädter báró eredetileg franciául írt emlékiratait. A derék császári tábornok Kossuthról vallott szélsőségesen negatív nézeteihez a kötet jegyzeteit készítő fiatal horvát történész, Damir Karbić szükségesnek érezte, hogy a műhöz egy kiegészítést fűzzön, amely jelentősen árnyalja Neustädter Kossuth-képét.²⁵ Többek között a jegyzetíró megemlékezik Kossuth konföderációs terveiről és a horvátokról az emigrációban vallott pozitív felfogásáról is, ami jelzi, hogy ma már a Dráva mindkét partján vannak, akik 150 év távlatából képesek sine ira et studio közelíteni a két nép 1848–49-es viszonyához és Kossuth akkori és későbbi szerepéhez.

Jegyzetek

- 1 Így Széchenyi tevékenységéről például pozitívan írt a *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske* 1845. szeptember 24-én, vagy 1846. október 7-én, a *Danica* 1848. július 15-én stb.
- 2 A *Pesti Hírlapra* ld.: *Kosáry Domokos*: A *Pesti Hírlap* nacionalizmusa. *Századok*, 1943. 371–419., illetve a *Kosáry Domokos* által írt *Új politikai sajtó* című fejezetet. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: Kókay György. Budapest, 1979. 660–803. Az említett cikkeket közli: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Budapest, 1930. II. köt. 628–662.
- 3 *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske*, 1846. február 14.
- 4 Uo. 1845. november 19.
- 5 Uo. 1846. február 21.
- 6 Uo. 1846. február 25.
- 7 *Barta István*: Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Budapest, 1951. 440.
- 8 *Tade Smičiklas*: *Poviest Hrvatska*. Zagreb, 1879. 480.
- 9 *T. Smičiklas*: i. m. 477.
- 10 *Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske*, 1848. augusztus 8.
- 11 *Josip Neustädter*: Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od 1848. Zagreb, 1994. Kossuthov životopis (Kossuth életrajza) 77–82.
- 12 Számos ilyen jellegű Jelačićről szóló verset közöl: *Andelko Mijatović*: Ban Jelačić. Zagreb, 1990.
- 13 *Katolički list*, Zagreb, 1849. 43–44. szám.
- 14 *Kvaternik* ezt Napóleon hercegnek mondta Párizsban 1860. április 13-án. Lásd: *Eugen Kvaternik*: *Politički spisi*. Zagreb, 1971. 18. (Lj. Kuntić a könyvhöz írt előszavában említi ezt.)
- 15 *E. Kvaternik*: *Istorijsko-diplomatski odnošaj Kraljevine Hrvatske napram ugarskoj kruni sv. Stjepana*. Zagreb, 1860. (Eredetileg német nyelven jelent meg.) In: *E. Kvaternik*: i. m. 277.
- 16 *Saborski dnevnik* iz god. 1861.

- 17 Eredetileg *Ante Starčević*: Turska. In: Hrvatska. I. Zagreb, 1869., illetve: *A. Starčević*: Politički spisi. Zagreb, 1971. 206.
- 18 *A. Starčević*: Politički spisi. 552., illetve 557.
- 19 Katolički list, Zagreb, 1894. 16. szám.
- 20 *Ivan Tkalčić*: Hrvatska povjestnica. Zagreb, 1861.
- 21 *Ivan Hoić*: Povjesnica Hrvatska za VIII. gimnazijski razred. Zagreb, 1893.
- 22 Novi list, Rijeka, 1905. március, 1., 2., 3., 4., 5., 6.
- 23 Croatia, Budapest, 1. szám, 1906. április.
- 24 *A. G. Matoš*: Strossmajerov spomenik. In: Hrvatska sloboda, Zagreb, 1909. november 26.
- 25 *J. Neustädter*: i. m. 434.

A NYUGATNÉMET ÁLLAM ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS 1945 UTÁN

A második világháború végkimenetele Németország számára nem csupán katonai vereséget, a nácizmus bukását és önálló állami létének elvesztését jelentette; egyúttal meg kellett küzdenie a 20. századi európai történelem legnagyobb menekültáradatával is. A többségében német nemzetiségű menekültek legnagyobb tömegeit (1961-ig mintegy 12 millió embert) a három nyugati nagyhatalom által megszállt területek fogadták be. Ez egészen pontosan azt jelentette, hogy az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik lakosa menekült vagy hazájából kiutasított polgár volt. E hatalmas szám is mutatja, hogy a kérdés megnyugtató rendezése az önálló német államiság újrateremtése és a gazdaság talpraállítása mellett a korszak legnagyobb politikai kihívása volt Nyugat-Németország számára, hiszen egy ekkora embertömeg könnyen komoly destabilizáló tényezővé válhatott volna. Egyes történészek szerint éppen ez volt a győztes nagyhatalmak, de különösen a Szovjetunió célja.¹ E dolgozat azokat a legfontosabb törekvéseket mutatja be, amelyek az állam és a tartományok részéről a menekültprobléma megoldására irányultak. E tanulmány keretében nem vállalkozunk arra, hogy a menekültek beilleszkedésének állomásait is bemutassuk, de több helyütt ennek problematikájára is utalunk.

Elűzöttek és menekültek

A menekültek és elűzöttek közössége több különböző csoportból állt össze. A Német Birodalom területén kívül élő németek migrációja már közvetlenül a háború kezdete idején megindult. A német–szovjet barátsági szerződésben (1939. szeptember 28.) Sztálin hozzájárult a Baltikumban élő németek „hazatelepüléséhez”. Ennek alapján Lettországból 52 583, Észtországból 13 700 fő települt át Németországba. Hasonlóképpen államközi egyezmények alapján telepítették 1940–42 között Németországba a galíciai, a besszarábiai, a dobrudzsai és a bukovinai németeket, valamint más, szórványban élő német kisebbségeket.² A „*Deutsche Heim ins Reich*” (németek hazatérése a birodalomba) elnevezésű akcióval összesen mintegy 1 millió kelet-európai német áttelepítését sikerült elérni.³ Az áttelepülők nagy részét Nyugat-Európa, illetve a Cseh-Morva Protektorátus területére irányították, ahonnan az őshonos nem német lakosság jelentős részét elűzték vagy kényszermunkára szállították. Hitler ugyanis e „néptörzsek” letelepítésével a Csehszlovákiától és Lengyelországtól „visszafoglalt” területek etnikai arányait akarta a németek javára módosítani. A német telepéseknek 1944–45 folyamán a hadi eseményekkel és a háború utáni rendezéssel összefüggésben e területekről is távozniuk kellett. Ezért a későbbiekben ezeket a – főként – önkéntes áttelepülőket is a hazájukból elűzöttek (*Heimatvertriebene*) közé sorolták.

A menekültek beáramlása Németország területére a háború alakulása miatt 1944 nyarától vált tömegessé, amikor a Vörös Hadsereg elől a keleti fronton visszavonuló német haderő több helyen (Kelet-Poroszország, Szilézia, Pomeránia, Nyugat-Magyarország, Horvátország) is kikényszerítette a helybeli német lakosság evakuálását. Bár az evakuálási terveket nem sikerült teljesen megvalósítani,⁴ az evakuáltak jelentős része ezután már nem térhetett vissza szülőföldjére. A szovjet előrenyomulás hírére sok helyen a német lakosság egy részének spontán menekülésére is sor került, amit a náci propaganda is erőteljesen ösztönzött. Az ekkor elmenekültek többsége korábbi hazáját nem kívánta véglegesen elhagyni, főként a szovjet hadsereg vélhető retorzióitól próbálta magát és családját megvédeni.⁵ Ebben a hullámban Romániából kb. 90 000, Magyarországról 50–60 000, Jugoszláviából – ahol a Tito-partizánok még a szovjet hadseregnél is jóval nagyobb és kegyetlenebb etnikai tisztogatást hajtottak végre – pedig kb. 200 000 ember menekült Németország területére.⁶ A menekültek legnagyobb csoportja az Odera–Neiße vonaltól keletre eső birodalmi területekről érkezett, e területekről, amelyeket számtalan pusztító légitámadás is sújtott, összesen mintegy ötmillió ember került a központi területekre. Utóbbiak egy része még visszatérhetett hazájába, hogy néhány hónap múlva ismét elűzzék onnan.

A háború befejezése után a Köztes-Európában élő német kisebbségeket (1939-ben számuk kb. 17–20 millió fő⁷ volt) mindegyik országban a „kollektív bűnösség” jegyében fogant intézkedések sújtották. Az érintett országokban végrehajtott különböző formájú és mértékű etnikai tisztogatások miatt a közép-kelet-európai németiség nagy részének el kellett hagynia hazáját. Lengyelországban és Csehszlovákiában már közvetlenül a háború befejezése után hozzákezdtek a német lakosság módszeres elűzéséhez, de a többi országban is erősen németellenes hangulat alakult ki. Ebben határozottan megjelent a kisebbségi németek kiutasításának (kitelepítésének) követelése. Már 1945 decemberéig a „Svoboda-hadsereg” kb. 800 000 szudétanémetet üzött el Csehszlovákiából. A nagyhatalmak az érintett kormányok kérésére⁸ a potsdami konferencián hozzájárultak a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek szervezett áttelepítéséhez, hogy ezeket az újabb kisebbségi konfliktusok elkerüléséhez szükségesnek vélt etnikai tisztogatásokat valamivel „emberségesebb és ellenőrizhetőbb mederbe tereljék”. Ennek alapján 1946 és 1949 között Magyarországról kb. 170 000, Csehszlovákiából kb. 3,5 millió, a később Lengyelországhoz csatolt területekről pedig kb. 9 millió embert telepítettek Németországba állampolgárságuk megvonásával együtt. Az intézkedéseknek milliónál is több halálos áldozata volt. Jugoszláviára a potsdami döntések nem vonatkoztak, ez azonban azt jelentette, hogy Tito lényegében szabad kezet kapott a német kérdés megoldására. Még a háború befejezése előtt véres terror indult a német kisebbség ellen, amely egészen 1948-ig folytatódott. A jugoszláviai német kisebbséget ez alatt az idő alatt sikerült teljesen megsemmisíteni, a megmaradók – amint erre lehetőségük nyílt – Németországba, illetve kisebb részben Magyarországra menekültek. Romániában ugyan nem került sor a németek elűzésére, de a németeket ért atrocitások (főleg a szovjet kényszermunkatáborok) után mégis sokan áttelepültek Nyugat-Németországba.

A szigorúan vett elűzetési akciók után a régi hazában maradók közül végül sokan önként Németországba távoztak, mert a megváltozott körülményeket nem tudták elfogadni. A német szóhasználat őket nevezi kitelepülőknek (*Aussiedler*).

Mindezek eredményeképpen 1950-re összesen mintegy 12,5 millió németnek kellett hazáját nemzetiségi hovatartozása miatt elhagynia. Közülük kb. 8 millió fő a Német

Szövetségi Köztársaságban talált új otthonra. Számuk azonban – elsősorban azokkal a hadifogságból, illetve kényszermunkáról visszatérőkkel, akiknek családját időközben korábbi lakhelyükről kiutasították, valamint a szovjet zónából menekülőkkel – még csaknem egy évtizedig folyamatosan emelkedett.

Megoldások és kísérletek

Egy ilyen hatalmas menekülttömeg befogadása még egy virágzó gazdaságú ország számára is hatalmas teher lett volna. Németország azonban a világháború pusztításai miatt csaknem belerokkant; a lakások, a közlekedési eszközök negyede megsemmisült. A gazdaság is romokban hevert, a lakosság sok helyen éhínséggel küzdött. Az országot a megszállók négy önálló zónára osztották, amelyek között minimális volt a politikai egyeztetés. A menekültek elhelyezése és ellátása így különösen nehéz feladat volt, hiszen egyrészt a hazai lakosság ellátása is problémát okozott, másrészt az egész országra érvényes szabályozásra a politikai-gazdasági megosztottság miatt nem is volt lehetőség. A menekültek és elűzöttek döntő többsége az amerikai és a brit zónába került, a francia zóna csak jóval később, közvetlenül az új állam megalakulása előtt fogadott menekülteket, ami a munkaerő arányosabb eloszlása miatt is szükséges volt. A szovjet övezetbe relatíve kevesebb személy került, és az első évek tapasztalatai alapján közülük is sokan a nyugati tartományokba szöktek át. E tanulmányban a gyökeresen eltérő szovjet övezettel nem foglalkozunk.

A beáramló új lakosságot kezdetben egységesen menekülteknek (*Flüchtlinge*)⁹ nevezték. E csoport közös jellemzője volt, hogy korábbi lakhelyüket (eltérő módon) el kellett hagyniuk, vagyonuk nagy része régi hazájukban maradt, és korábbi emberi kapcsolatrendszerük felbomlott. Valamennyiük esetében a legsürgősebb feladat élelmezésük, ruházódásuk és azonnali elhelyezésük volt. Többségüket kezdetben átmeneti menekülttáborokban, majd lehetőleg rövid idő múlva szükséglakásokban, később helyi lakosoktól e célra lefoglalt lakásokban vagy lakásrészekben, gyakran a tulajdonosokkal megosztva helyezték el. A helybeli lakosság gyakran tiltakozott is a „nyakukra telepített” idegenek miatt. Az elhelyezés elsődleges szempontját a rendelkezésre álló lakótér mennyisége jelentette. Arra kevesebb figyelmet fordítottak (igaz, erre az idő is kevés volt), hogy a menekült szakmai képzettségének megfelelő helységebe kerüljön. Így került sok városi munkás kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó falvakba, amit később az elűzöttek országon belüli, a gazdasági igényeknek és lehetőségeknek megfelelő áttelepítésével lehetett csak korrigálni. Hosszú távon azonban további komoly problémákkal is számolni kellett: a menekült munkaerő beillesztése a német gazdaságba, az egzisztenciák és családi otthonok újbóli megteremtésének lehetősége, az állampolgárság szabályozása, kulturális problémákról nem is beszélve. Ez utóbbiakat sem kell lebecsülni: sokak esetében még a német köznyelv, illetve a helyi szokások elsajátítása is problémát jelentett, az ún. népi németeket (*Volksdeutsche*)¹⁰ a származáson és az évszázadokkal korábbi nyelvváltozatot tükröző anyanyelven kívül semmilyen kapcsolat sem fűzte az anyaországhoz. Ezért – és a kölcsönösen meglévő előítéletek miatt – a helyi lakossággal még a kommunikáció sem volt mindig egyszerű.

Kezdetben a menekültek ellátása a Vöröskereszt és más karitatív szervezetek feladata volt. Amikor a menekültek egyre nagyobb számban kezdtek beáramlani az ország

területére, a tartományok még 1945 folyamán létrehozták a menekültkérdésért felelős hivatalokat és szerveket, valamint a tartományi parlamentek menekültügyi bizottságait. Közülük a legfontosabb pozíció a menekültügyekért felelős tartományi kormánybiztosé (*Staatsbeauftragte für das Flüchtlingswesen*) volt, aki közvetlenül a tartományi belügyminiszter alá volt beosztva, de széles önállóságot élvezett. 1947-ben a pozíciót állami menekültügyi felügyelővé (*Staatskommissar für das Flüchtlingswesen*) keresztelték át. Neki tartoztak felelősséggel a körzeti megbízottak (*Kreisbeauftragte*), akik az egyes helységeken többek között az elűzöttek elhelyezéseért és az ahhoz szükséges lakóterek lefoglalásáért voltak felelősek. Ezenkívül a menekültek soraiból is bizalmi embereket (*Vertrauensmann*) neveztek ki, akik az érdekképviselő és a felsőbb szervekkel való kapcsolattartás feladatát látták el. További személyek a határon várták a szervezett transzportokkal érkező menekülteket, mások pedig a Nyugat-Németországon, illetve az adott tartományon belüli elosztásukat ellenőrizték. 1946-ban jöttek létre a tartományi menekültügyi hatóságok (*Landesflüchtlingsverwaltung*), amelyek felépítése az egyes tartományokban néhol eltérő volt, de alapvető feladataik megegyeztek. Élükre a tartományi kormánybiztos került, fő céljuk a szociális gondoskodás és ellátás volt, a menekültek további beilleszkedésének kérdésével kezdetben nem foglalkoztak.¹¹ Fő kompetenciájuk az elhelyezés mellett a statisztika, a szervezés, a gazdaság és az egészségügy területére terjedt ki. Tevékenységükről a hatóságok havi jelentésekben számoltak be a tartományi kormánynak és a megszálló katonai parancsnokságoknak.

A menekültkérdés a törvénykezésben

A kezdeti időszakban a menekültkérdést teljesen szabályozatlan keretek között, mindegy ad hoc jelleggel kezelték, jogilag minden megoldatlan maradt. A Bajorországban még 1945 végén elfogadott *Flüchtlingsnotgesetz* a menekültügyi kormánybiztos kezébe ad minden a kérdéssel összefüggő problémát. A menekültek folyamatosan és gyorsan növekvő száma miatt azonban nyilvánvalóvá vált, hogy arányos elosztásuk, megfelelő elhelyezésük érdekében egyeztetésre van szükség a tartományok és azokon belül az egyes körzetek között. Ez különösen az amerikai zónában működött példaértékűen. A legsürgősebb szabályozást igénylő kérdéseket az amerikai zónához tartozó tartományokban (Bajorország, Württemberg-Baden,¹² Hessen) azonos szöveggel elfogadott *menekülttörvényben* (*Flüchtlingsgesetz*) foglalták össze 1947 elején. A törvényhez kibocsátott végrehajtási utasítások az egyes tartományok lehetőségeihez mérten eltérőek voltak. A törvény a hosszú távú szabályozást igénylő kérdéseket nyitva hagyta a magasabb szintű rendelkezésekig. Itt fogalmazták meg először, hogy nemcsak a menekültek gyors ellátására és ideiglenes elhelyezésére van szükség, hanem hosszú távú beilleszkedésük megteremtésére is. Jogilag ettől kezdve a menekültek – egyelőre csak ideiglenesen – a hazai lakossággal azonos helyzetbe kerültek, anélkül, hogy német állampolgárokká váltak volna (ti. ekkor formálisan német állam sem létezett). Ekkor hozták létre a menekültügyi tanácsot (*Flüchtlingsbeirat*), amelyben a korábban említett menekültügyi hivatalok vezetői mellett az érintett jótékonyági szervezetek, a minisztériumok, a munkaügyi hivatalok és a menekültek képviselői is helyet foglaltak. A tanács rendszerint havonta egyszer ült össze. Miután azonban képviselőit nem választották, hanem a tartományi kormányok nevezték ki őket, sokszor a viták keresztültüzebe

cerültek. A körzetekben és az egyes városokban menekültügyi hivatalok nyíltak meg. E szervek jelentősége a nyugatnémet állam megalakulásáig volt igazán nagy, a későbbiekben a menekültügyek szabályozása jórészt szövetségi szinten történt, a tartományoknak inkább csak a végrehajtó szerep jutott.¹³

Az angol és az amerikai megszállási zóna egyesítéséből keletkezett Bizónia megalakulása (1947. január 1.) után már lehetőség nyílt néhány gazdasági jellegű probléma orvoslására is. Az egyesített gazdasági területet irányító, és tulajdonképpen kvázi-parlamentként működő Gazdasági Tanácsnak is volt az elűzöttekért felelős bizottsága. Hasonló kérdésekért felelős hivatal működött a francia megszállási övezetben is, bár az oda érkezett menekültek száma lényegesen alacsonyabb volt. A Gazdasági Tanács több fontos törvényt is hozott a legsúlyosabb gondok enyhítésére, amelyek az új állam megalakulása után az egész szövetségi területen is érvényesek maradtak. Ezek közül a *gyorssegélytörvény* (*Soforthilfegesetz*) és a *menekültek letelepítéséről szóló törvény* (*Flüchtlingsiedlungsgesetz*) voltak a legjelentősebbek, melyek elsősorban a lakásgondok és gyors anyagi problémák enyhítésére, valamint az elűzött mezőgazdák földhözjuttatására irányultak. Az 1949. augusztus 18-án életbe lépett gyorssegélytörvény tudatosan átmeneti megoldás volt egy alaposabb tervezést igénylő teherkiegyenlítésig. Anyagi fedezetét döntő részben három különféle, erre a célra kivetett adó jelentette. A gyorssegélyt azok vehették igénybe, akik a háborús események következtében közvetlen szükséglet szenvedtek, tehát elsősorban menekültek, de rajtuk kívül politikai üldözöttek és mások is. A gyorssegély legfontosabb célja egyszeri kifizetésekkel a házépítés és -berendezés ösztönzése, anyagi segítség gazdasági tevékenység beindításához és tartós munkahelyek megteremtéséhez, teljes kárpótlást viszont nem nyújtott. Ugyancsak jelentős volt a szakképzés támogatása, amely főként azoknak a fiatal menekülteknek volt hasznos, akiknek szakmai képzése a háború vagy az elűzés miatt félbeszakadt.¹⁴

A legalapvetőbb kérdéseket csak a Német Szövetségi Köztársaság megalakulása (1949. május 23.) után, szövetségi szinten lehetett szabályozni. Az új állam *Alaptörvénye* megteremtette a menekültek és elűzöttek jogi egyenlőségét a többi német állampolgárral (bár az állampolgárság elnyerése egyeseknek még elhúzódott egy ideig), és előrevetítette egy később megvalósítandó, széles körű anyagi kárpótlás szándékát. Az államterületen belül mindenki szabadon választhatta meg lakhelyét, ami a munkavállalás esélyeit jelentősen javította.

A menekültek, elűzöttek és hadi károsultak ügyeiért felelős szövetségi minisztérium 1949. szeptember 20-án jött létre, az első miniszter Hans Lukaschek (1885–1960) volt. A minisztériumnak egyebek mellett az volt a feladata, hogy a szövetségi törvényhozásban és a kormánypolitikában a menekültek, elűzöttek és háborús károsultak érdekeit védje. A minisztériumnak három főosztálya és egy nyugat-berlini képvisellete volt. Az első főosztály gazdasági kérdésekkel, a teherkiegyenlítéssel, a lakáshelyzettel, valamint a keresőszolgálattal foglalkozott elsősorban, a második főosztály főként a kulturális kérdésekért felelt, míg a harmadik mindenekelőtt a menekülteket érintő jogi kérdésekért volt felelős.¹⁵ A szövetségi minisztérium 1969-ig állt fenn, utána a menekültügyek a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek át, de ekkor ez a kérdés már nem volt igazán előtérben. A politika az elűzöttek beilleszkedését kész ténynek tekintette.

A menekültek gazdasági betagozódásához, illetve egzisztenciájuk megteremtéséhez szükséges rendelkezéseket az évekig tartó ún. *teherkiegyenlítési* (*Lastenausgleich*)

törvénsorozat teremtette meg. Ennek legjelentősebb része az 1952-ben elfogadott és a gyorssegélytörvényt felváltó, a *terhek kiegyenlítéséről szóló törvény* (*Gesetz über den Lastenausgleich*) volt, de számos kiegészítő törvény és rendelet is kapcsolódott hozzá. A „címadó” törvény – amelyet sokan a német jóléti állam egyik alapkövének tartanak – előkészítése több mint három évet vett igénybe. A teherkiegyenlítés alapvető célja az volt, hogy a háború által leginkább sújtott néptömegek számára az egzisztencia újrateremtését, az idősök segítését, a fiatalok képzését, a háztartások kialakítását, munkahe-lyek és lakások megteremtését lehetővé tegye. Szándéka szerint egyszerre igyekezett az elűzöttek betagozódását és a háború vagy következményei által károsultak kárpótlá-sát szolgálni. A szöveg tisztázza a hazájukból elűzöttek fogalmát és jogi helyzetét, s különböző adókkal és járulékokkal (főleg vagyonadó és jelzálogkölcsönből származó nyereség utáni adó) megteremtette ennek anyagi fedezetét is. Ezen bevételekből és számos más forrásból jött létre a kiegyenlítési alap (*Ausgleichsfonds*), melyből a kifi-zetéseket finanszírozták. A teherkiegyenlítés részben folytatta a gyorssegélytörvényben meghatározott célokat, de ezúttal a jogosultak száma és a ráfordítható pénz is jóval maga-sabb volt. A menekültek számára a teherkiegyenlítés különféle lehetőségei közül legna-gyobb segítség az ún. főkárpótlás (*Hauptentschädigung*) volt, amely a régi hazában ma-radt vagyon pótlására szolgált. Végrehajtásához azonban a károk megállapítására is szükség volt, ami a politikai viszonyok és a magas költségek miatt nem volt mindig egy-szerű, és sok időt is vett igénybe. Ennek rendjét a károk megállapításáról szóló törvény (*Feststellungsgesetz*) szabályozta. A kifizethető legmagasabb összeg kezdetben 5000, 1959 után 20 000 német márka volt. A főkárpótlás adta az összes teljesítés 20%-át, a legnagyobb részét azonban nem ez, hanem a nyugdíjfizetések jelentették.¹⁶

A törvény elűzöttek tekint minden olyan németet, aki hazáját nemzetiségi hova-tartozása miatt elhagyni kényszerült (függetlenül attól, hogy elmenekült, kiutasították/kitelepítették vagy elűzték). A teherkiegyenlítési folyamat végrehajtása egyébként évtizedeket vett igénybe, de többé-kevésbé megoldotta az elűzöttek beilleszkedését a nyugatnémet gazdaságba, és meggyorsította az új családi otthonok és egy viszonylagos anyagi biztonság megteremtését. 1985-ig összesen 127,094 milliárd márkát fizettek ki a teherkiegyenlítés keretében.¹⁷ A teherkiegyenlítési folyamat az igénylők egyre na-gyobb száma miatt a vártnál lényegesebb hosszabb idő alatt valósult meg, ezért önma-gában nem is lett volna elegendő a gazdasági újrakezdéshez. Ehhez az állam, a tarto-mányok, a városok és körzetek által nyújtott kedvező hitelfelvételi lehetőségek és a különféle világi és egyházi segélyszervezetek által megítélt támogatások is nagy segít-séget nyújtottak. Másrészt a nyugatnémet gazdaság második világháború utáni felfutá-sa – melyben a menekültek motivációjuk révén egyfajta katalizátorszerepet játszottak – önmagában is lehetőséget teremtett a felzárkózáshoz. Bár a teherkiegyenlítéssel termé-szetesen a menekültügyi (és a gazdasági) minisztérium is foglalkozott, végrehajtása a Bad Homburg székhellyel önállóan működő kiegyenlítési hivatal (*Bundesausgleichs-amt*) hatáskörébe tartozott.¹⁸

Az első évek törvénykezésében még jól megfigyelhető volt egyfajta kettősség; a törvények mellett, hogy igyekeznek mindenben segíteni a gazdasági beilleszkedést, még nyitva hagyják a menekültek esetleges hazatérésének lehetőségét. A hidegháború elmélyülésével ennek az esélye gyakorlatilag megszűnt, így a szülőföldre való jogot sem hangsúlyozzák többé (eltekintve egyes menekültszervezetek a hivatalos politikánál radikálisabb retorikájától).

Az 1953-ban elfogadott szövetségi Törvény a menekültek és elűzöttek ügyeiről (*Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge*, röviden *Bundesvertriebenengesetz*) tovább finomította az elűzöttek tekintett személyek körét, és tisztázta a korábban elmaradt ügyeket is. Peter-Paul Nahm, aki ekkor a menekültügyi minisztérium államtitkára volt, az elűzöttek alaptörvényének nevezte.¹⁹ A törvény célja, hogy a menekülteket az őshonos lakossággal egyenjogúnak tekintsék, és a társadalombiztosítás is úgy kezelje őket, mintha korábban is Nyugat-Németországban dolgoztak volna. Többféle támogatást tesz lehetővé az elűzött önálló mezőgazdáknak is.

A törvény megszületéséig a menekültek és elűzöttek betagozódását szinte kizárólag politikai és gazdasági kérdésnek tekintették. Az anyagi jellegű segítségnyújtáson túl ez a törvény már kötelezettséget vállalt a „keleti németek” által magukkal hozott kulturális értékek megőrzésére és ápolására. A felelős szövetségi minisztérium kiemelt feladatának tekintette e kulturális örökség (anyagi és erkölcsi) támogatását.

Főként e támogatásoknak köszönhetően maradhattak fenn máig az elűzöttek hagyományörző egyesületei, bajtársi szövetségei és segélyegyletei. Közülük központi szerepet tölt be a jelenlegi formájában 1958-ban alapított *Elűzöttek Szövetsége* (*Bund der Vertriebenen*), amelynek ma összesen 43 tagszervezete és kb. 2 millió tagja van.²⁰

A menekültek a politikában

Az első évek bizonytalansága, a korlátozott gyülekezési szabadság, illetve a koalíciós tilalom miatt (1948-ig legfeljebb csak zonális szinten lehetett pártokat, mozgalmakat szervezni) kezdetben kevés menekültszervezet alakult. A meg szállók különben sem szerették volna, hogy a menekültek a helyi lakosságtól elkülönült csoportot alkossanak, különösen politikai-gazdasági értelemben nem. Korai politikájuk sokkal inkább beolvastatásukat (*melting pot*), mintsem valódi beilleszkedésüket szorgalmazta. A meg szállók ugyanis erősen tartottak attól, amennyiben a menekültek önálló politikai csoportot alkotnak – mindenekelőtt szülőföldjükre való visszatérésük reményében –, az európai status quo fő ellenfeleivé válhatnak, ami akár egy újabb háború kirobbanásához is vezethet. Ezzel szemben a német politikusok következetesen a menekültek és elűzöttek szerves beilleszkedését hangsúlyozták, melynek végeredménye ideális esetben az új és a régi polgárokból „összenövő” új nép lesz.²¹ A kezdeti időszakban a legfontosabb közösség a család volt, majd valamivel később egyházi jellegű szervezetek létrehozását is engedélyezték az elűzöttek számára. Az első ilyen egyesület a Szudentánemet Segélyszolgálat (*Sudentendeutsche Hilfsstelle*) volt, mely még 1945 végén alakult meg. A legkorábbi világi szervezeteket zömmel szintén szudenta- és sziléziai németek hozták létre. Ekkor még nem annyira a közös származási helyekre, hanem a sors- és érdekközösségre figyeltek elsősorban. Retorikájuk ugyan nem adta fel a szülőföldre való visszatérés reményét, de elsősorban az egyszisztencia biztosításáért és a menekültek jogegyenlőségéért szálltak síkra.²²

1949 után viszont gomba módra szaporodtak a menekültek és elűzöttek különféle önálló szervezetei, amelyeknek egyik része regionális alapon (érdekközösségek), másik része pedig a közös származási helyek alapján (bajtársi szövetségek) szerveződött meg. E szervezetek elképzelései számos ponton gyökeresen eltértek egymástól, a legalapvetőbb követelésekben azonban sikerült megegyezniük. *A hazájukból elűzött né-*

metek chartája (1950) fogalmazta meg a legfontosabb céljait: a német állampolgárság és egyenjogúság megszerzését, a háború terheinek arányos elosztását (egyúttal az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének esélyét) és a szülőföldre való jog deklarálását. A személyes bosszúvágy helyett tetteiket a jövőben az ország és saját egzisztenciájuk újrateremtése motiválja.²³ A különféle szervezetek politikai súlya és befolyása természetesen igen eltérő volt, de az első időkben csaknem mindegyikük retorikája jóval radikálisabb volt a német pártokénál. Ehhez képest a charta szövege józan kompromisszumot jelentett, melyet mindegyikük nyugodt szívvel vállalhatott. Szinte valamennyi elűzetési területről származók megalakították a maguk bajtársi szövetségét (*Landsmannschaft*). A magyarországi németek szervezete csak viszonylag későn, 1955-ben alakult meg szövetségi szinten is, de tevékenységének fő színtere mindig Baden-Württemberg maradt. A máig is működő szervezet egyesülése a főként Jugoszláviából származó németeket egyesítő Duna Menti Svábok Bajtársi Szövetségével (*Landsmannschaft der Donauschwaben*) évek óta napirenden van, de anyagi és személyes okokból mindeddig nem sikerült teljesen megvalósítani. Az egyes Landsmannschaftok a Bajtársi Szövetségek Egyesüléséhez (*Vereinigte Ostdeutsche Landsmannschaften*) is csatlakoztak, mely később Elűzöttek Szövetsége néven, némileg megváltozott célkitűzésekkel működött tovább.

Voltak kísérletek az elűzöttek önálló politikai erőként való összefogására is, de ezek hosszú távon nem jártak komoly eredménnyel. A sajtó és a vezető politikusok is inkább azt szorgalmazták, hogy az elűzöttek és a menekültek inkább a meglevő politikai pártokat támogassák, és ne önálló szervezetekben tömörüljenek. Egyúttal pedig ösztönözték a pártokat a menekültkérdés határozottabb felvállalására. Az első Bundestagválasztásokon (1949) a menekültek szervezetei még nem vehettek részt. Független jelöltként, kifejezetten a menekültkérdést előtérbe helyező programmal mindössze egyetlen képviselő került a parlament alsóházába, holott kb. egymillió szavazatot kaptak a menekültek jelöltjei. Pártok színeiben összesen 53 keletről származó képviselőt választottak meg. Közülük a legtöbben az SPD színeiben futottak be, míg érdekes módon az elűzöttek körében inkább népszerű CDU jelöltjei között alig lehetett menekültszármazásút találni. A menekültérdekeket nyíltan képviselő pártok híján ekkor az elűzöttek komoly része szélsőjobboldali pártokat is támogatott. A tartományi parlamenti választásokon (1950) egyes körzetekben az egyetlen jelentősebb, a menekültek által szervezett és érdekképviseletüket elsőrendű feladatának tekintő politikai párt, a *Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten/Gesamtdeutscher Block (BHE/GB)* viszonylag sok szavazatot kapott, és több tartományban is a kormányzó koalíció tagja lett. A pártot Schleswig-Holstein tartományban alapították meg, szövetségi szinten azonban csak 1952-től működött. 1952-ben a Bundestagba is bekerült, sőt hosszas viták után belépett a második Adenauer-kabinetbe is. A menekültügyi miniszter a támogatásával induló Theodor Oberländer lett. A koalíciós részvétel megosztotta a párt tagságát is, a menekültek és elűzöttek komoly részének támogatását pedig egyébként sem tudták megszerezni a maguk számára. Az elűzöttek gazdasági beilleszkedésének előrehaladásával a konzervatív erők felé orientálódó és belső vitákkal terhelt párt támogatottsága folyamatosan csökkent, egykori szavazóik nagy része az uniós pártok felé fordult.²⁴ Az 1957-es választásokon országosan már nem tudták elérni a parlamentbe jutáshoz szükséges ötszázalékos küszöböt, csak egyes tartományokban tudák egy ideig megőrizni pozíciójukat.²⁵

Az integráció nehézségei

A menekültkérdés természetesen nemcsak a szövetség és a tartományok problémája volt, hiszen az egyes emberek beilleszkedését a politikai-gazdasági szempontok (mindenekelőtt a vagyoni helyzet rendezése) mellett sok más tényező is befolyásolta. A menekültek beilleszkedésének számos jól elkülöníthető terepe volt,²⁶ amelyeket törvényekkel alig lehetett szabályozni. Kulcskérdés volt a helyi lakossággal kialakult viszony, ami kezdetben gyakran elég hűvös volt, hiszen az őshonos lakosság a valutareformig (1948) maga is megélhetési gondokkal küzdött. E viszony oldódásában a sajtó is rendkívül pozitív szerepet játszott,²⁷ de az életszínvonal általános emelkedésével magától is sokat javult.

Az integráció fontos elemeit képezték még a kulturális különbségekből adódó nehézségek (mindez nemcsak a helyi lakossággal kialakult viszonyban jelentkezett, hanem a menekültek különböző csoportjai között is). Ezek az eleve kevert lakosságú nagyvárosokban kevésbé jelentettek problémát; kisebb, korábban zárt falusi közösségekben viszont gyakran konfliktusok forrásait képezték. Márpedig kezdetben az elűzöttek döntő többsége falvakba került, itt ugyanis jóval nagyobb volt a háború során épségben maradt, rendelkezésre álló lakótér.

A látszólag legnagyobb feladat a menekült munkaerőnek a német gazdaságba való beillesztése volt. A törvénykezés segítette ugyan a menekültek képzését az ország gazdasági igényeinek megfelelően, de a probléma tökéletes megoldását ezzel sem sikerült elérni. A nagyszámú agrárnépességet²⁸ a német mezőgazdaság nem tudta alkalmazni, illetve mezőgazdasági termeléssel rövid idő alatt az elveszett vagyont nem lehetett újrateremtteni, így a menekültek nagy része a német „gazdasági csoda” során felfutó iparban helyezkedett el. Ebben a gazdaságilag fejlettebb területekről (Szilézia, Szudéta-vidék) származó szakképzett munkaerő esélyei voltak a legjobbak, de a több tartományban (a legerőteljesebben Bajorországban) az ötvenes évektől kezdődő erőteljes gazdasági struktúraváltás másoknak is sok lehetőséget nyújtott. Az egykori agrárnépesség körében viszont sokáig igen magas volt a munkanélküliség, a legidősebb generáció ugyanis gyakorlatilag nem volt képes a teljes életformaváltásra. E csoportok beilleszkedése sikerült a legkevésbé. Mindezek ellenére ezt a problémát kb. a hatvanas évek elejére sikerült megoldani, a menekültek második generációja már az őshonos lakossággal csaknem azonos esélyekkel találhatott munkát magának, az elit értelmiségi körökbe viszont inkább csak a harmadik generációnak sikerült bejutnia.

A nyugatnémet állam erőfeszítéseinek és az elűzöttek – legalább ennyire lényeges – eltökélttségének köszönhetően végül is sikerült elérni, hogy a menekültek és elűzöttek döntő többsége egy-két évtized múltán az elűzetését megelőző időszaknál magasabb vagy ahhoz hasonló színvonalon éljen, és a Német Szövetségi Köztársaságot (is) hazájának tekintse.²⁹ A régi haza elvesztéséből, rokonságok és évszázados közösségek felbomlasztásából adódó testi-lelki sérüléseket persze még egy viszonylagos anyagi jólét megteremtésével sem igazán lehetett orvosolni. Az egyes emberek saját beilleszkedését az objektív adottságok mellett személyes élményeik, a szülőföldről magukkal hozott értékrendjük és magánéleti tényezők is befolyásolhatták.

A sikeres integráció nem jelentette egyúttal ezen népcsoportok kulturális beolvadását; nagyon sok csoport igyekezett régi jellemzőit megtartani, sokaknál pedig máig egyfajta kettős identitás él tovább. A szülőföld kultúrájának ápolása és a régi hazában

maradt német közösség (ahol van ilyen) erősítése mára a menekültszervezetek elsőrendű feladata lett. Jórészt ennek köszönhető, hogy az egykori elűzött lakosság ma sok helyütt híd szerepet tölthet be a régi és az új haza között, amelynek az emocionális kötődés mellett gazdasági jelentősége sem elhanyagolható. Más kérdés azonban, hogy a fiatalabb generációknál érezhető identitásvesztést, illetve a szülők-nagyszülők származása iránti közömbösséget ezáltal sem sikerül megállítani.

Jegyzetek

- 1 Ld. *Otto Kimminich*: Die Vertreibung der Deutschen. Der völkerrechtliche Hintergrund. In: Die Entwicklung Bayerns durch die Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge. München, 1995. és *Alfred-Maurice de Zayas*: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. 1965.
- 2 Az ún. 2. bécsi német népcsoportegyezményben (1940) tervezték a magyarországi németek áttelepítését is, ami nagy felháborodást váltott ki a német lakosság körében, és a népcsoportvezetőséget is váratlanul érte. Ekkor erre a háborús események miatt nem került sor.
- 3 Ezáltal csak Romániából 600 000, Jugoszláviából (főként Boszniából) 35 000 német települt birodalmi területekre.
- 4 Több helyen is vonakodott a lakosság, máshol pedig a szovjet hadsereg a vártnál gyorsabb előrenyomulása akadályozta meg az akciók teljes végrehajtását.
- 5 Amennyiben valaki egy helyi nemzetiségi vagy nácinak minősített szervezetnek tagja volt, illetve családtagja a német hadseregben (különösen a Waffen-SS-nél) szolgált, szinte biztosan az életét is fenyegető megtorlásra számíthatott.
- 6 *Rolf Messerschmidt*: Aufnahme und Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in Hessen 1945–50. Wiesbaden, 1994. 40–41.
- 7 *Lothar Wieland*: Das Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1968. 26–27.
- 8 A magyar köztudatban általában – tévesen – a kérdés úgy jelenik meg, mintha a németek kitelepítését kizárólag a potsdami döntések írták volna elő Magyarország számára. Potsdamban azonban csak az engedélyt adták meg erre, ugyanis a magyar kormány 1945. július 5-én hivatalosan kérte „a demokratikus Magyarországra komoly veszélyt jelentő náci-svábok eltávolításának” lehetőségét.
- 9 A későbbiekben ezt felváltotta a hazájából elűzött (*Heimatvertriebene*) elnevezés, amely valamennyi menekültcsoportra vonatkozott. A „Flüchtling” szó a politikai zsargonban az ötvenes évektől kezdve a szovjet zónából menekülő német polgárokat jelölte, a köznyelvben a hazájukból elűzöttekre vonatkoztatva inkább pejoratív jelentése volt.
- 10 Ezzel a nemzetiszocializmus időszakában bevezetett fogalommal azokat a német nemzetiségű és anyanyelvű személyeket jelölték, akiknek ősei évszázadok óta a Német Birodalom határain kívül éltek. A jelölés egyfajta megkülönböztetés volt a birodalmi németekkel (*Reichsdeutsche*) és a külföldön élő németekkel (*Auslandsdeutsche*) szemben.
- 11 Vö. *Franz J. Bauer*: Flüchtlinge und Flüchtlingspolitik in Bayern 1945–50. Stuttgart, 1982. 62–65., illetve *Immo Eberl* (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 178–180.
- 12 Mivel a történelmi hagyományok figyelmen kívül hagyásával meghúzott zónahatárok miatt (a francia zóna határa az autópálya vonalát követte) Baden és Württemberg déli része is a francia zónába került, három tartomány (Württemberg-Baden, Württemberg-Hohenzollern, Baden) alakult meg a korábbi kettő helyén, amelyek később a Német Szövetségi Köztársaság megalakítása után Baden-Württemberg néven egyesültek.
- 13 *Eberl*: i. m. 181.
- 14 *Lutz Wiegand*: Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985. Frankfurt-Bern-New York-Paris, 1992. 55–137.
- 15 *Wieland*: i. m. 78–91.
- 16 *Wiegand*: i. m. 354.
- 17 *Wiegand*: i. m. 354–357.

- 18 *Wieland*: i. m. 94.
- 19 *Mathias Weifert*: Die Durchsetzungsdynamik von Heimatvertriebenen und Aussiedlern beim wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau Deutschlands nach 1945. Donauschwäbisches Archiv, München, 1997. 179.
- 20 Bund der Vertriebenen. Jahresbericht 1994. Bonn, 1995. 4–7.
- 21 *Vö. Eugen Lemberg–Lothar Kreyer*: Entstehung eines neuen Volkes aus Binnendeutschen und Ostvertriebenen. Marburg, 1950.
- 22 *Max Hildebert Boehm*: Gruppenbildung und Organisationswesen. In: Friedrich Edding–Eugen Lemberg (hg.): Die Vertriebenen in Westdeutschland. Kiel, 1959. 571–605.
- 23 A charta történetéről részletesebben lásd *Mayer János*: A hazájukból elűzött németek chartája. Kutatási Füzetek, Pécs, 1996/1. 32–36.
- 24 *Richard Stöss*: Parteienhandbuch. Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945–80. Opladen, 1984. 1424–1459.
- 25 *Boehm*: i. m. 571–605.
- 26 *Andrea Kühne*: Eingliederung, was ist das? In: Immo Eberl (hg.): Flucht, Vertreibung, Eingliederung. Baden-Württemberg als neue Heimat. Sigmaringen, 1994. 161–162. és *Volker Ackermann*: Integration. Begriff, Leitbilder, Probleme. In: Mathias Beer (hg.): Zur Integration der Flüchtlinge und Vertriebenen im deutschen Südwesten. Thorbecke, Sigmaringen, 1994.
- 27 *Gerald Neumann*: Die Medien und die Flüchtlingsfrage in Bayern 1945–53. München, 1993.
- 28 Ez különösen a Romániából, Magyarországról és Jugoszláviából elűzött népesség számára volt nehéz, ezekben az országokban az ún. Duna menti svábok döntő többsége a háború előtt a mezőgazdaságból élt. Németországban többségükből gyári munkás lett, eredeti szakmájukat csak kevesen és akkor is csak évek elteltével tudták folytatni.
- 29 Ebben a tekintetben azért az életkor, a vagyoni helyzet alakulása és a származási helyhez való kötődés alapján jelentős különbségek figyelhetők meg.

SZEMLE

19. SZÁZADI EGYETEMES TÖRTÉNET 1789–1890

Szerk.: Vadász Sándor

Budapest, Korona Kiadó, 1998. 526 p.

Igen régi hiányt pótol ez a több szerző által készített kötet. Évtizedek óta nem áll az egyetemi hallgatók rendelkezésére korszerű, az utóbbi évtizedek legfontosabb kutatási eredményeit is tartalmazó áttekintés a 19. század történetéről. Ezért is lesz a Vadász Sándor szerkesztette kötet az elkövetkező évek folyamán elsősorban az egyetemi hallgatók körében igen keresett, mondhatnánk népszerű. A szerzői gárda a rendelkezésre álló legjobb szakemberekből áll, Vadász Sándor mellett, aki szerkesztőként gondozta a kötetet, s megírta Franciaország történetét és külön fejezetben a század eszméletörténetét is, Diószegi István (a nemzetközi kapcsolatokról szóló fejezet szerzője), Urbán Aladár (Nagy-Britannia, az USA és Latin-Amerika történetének írója), Németh István (Németország és Svájc története), Palotás Emil (a Habsburg Birodalom, Oroszország és a Balkán-félsziget országainak története), Horváth Jenő (Olaszország), Harsányi Iván (Spanyolország és Portugália), Balogh András (a fontosabb ázsiai államok), Szerdahelyi István (Japán) és Mózes Mihály (Ausztrália) jegyezték szerzőként az egyes fejezeteket. Mindannyian, kivétel nélkül megbízható tényanyagot nyújtanak az olvasónak, fontos összefüggésekre hívják fel a figyelmet. Kiemelendő érdeme a kötetnek, hogy egyes szerzői (sajnos nem mindegyik) külön is utalnak azokra a vitákra, amelyek az utóbbi évtizedek tudományos kutatásai során egyes kérdések körül felmerültek, s ismertetik a vitázó felek álláspontjait, rendszerint anélkül, hogy maguk állást foglalnának, azt az olvasóra hagyják (így tesz pl. Vadász Sándor III. Napóleon uralkodásának egyes kérdései kapcsán, de más példákat is említhetnénk). Ez didaktikai erőssége a kötetnek.

Sajnálatos módon meg volt kötve a szerkesztő keze annyiban, hogy a kötet része egy, a kiadó által megjelentetett sorozatnak, amelyben a 20. század történetét taglaló kötetek már napvilágot láttak. S mert e sorozatban 1890-nel veszi kezdetét a 20. század története, e kötet szerkesztője kénytelen volt úgy megtervezni e munkát, hogy az egyes fejezetek, azaz az egyes országok (illetve földrajzi egységek) történetét a szerzők nagyjából 1890 táján zárják le. Így nagyon sajátos összefoglalás keletkezett, karikírozva: a „rövid” 19. század története – szemben az utóbbi évtizedekben mindinkább tért nyerő felfoggással, amely a *hosszú* 19. századra (1789–1914) helyezi a hangsúlyt, jogosan ezt a történeti periódust tekintve egységnek. (Egyébként így tett a 20. század történetét bemutató kötet is, amikor a dolgok jobb megértése céljából 1890-nel kezdte a 20. század történetét, amivel szemben ugyan vannak kifogásaink, de azokat nem itt kell kifejtenuk.) Úgy véljük, az a terjedelmi többlet, amit az jelentett volna, ha a szerzők az első világháborúval zárják le az áttekintést, tekintettel a lehetséges rövidítésekre, nem lett volna megterhelő, viszont feltétlenül szükséges lett volna ahhoz, hogy az olvasó az *egész* korszakot *egységben* lássa. Az első világháború – ezt talán nem szükséges e hasábkon részletesen indokolni – valóban korszakhatár, az emberek mindennapi életét alapvetően átalakító eseménysorozat, ami az egész földgolyó történeti fejlődését átformálta, azokat az országokat is, amelyek részt vettek a háborúban, s azokat is, amelyek nem. Így viszont mindegyik szerző küszködik fejezetének lezárásával, a diplomáciatörténeti áttekintés 1904-gyel zárul, Franciaország története 1900-ban, Nagy-Britanniáé 1914-ben, Ausztriáé 1893-ban fejeződik be, Olaszorszáé kb. 1900-ban, Svájcé az 1910-es években, Spanyolország története az 1898-as amerikai háborúval, Portugáliáé 1910-ben, Oroszorszáé 1894-ben zárul, a Balkán-félsziget egyes országainak története 1910-ig megy el, az USA történetét szerzője 1898–1901 között zárja le, az Európán kívüli területek történetét kb. az első világháborúig hozzák fel a szerzők, kivéve Japánét (ezt 1868-cal) és Kínáét (ezt 1901-gyel zárják). Csupán Németország története zárulhat le némiképp szervesen, a belső fejlődésnek megfelelően Bismarck kancellárságának végével, 1890-ben.

A szerkesztés egyértelműen az egyes országok történetének áttekintését részesítette előnyben, ez az egyetemes történeti összefoglalás tehát tulajdonképpen a magyar történetírás hagyományos útját járja, amikor az egyes országok történetét önálló egységként kezeli. Ez sok szempontból előnyös megoldás, kétségtelenül van azonban egy nem lebecsülendő hátránya. Nem teszi lehetővé a történeti folyamatok szinkronisztikus áttekintését, a hasonló gazdasági, társadalmi, kulturális vagy ideológiai jelenségek így elkerülhetetlenül mindegyik fejezetben rendre megjelennek, de nem speciális vonásaik kerülnek előtérbe,

hanem az általánosak. A szerkesztő nyilvánvalóan tisztában volt ezzel a hátránnyal, ezért néhány esetben kivételt tett, s áttekintő fejezeteket alkalmazott. Így külön is kiemeltük a diplomáciatörténeti fejezetet, amely az egyik legsikerültebb része a kötetnek, valamint az esztörténeti fejezetet, amelyik a 19. század néhány fontos, a jövő, tehát a 20. század szempontjából is lényeges, új ideológiai vonulatát tekinti át. Szerkesztéstechnikai kérdésnek tűnhet, de nem csupán az, hogy míg a diplomáciatörténeti összefoglalás – logikusan – a kötet élére került, az ideológiai áttekintését az európai országok történetének bemutatása után közli a kötet, ezzel mintegy függelékbe tolva az Európán kívüli országok történetét.

Az igazi gond azonban az, hogy e két áttekintő fejezeten kívül nem ad több ilyen a munka. Pedig a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok megérdemelték volna egy hasonló áttekintést, amivel el lehetett volna kerülni azt, hogy ezeket az egyes országok történetébe dugják el a szerzők (az ipari forradalom kezdeti szakaszának bemutatását Nagy-Britannia történetébe, a második szakaszt meglehetősen szétszórva Franciaország, Németország és az USA történetébe). Ez elkerülhetetlenül azt eredményezi, hogy igazán ezek a folyamatok nincsenek kibontva, az összefüggésekre nem derül fény (pl. arra, hogy az angol ipari forradalom húzó ágazata a textilipar, ez biztosítja a beruházásokhoz szükséges tőkék túlnyomó részét Nagy-Britanniában, de éppen az angol ipari forradalom korai indulása, lépéselőnye következtében a textilipar az angol áruk olcsósága miatt már sehol a világon nem képes ugyanerre a szerepre), egyes folyamatok a különböző fejezetekben ismétlődnek. Ilyen ismétlődések nagyobb számban fordulnak elő az egyes országok külpolitikájának bemutatásánál is, Diószegi diplomáciatörténeti fejezetén kívül sokszor ugyanazokat az eseményeket mondják el az egyes országok történetének szerzői. Ez olykor hiányt pótol ugyan (Diószegi pl. nem említi az 1812–1814-es angol–amerikai háborút, Urbán fejezete viszont ismerteti), de az esetek többségében az ismétlés tulajdonképpen fölösleges. Olykor pedig ugyanaz az eseménysorozat – megengedve: némileg más aspektusból – háromszor vagy négyszer is ismétlődik, így pl. a krími háború, a Monroe-elv stb. Erősebb szerkesztői ellenőrzésnek kellett volna az ilyen átfedéseket kiiktatnia. Így némi terjedelmet lehetett volna nyerni a hiányzó összefoglaló fejezetek számára vagy az 1890–1914 közötti időszak bemutatásához.

Már említettük, hogy Diószegi István diplomáciatörténeti összefoglalása a kötet egyik legértékesebb fejezete. Kisebb hibák, kihagyások persze előfordulnak (az amiens-i béke feltételeit nem ismerteti, nem szól az ulmi csatáról, Ferenc lemondása a német-római császári címről a Rajnai Szövetség létrejöttének következménye volt, a Szent Szövetség megalakulásánál talán erőteljesebben említendő lett volna a legitimitás biztosításának igénye stb.). Ezek apróbb hiányok, amelyek eltörpülnek a fejezet tartalmi gazdagsága, vonalvezetésének következetessége mellett. Csúpan egyet emelünk ki a finom megfigyelések közül: a szerző kiválóan emeli ki az 1848-as forradalmak gyors polarizálódását, a forradalmak egységének hiányát és annak okait.

Vadász Sándor Franciaországról szóló fejezete is kiváló összefoglalás, ami akkor is igaz, ha a szerző helyenként említetlenül hagy egyes fontosabb mozzanatokat, vagy ezeket még ki lehetne egészíteni. Nincs szó például a Napóleon által bevezetett népszavazásokról mint a politizálás új formájáról, elnagyolt XVIII. Lajos és X. Károly időszaka (a trónörökös meggyilkolásáról mindenképpen szólni kellett volna). Az 1830. év átalakulása (hogy ti. Franciaország nem köztársaság lett) kevésbé érthető a Szent Szövetség legitimációt kívánó politikája nélkül, ami esetleges beavatkozással fenyegetett a köztársaság kikiáltása esetén. Lajos Fülöp azért volt kiválóan alkalmas a trónra, mert a Bourbon-ház sarja lévén *legitim* igénye volt a trónra, s mert olyan király volt, aki – apja és a maga forradalom alatti működése következtében – semmiképpen sem foghatott össze a szélsőséges királypártiakkal. Némi magyarázatot igényelt volna a bonapartizmus fogalma stb. Igen jó viszont a boulangérizmus elemzése, általában a 19. század utolsó harmada francia belpolitikai viszonyainak tömör bemutatása.

Ugyanígy magas színvonalú Urbán Aladár Nagy-Britanniáról adott áttekintése, s talán még jobb az USA történetének bemutatása ugyancsak tőle, valamint Palotás Emil Oroszországról írott fejezete. Kevésbé sikerült a Németország és Svájc történetét tárgyaló két fejezet, míg Palotás Emil Ausztria esetében olyan, az általános történeten túli körülményekre is utal, amelyek jelentőségük miatt megérdemelték volna azt, hogy Franciaországnál és a német fejlődésnél is számba vegyék őket (a különféle szakiskolák, középfokú iparisiskolák, liceumok stb. tulajdonképpen a francia példa nyomán fejlődtek ki szerte Európában).

Ha már az európai kontinens 19. századi történetét teljes egészében kívánta bemutatni a kötet, akkor bizony sajnálatos, hogy a skandináv államok kimaradtak ebből az áttekintésből. Ugyanakkor sok szempontból hézagpótló a mediterrán térség európai országainak bemutatása, Portugáliától a Balkánig, Törökországig. A magunk részéről talán erőteljesebben hangsúlyoztuk volna Portugália, de főleg Spanyolország esetében a gyarmatosításnak a 18–19. században már egyértelműen hátrányos gazdasági következményeit (az államháztartás tartós hiányai, az az válsága stb.), vagy Itáliánál a francia forradalom és Napóleon szere-

pét az egységesülési folyamat megindulásában, de mindezek nélkül is kerek egészet, hasznos áttekintést kap az olvasó, számos olyan adattal, ténnyel, amelyeket eddig hiába keresett.

Külön is méltatni kell az eszmétörténeti fejezetet. Vadász Sándor valóban a legfontosabb ideológiai irányzatokat tekintette át. Külön is fontos felhívni a figyelmet a fajelmélet megalapozására, aminek szerepe majd a 20. század európai történelmében lesz igen fontos. Igen jó a legitimizmust és az utópista szocializmust bemutató fejezetrészt, talán kevésbé sikerült a marxizmust ismertető rövid részlet, nem utolsósorban azért, mert egyedül ez a rész tartalmaz kritikai bírálatot a bemutatott eszmerendszerről, mégpedig majdnem akkora terjedelemben, mint amekkora az ismertetés maga. A fajelméletet ismertető fejezetrészen talán jobb lett volna nem „emberi fajokról”, hanem „fajtákról” beszélni, de ez elhanyagolható részletkérdés. Az Európa-gondolat bemutatásánál, amit a magunk részéről is igen fontosnak tartunk, azonban némiképp visszaüt az, hogy a kötet nem 1914-ig tárgyalja a „hosszú” 19. század történetét. Az Európa-gondolat igazán akkor születik meg, amikor – az 1890-es években – egyes európai gondolkodók, politikusok számára először lett nyilvánvaló, hogy Nyugaton az Egyesült Államok, Keleten pedig az Oroszország gazdasági fejlődése jóval gyorsabb az európai nagyhatalmakénál, s ez perspektivikusan az európai világhegemonia végét jelentheti. Ekkor jelentkezik először az Európai Egyesült Államok gondolata (Nagy-Britannia nélkül, vagy vele együtt, de gyarmatai nélkül), még csíraformában.

Az Európán (és az USA-n) kívüli részekről csupán rövid áttekintést ad a kötet. Balogh András és társai, valamint Urbán Aladár a lényegyet igyekeznek összefoglalni, ami – ha nem is egyformán jól, de nagyrészt – sikerült is nekik. Annyiban mindenképpen, hogy az olvasó valamiféle képet kap e térségek történetéről is. Talán erőteljesebben lehetett volna kiemelni Törökország esetében, hogy az arab és török kereskedelem visszaszorulása viszonylagos, amennyiben nem elsősorban az általuk lebonyolított kereskedelmi forgalom csökkent le, hanem a Nyugat-Európa által bonyolított világkereskedelmi forgalom nőtt meg rendkívüli mértékben, s ehhez képest vált elenyészővé a levantei forgalom. De nagyobb hangsúlyt kaphatott volna a föld magántulajdonának kérdése is például a törökországi reformok kapcsán, annál is inkább, mert mindekelőtt a földmagántulajdon megléte az, ami az európai fejlődést az ázsiaiától (általában a többi kontinensétől) megkülönbözteti. Az adózási viszonyokban kimutatható eltérés vagy a szolgáló nemesség túlnyomó szerepe Ázsiában stb. csupán ennek következménye. Ausztrália esetében viszont még annyira sincs megemlítve az aborigin földtulajdon kérdése, mint a többi esetben, pedig az utóbbi években e téren komoly új eredmények születtek, miként például az észak-amerikai indián tulajdonviszonyok tisztázása esetében is. Mindez persze – s ezt nyomatékosan szeretnénk aláhúzni – egy ilyen világtörténeti összefoglalás esetében elhanyagolható hibafelsorolás (vagy inkább kívánságjegyzék).

Az egyetlen formai tényező, ami nem méltó a kötet tartalmi értékéhez, a nyomdatechnikai kivitelezés. Túlságosan sok az elírás, félreszedés és a betűhiba ahhoz, hogy az a szerzők hibája lehetne. A számítástechnika nyomdatechnikai áttörésének igen negatív következményeivel találkozhatunk szinte minden oldalon. Néhány – nem ilyen – elírásra, olykor hibás adatra egy nyilvánvalóan várható második kiadás reményében hívjuk fel a szerzők figyelmét. A 103. oldalon az „1848 végén” valójában 1847. Ugyanezen az oldalon Lajos Fülöp nem 1848, hanem 1847 decemberében szolt a képviselőkhöz. A 111. oldalon a francia–porosz háború sem a „következő”, hanem még abban az évben tört ki. A 116. oldalon az 1892. évi törvény a 13 éven aluli gyermekek alkalmazásának *tilalmát* mondta ki. A 131. oldalon aligha az ipari forradalom biztosította az angol flotta fölényét a francia–spanyol felett, a 134. oldalon az angliai vasútvonalak hossza 1850-ben nem 5900 km, hanem ugyanennyi mérföld (vagyis 9600 km, mint a 149. oldalon helyesen áll). A 222. oldalon Kolowrat neve olykor Kolowrath. A 241–242. oldalakon pedig Hohenwart nevét írják olykor Hohenwarthnak (mindkét nevet h nélkül írják helyesen). A 324. oldalon III. Sándor esetében a nagyapjára történő utalás félreérthető (mintha I. Sándor lett volna). A 425. oldalon a Homestead Act keretében biztosított 160 acre-nyi föld 112 katasztrális (s *nem magyar*) holdnak felel meg.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy sikeres kötetet nyújtanak át a szerzők és a szerkesztő az olvasóknak. Majdnem az irtuk, „lepik meg” az olvasót, ám ez a kifejezés az ő esetükben nem lett volna helyénvaló, hiszen elismert szerzőkről van szó, akik már számos egyéb munkájukban megmutatták kvalitásaikat. Ezáltal olyan munkát tettek közzé, amelyet minden valószínűség szerint nemcsak egyetemi hallgatók forgatnak majd haszonnal, hanem amely minden érdeklődő olvasó számára élvezetes olvasmányt nyújt, s amelyet nyilván kézikönyvként használnak majd. Minden bizonnyal lesz még a kötetből második s több kiadás is. Megérdemelnék a szerzők, a szerkesztő, s nem utolsósorban az olvasók is.

POLOVCŰ, GRUZIJA, RUSZ' I VENGRIJA V XII–XIII VEKAH

(*A kunok, Grúzia, Rusz és Magyarország a 12–13. században*)

Moszkva, Insztitut Szlavjanovedenija i Balkanisztiki RAN, 1988. 335 p.

A roppant széles forrásanyagot megmozgató könyvet a grúz Melita Polikarpovna Murgulija és az orosz, a magyar történészek körében is jól ismert Vlagyimir Pavlovics Susarin írta. Az együttműködés azt célozta, hogy az etnoszméletet egy konkrét kérdéskör kapcsán, több oldalról, így többféle forrásanyag megvilágításában tárgyalják meg.

A bevezetés ezt a szovjet tudományosságban az 1980-as években ismertté vált elméletet fejti ki: az etnosz nagyjából az a középkorban, amit nálunk etnikumnak vagy feudális nemzetiségnek szokás nevezni. Az elméleti előfeltételek közt a külpolitika alárendeltségéről, a belpolitika meghatározó erejéről esik szó, de a gyakorlatban inkább csak a külpolitikai előfeltételeket vizsgálják a szerzők, meg természetesen a szereplő etnikumok belső gazdasági-társadalmi szervezetét.

Az első fejezet a forrásokat ismerteti. Kiderül, hogy két fő forrás van, az egyik egy névtelen szerző grúz krónikája, IV. Dávid, az Építő grúz király (1089–1125) életrajza, a másik Danyil halicsi fejedelem 13. századi életrajza. A két krónika kölcsönösen kiegészíti egymást. Persze a szerzők még számos egyéb forrást is bevonnak a tárgyalásba, hiszen az események előzményeit, párhuzamait az összehasonlító módszerrel sokfelé keresik.

Az érdemi történet, amelyet a következő négy fejezet tárgyal, a következő: IV. Dávid, aki 1085-től társuralkodó, és valószínűleg 1089-től egymaga uralkodik, első éveiben nehéz politikai helyzetben van, nincs hadserege, a feudális urak szembefordultak vele, a szeldzsukok és más szomszédok támadják az országot, többek közt persze a kunok is. Dávidnak csak mintegy ötezer fős serege van, ezzel azonban vazallusai ellenkezését sikerül felszámolnia. Közben egy Otok nevű kun vezér parancsnoksága alatt mintegy 40 000 kun harcos családjával együtt a kun településterület nyugati, Haliccsal érintkező végéről a keleti végre indul, a Kaukázus előterébe, ahol ugyancsak kedvező terepet találnak a nyári-téli legelőváltáshoz. Ezt a csoportot hívja meg szolgálatába Dávid 1118-ban. Néhány évig előkészíti őket a hadakozásra, visszaállítja eredeti, a nemzeti szervezeten alapuló kun hadrendüket, és azután 1121–24 során számos hadjáratban használja fel őket jelentős szomszédos területek meghódítására. A kunok fizetsége a zsákmány, ebbe hadifoglyok is beletartoznak. 1124-ben Dávid télire letelepíti őket, élelmet is ad, de a zsákmányból való részesedés már bizonytalanná válik. Ezért az egész kun csoport 1125-ben visszatér a kun szállásterületre. Dávid krónikájában erről már nincs szó, de a kun hagyományból a halicsi krónikába került adat erre utal.

Ezzel kapcsolatban kerül elő a magyarországi analógia is, a kunok letelepítése a tatárjárás utáni években. Ekkor is még megtartják nomád szokásaikat. Grúziában azonban erről nincs szó, tehát az 1125-ös elvonulás majdnem biztosnak tekinthető. A helynevekben és személynevekben az 1125 utáni időben semmi érdemi nyoma a kunoknak. A régészeti anyagban három egymáshoz közeli sír az, amely nomád lakosokra utal, ez valamilyen véletlenül itt maradt, néhány emberből álló csoportot jelenthet.

A kidolgozott részek közé tartozik a megletelepült, földművelő népesség és a nomadizáló ellentéte, az utóbbiak mindig szegényebbek a letelepedetekténél. Ez konfliktushoz is vezethet, ahogy 1123 vonatkozásában tudunk kun–grúz összecsapásokról, és a grúz krónika állandóan emlegeti a kunok ellenségeskedését a grúzokkal, sőt személyesen a királlyal, akit több ízben is meg akarnak ölni. Nyilvánvaló tehát, sok részadat összegezéséből, hogy ezek a mozzanatok is megerősítik a kunok elvonulását, hiszen csak bizonyos hadjáratokra fogadta fel őket a grúz király mint könnyűlovas harcosokat.

Az etnoszmélet lényeges kérdése az etnikum önelnevezése (etnonim) és mások által adott neve (etnikon). Az önelnevezés a kipszak, a grúzban ez maradt meg némiképp megváltozott formában, ami a két etnikum tartós kapcsolatát igazolja. A latin források Cumani néven emlegetik őket (a lengyel és magyar források), az orosz elnevezésük polovec.

A kunok elvonulásának az elméletével szemben sok későbbi feldolgozás azt tartja, hogy ez a 200–250 ezres csoport Grúziában maradt és asszimilálódott. Itt megint segítségül jön a magyarországi analógia: a kun nyelvű Miatyánkot a 16. században jegyezték fel, tehát a nyelv akkor még élt, a teljes asszimiláció valamikor a 17. századra következett be. A kunok ittlétének számos forrásos említése van, Grúziában is kellene ilyeneknek lenniük, ha csakugyan asszimilációra került volna sor. A szerzők felhívják a figyelmet

arra is, hogy az asszimiláció nem egyszerűen a nyelv átvételét jelenti, tehát nyelvcsere, hanem kulturális tényezőket is magában foglal, elsősorban a nomadizáló életmód felváltását a földművelővel. Ezért idézi orosz fordításban Susarin IV. László két 1279-es oklevelét (az ún. kun törvényeket), amelyek világosan mutatják a két civilizáció különbségét.

A 196–233. lapon Murgulija fordításában megtalálható a sokat emlegetett grúz forrás szövege. A 234–306. lapon lévő bibliográfia a szerzők megállapítása szerint voltaképpen önálló munka, három részben, az első a forrásokat ismerteti (grúz, orosz, keleti, vagyis arab, örmény, bizánci és latin forrásokat) a forrás elkészülésének időrendjében. A második rész a forráskiadványokat sorolja fel (ezúttal a következő sorrendben: orosz, grúz, örmény, bizánci, közép-európai és keleti források). Innen kezdve az egyes tételek beszámoztak, a számozás a harmadik részben folytatódik, ez a feldolgozásokat sorolja fel, először az orosz nyelven kiadottakat, a fordításokat is, azután a grúz nyelvűeket, de a címet oroszul adják meg, azután jönnek a latin betűs feldolgozások, értelem szerűen elég sok magyar munka is, de a török feldolgozások is itt szerepelnek, hiszen azok is latin betűsek. Ezt egészíti ki a 307–334. lapon a rövidítések jegyzéke, ezek minden esetben orosz nyelvűek, nyugati szerzők is cirill betűs formában szerepelnek, s csak itt található meg a teljes bibliográfiai adatsor.

Mindezt azért kellett ilyen részletesen bemutatni, mert a szöveg nem tartalmaz lábjegyzeteket, hanem csak a szöveg közben utal a számokra. 626 tétel szerepel, de minthogy vannak a és b tételek is, a forráskiadványok és feldolgozások száma ennél valamivel nagyobb. Ez a módszer kétségtelenül rövidebbé teszi a főszöveg terjedelmét. De megnehezíti a kötet használatát, hiszen minden ilyen esetben meg kellene nézni az eredeti szám alatt szereplő adatot, illetve a rövidítések jegyzékét is, vagy az olvasó ezt elhagyja (ez tettem én is), de akkor különösen a feldolgozások, a viták, eltérő vélemények tekintetében csak pusztán számokra van utalva, ami nyilván nem pótolja a szerzők nevét. Ezért úgy látjuk, hogy a számokra való utalás mellett a szerzők nevének jelzése mindenképpen hasznos lett volna. Legalább egy vázlatos térkép sem ártott volna.

Mindez persze semmit sem von le a kötet értékéből. Ez a kötet is jól mutatja, milyen haszna lehet az összehasonlító módszernek, a sokféle forrásanyag sokszempontú felhasználásának.

Niederhauser Emil

CLAUDE SCHKOLNYK

VICTOIRE TINAYRE 1831–1895. DU SOCIALISME UTOPIQUE AU POSITIVISME PROLÉTAIRE

(Victoire Tinayre, 1831–1895.

Az utópista szocializmustól a proletár pozitívizmusig)

Paris, L'Harmattan, 1998

Claude Schkolnyk neve nem ismeretlen a 19. századi magyar–francia kapcsolatokat kutatók előtt. A több tudományos értekezés és cikk szerzője jelenleg is Magyarországon tanít, s oktatói tevékenysége mellett folytatja a két ország közti kulturális kapcsolatok feltárását.

A könyv nem egyszerű biográfia. Victoire Tinayre életútján keresztül nem csupán egy asszony, egy család hétköznapijait, mindennapi erőfeszítéseit, az eszmékhez, a történelemhez való viszonyát ismerhetjük meg, hanem egy eseményekben, rendszerváltozásokban bővelkedő kort, egy szellemi, társadalmi, politikai közeget is: a 19. század második felének Franciaországát és az 1870-es évek Magyarországot. Ezzel egyidejűleg képet kaphatunk a két ország közti kulturális és szellemi kapcsolatokról is.

A szerző a fentiekről több mint 400 oldalon keresztül, öt nagy fejezetre tagolva tájékoztatja az olvasót. A könyv szerkezeti felépítése megfelelő keretet biztosít a téma mélyreható feldolgozásához.

Az első fejezet Victoire Marguerite Gierrier ifjúkorát mutatja be, azt a vidéki, polgárosult, republikánus miliőt, ahol 1831-ben, a lyoni munkásfelkelés másnapján megszületett. 1848 forradalmait már félig felnőttként éli át Párizsban. A Második Császárság alatt lesz tanítóné, férjhez megy, megszületnek gyermekei, ekkor fordul érdeklődése a munkásmozgalom felé.

A párizsi kommunének már tevékeny résztvevője, a női nem élharcosa, minek következtében többéves száműzetésbe kényszerül: előbb Svájcba, majd Magyarországra, ahol tanításból és irodalmi mun-

káiból tartja el magát és immár népes családját. Ezen éveket mutatja be a könyv második, illetve harmadik fejezete.

A negyedik részt a visszatérés viszontagságainak, a munkásmozgalomba való újbóli bekapcsolódásának és Victoire Tinayre irodalmi munkásságának szentelte a szerző.

A zárófejezet mutatja be az utópizmusból, a köztársaságból kiábrándult, a munkásmozgalomban csalódott asszonynak a pozitívizmus felé fordulását és abban való kiteljesedését. A halál akkor éri utol, mikor 1895-ben megalakul a CGT (Confédération Générale du Travail), és a szakszervezeti mozgalom legalitást nyer.

Victoire Tinayre életútján keresztül az olvasó ötvözetet kap az egyén és a közösség, a specifikus és az általános bemutatásából. Tinayre igen összetett személyiség: republikánus, szabadgondolkodó, feminista, publicista, pozitivist, de mindenekelőtt pedagógus. Az oktatáson és az oktatói hivatásán keresztül válhatott önállóvá mind anyagi, mind társadalmi vonatkozásban. Az alapképzés (brevet élémentaire), majd a szakképzés (brevet de capacité) képessé tette, hogy órákat adjon, és hogy a Második Császárság ideje alatt egyre inkább igényelt leányoktatás számára keretet biztosító tanodát nyisson.

1866-ban Elisa Lemonnier nyomdokain haladva megalapítja leány-reáliskoláját, a Grande Institution de Demoiselles, École Professionnelle-t. Ezen intézmény falai között tanította a munkások, iparosok, emigránsok gyermekeit, miközben sajátjaira az „óvodában” felügyeltek. (Franciaországban 1867-ben 432 141 gyermek részesült óvodai ellátásban.) Bár ezek az intézmények ekkor még inkább gyermekmegőrzőként működtek, mintsem óvodaként. A drákói szigor és az igen kemény körülmények lazítására csak néhány reformszellemű személy tevékenysége nyomán kerülhetett sor, akik a fröbeli metodikát alkalmazván a játéka, a megfigyelés, a személyes tapasztalás és az érdeklődés felkeltésével kívánták elősegíteni a kisdetek testi, lelki, szellemi fejlődését.

A párizsi kommun ideje alatt Varlin, aki a kormány oktatáspolitikájáért felelős tisztviselőinek egyike volt, és akit Victoire Tinayre barátjának mondhatott, rábízta a Szajna-vidék leányiskoláinak tankönyvellátásáért felelős posztot (Inspection générale des Livres pour les Écoles de jeunes filles de la Seine). Feladata az oktatószemélyzet kiválasztása és az oktatási reformok előkészítésében való részvétel volt. 1871. április 22-én különbizottságot hoztak létre a leányiskolai oktatás megszervezésére és felügyeletére. E bizottság tagjaként rengeteg befolyásos emberrel találkozott, köztük André Léoval, Anna Jalarral, Noémie Reclus-vel, Korvine-Kronkowskával. Frankel Léoval, a kommun munka- és kereskedelemügyi miniszterével is személyes kapcsolatban állt. Azon rövid kilenc nap alatt, míg hivatalban volt, a világi oktatás megszervezésén és beindításán fáradozott. Az egyházi iskolák átszervezése, az egyházak oktatóinak laikusokkal való helyettesítése tartozott a feladatkörébe, bár túlzott toleranciája miatt támadások érték.

A kommun leverését követően számos társával egyetemben száműzetésbe kényszerült. Előbb Genf, majd Magyarország szolgált menedékhelyeül. Bár családja követi, gyermekei az ország négy sarkában vannak, arisztokrata családok fogadják be őket, a főúri gyermekek társalkodói lesznek. Így kerül ő maga is kapcsolatba a magyar arisztokrácia és intelligencia számos képviselőjével, Attila de Gérándóval, a Telekiekkel, Pulszkyval, Jókaival, Lisztel, Zichy Gézával, Klimkovics Bélával stb. Közülük mindenképp a Telekiekkel való kapcsolata emelkedik ki. A Teleki család generációk óta a francia kultúra és civilizáció ismerője és csodálója. A sort lehetne Teleki Sándor gróffal (1738–1796) kezdeni, aki járt Rousseau-nál, és folytatni mind Teleki Sándorral (1821–1892), aki Victor Hugo barátjának tudhatta magát, mind Teleki Imrével (1782–1848), akinek a sógor-nője az a Brunswick Teréz, aki a magyarországi kisdedovás és nőnevelés úttörője volt. Teleki Imre (1782–1848) lánya, Emma egy művelt francia, Auguste de Gérando felesége lett, és gyermekeik is örökölték irodalom iránti fogékonyságukat, intelligenciájukat. Attila de Gérando Magyarország földrajzárol írt könyvet, Antoine lányuk Michelet és Edgar Quinet, valamint Jókai műveinek fordítója. Teleki Emma, nagynénje – Brunswick Teréz és Teleki Blanka – nyomdokain haladt tovább, mikor számos pedagógiai kiadványt és tankönyvet jelentetett meg. 1873-ban leányfőiskolát alapított szegény, ám tehetséges fiatalok számára Kolozsvárott, majd 1876-ban Budapesten, ahol „párizsi módszerekkel” oktattak.

Ezekkel az emberekkel érintkezvén, Victoire Tinayre is újabb biztatást kap irodalmi tevékenysége folytatásához, tollat ragad, és hamarosan három regénye (*Emilio Galotti*, *Kalominia*, *Egy lány*) is megszületik.

Victoire Tinayre magyarországi tartózkodásának leírása során a szerző hosszú fejezeteket szán a korabeli magyar oktatási helyzet bemutatására is. A 19. század második felének magyar oktatási viszonyai haladőbbak a franciaországinál. A báró Eötvös József által 1868-ban meghozott reformokat Pauler Teodor és Trefort Agoston továbbfejlesztették, vagyis Magyarország jó tíz évvel járt Jules Ferry reformjai előtt. 1877-ben már létezik Magyarországon pedagógiai múzeum, és azokban az években, mikor Victoire Tinayre hazánkban oktatott, 895 főre jutott egy iskola, és az iskolai látogatottság aránya is 70% fölött volt.

Az 1879-es esztendő újabb forduló a Tinayre család életében. A kormány amnesztiairndeletének köszönhetően kommunárok százai, köztük a Tinayre-ék is visszatérhetnek Franciaországba. Victoire újból

kapcsolatba kerül a politikával, a munkás- és nőmozgalommal. Életkörülményei igen nehezek, így nem szentelheti magát teljes egészében a számára oly fontos és kedves ügyeknek. Dolgozik, vállalkozni próbál, s Louise Michelle-lel, a kor egyik legnépszerűbb és legelismertebb írónőjével közösen ír két regényt, a *Nymort* és a *Megvetést*. A közös munkát azonban rövid időn belül lehetetlenné teszi a köztük lévő elvi és ideológiai különbség. Louise az anarchista, Victoire egyre inkább a pozitivisták eszmék hatása alá kerül. Megismerkedik az angol, a francia, a magyar pozitivisták iskola képviselőivel és ettől kezdve a feminizmus, a pozitívizmus és az altruizmus hármán útján halad.

A pozitivisták a nőben a tanítót, az oktatót látták. Victoire egyéniségére szabott ideológia volt ez. André Godin – maga is Fourier-tanítvány – familisztere Guise-ben ideális hely volt számára ahhoz, hogy pedagógiai elképzeléseit valóra válthassa. Munkásgyerekek nyerhettek ide felvételt, hogy később, felnőttként képesek legyenek felelős társadalmi pozíciók betöltésére. Victoire feladata az ő nevelésüknek és oktatásuknak a felügyelete volt a bölcsőtől egészen 14 éves korig. A familiszterben mind a forma, mind a tartalom szintjén igen szervezett munka folyt. A kor újító szellemű urbanistáinak, higiénikusainak és pedagógusainak elképzeléseit és javaslatait figyelembe véve készítették el az iskola programját. Elképzeléseik szerint a gyermek már születése pillanatában rendelkezik azon képességekkel, melyek lehetővé teszik, hogy egészséges ember és jó munkás váljék belőle. A szoptatós anyák, a dajkák modellértékűnek számító körülmények között, a lehető legteljesebb tisztaságban, rendben és komfortban foglalkozhattak a csecsemőkkel. A kisdedek nevelésében az önállóságra törekvés volt a legjellemzőbb. Hétéves kortól a gyermekek koedukált osztályú iskolákba jártak. Esetenként a szülők is megjelentek az iskola falai közt, hogy kiegészítsék, illetve folytassák tanulmányaikat. Az intézmény 30 000 frankos évi költségvetése meglehetősen magas volt, de az eredmények – a gyermekhalandóság radikális csökkenése és a szakképzett fiatalok számának növekedése – is jelentősek voltak.

Victoire Tinayre módszertani elképzelései sokban hasonlítottak a familiszterben használatosokéhoz. Számtan könyvében már évekkel korábban kifejtette elveit, miszerint a gyermekhez közel álló, egyszerű és konkrét eszközök felhasználásával – ceruzák, könyvek, golyók, botok stb. – kell az értelmet az elvont gondolatok felé terelni. Az olvasást is ehhez hasonlóan, játékosan, s egyben a helyesírás rögzítésére is törekedvén javasolta tanítani.

Az idilli állapot 1883-tól 1885-ig tartott. Godin és igazgatónője közti egyre markánsabb vallási és ideológiai különbségek megmetélyezték munkakapcsolatukat. Kiábrándulva a köztársaságból, a kollektívizmusból, csalódván a familiszterben Victoire Tinayre életének hátralévő tíz évét családja és a pozitivisták gondolkodók körében töltötte.

Claude Schkolnyk könyvének nagy érdeme, hogy monografikus mélységben sikerült feltárni egy jól ismert korszak eddig még be nem mutatott személyiségének, Victoire Tinayre-nek az életútját. A munka azonban nemcsak portré, hanem tudományos értekezés és korrajz is egyben, mely alapos levéltári kutatásokon és a Tinayre család magánlevelezésének feldolgozásán alapul. A kötet sikerességét elősegítette az interdiszciplinaritás, a korszakról szóló írások, a művelődéstörténet, az irodalom, a pedagógia, a szociológia és a politika területén megjelent tanulmányok ismerete.

A könyv nemcsak tudományos színvonala, hanem nyelvi, stílári megformálása miatt is elismerést érdemel. Ajánlani tudom ezért a szakma képviselőin túl minden érdeklődőnek, akit vonz a 19. század második felének magyar–francia szellemi kapcsolatainak, s a korszak Franciaországának összetett világa.

Kovács Zsuzsa

K XXI VEKU. ALTERNATIVÜ. POLITIKA, EKONOMIKA I SZOCIALNO-TRUDOVÜJE OTNOSENYIJA (A 21. század felé. Alternatívák. Politika, gazdaság, szociális és munkaviszonyok)

Moszkva, Iszpran, 1997. I–II. köt. 219, ill. 249 p.

A kétkötetes munka egy 1996 májusában Moszkvában lezajlott konferencia írásos anyagainak többségét közli. A konferencia házigazdája a moszkvai akadémiai Munkásmozgalom-történeti és Összehasonlító Politológiai Intézet volt, de a konferencia megrendezésében társintézményként részt vett a francia École Pratique, a Maison des Sciences de l'Homme, illetve az olasz Feltrinelli Intézet. A kötetekben a többnapos konferencián el nem hangzott szövegeket is megjelentettek.

A konferencián az orosz, francia, olasz résztvevők mellett meghívottaként ott voltak és előadásokat tartottak angol, amerikai, ausztráliai, skandináv és közép-európai – így magyar – történészek, szociológusok is.

A könyv bemutatását a végével kezdve: a tétet az egész találkozó lelke, kezdeményezője, a moszkvai intézet igazgatója, Timur Timofejev akadémiai levelező tag elemző-összegző írása zárja. Timofejev úgyiszolván a lehetetlenre vállalkozott, amikor több mint 30 előadás alapján áttekintést adott arról, a valóságban milyen problémákkal kell mindenkinek szembenéznie a 21. század küszöbén. T. Timofejev ennek kapcsán érzékeltette, hogy a konferencián országonként, régióként, de problémaköröként is nagyon sokféle vélemény hangzott el, különféleek voltak a megközelítések is, ám a közös az volt, hogy a problémák megoldásában mindenki a komplex megközelítések szükségességét hangsúlyozta, egyetértve azzal, hogy a gazdasági megoldásokat nem lehet elszakítani a szociálisoktól.

A globális kihívásokkal szembeni „nagy megoldás” – miként Timofejev számos résztvevő előadására is hivatkozva jelezte – nem valamiféle gazdasági fejlődés automatizmusa révén jön majd el. Számosan bírálták a „szabad piaci” megoldásokban bízók tévedéseit, illúzióit – ezt tette többek között Ken Livingstone, a brit Munkáspárt parlamenti képviselője is, aki hangsúlyozta, hogy a szabad piaci modell végeredményben beszűkíti a lehetséges gazdasági ráhatásokat. Ezt a kritikai szemléletet az orosz házigazda intézet igazgatója is maximálisan osztotta. Timofejev a gazdaság síkján hangsúlyozottan a „vegyes gazdaság” modelljét karolta fel, politikai síkon pedig a szociáldemokrata, illetőleg – mint többször is megfogalmazta – „valamilyen bal-centrums” megoldásokat tekintett kívánatosnak, s ennek során tág teret nyitott a különféle koalíciók számára. Ennek kapcsán utalt az 1990-es évek közepén kialakuló, esetleg eredményeket is felmutató koalíciókra, többek között az olaszországiakra. Az hogy az ilyen bal-balcentrum koalíciók mennyi problémát, sőt nagyon keserves tapasztalatokat is hoztak – ez külön nagy kérdés, viszonylag kevesen érintették.

A baloldaliság kérdését több előadó, sok tanulmány szerzője érintette. Véleményük szerint az új korszak elején nagyobb szociális igazságosságot kell biztosítani szociáldemokrata szellemben, valamint a demokrácia nem lehet pusztán politikai értelmezésű. Többen előadást tartottak arról is, hogy az 1990-es évek derekán felerősödtek az erre irányuló politikai, illetőleg a vegyes rendű tömegmozgalmak.

L. Mityeva történész a közép-európai országok dilemmáiról adott áttekintést, s mindjárt első mondataiban hangsúlyozta, hogy ezen országokról Oroszországban egyesek lelkesedéssel, mások viszont erős figyelemzetítő itésekkel szoktak nyilatkozni. Ő maga e helyütt azt húzta alá, hogy a „vezető” közép-európai országokban sikerült már megállítani a gazdaság, s mindenekelőtt persze az ipari termelés hanyatlását, ami különben minden rendszerváltó országban kezdetben bekövetkezett. Ám ez a statisztikai adatokkal alátámasztott megállapítás Oroszországban valóban különös felhangot kaphatott és kapott – hiszen ott a termelés és ezen belül az ipari termelés alakulása egészen megdöbbentő és hosszú trendekben jelentkezett. Ami a közép-európai országokat illeti, Mityeva is számos ányoldalra mutatott rá, nemcsak az életszínvonal csökkenésével, de a szociális igazságosság érvényesülésével, a privatizációkkal kapcsolatban is. A közép-európai kialakuló „valóság” mégis távol esik a nyugat-európai szociáldemokrata modelltől – amit általában annyira kívánatosnak ítél a konferencia többsége.

Közép-Európa vonatkozásában hangzott el Jemnitz János előadása is, aki magyar talajon elemezte az állam, a politika, a munkásmozgalmak és a szakszervezetek kölcsönös kapcsolatát a múltban és az 1990-es évek valóságában.

Több előadás érinti a nyugat-európai helyzetet. E vonatkozásban angol és francia, illetőleg német tanulmányokat említhetnék, ám a kötet – érthetően – talán fele részben olyan orosz tanulmányokat közöl, amelyek kifejezetten az olyanipari dinamikusan változó és rendkívül ellentmondásos orosz problémákat tárgyalják. Egy orosz parlamenti képviselő tájékoztatást ad arról, hogy többfajta szociáldemokrata párt is működik párhuzamosan Oroszországban, ezek közül többnek képvisellete van a Dumában is. A szerző is kívánatosnak látná a nagyobb összefogást, az ütöképesebb szociáldemokrata párt kialakítását. Ebben a vonatkozásban lát üdvös jelenségeket is, de érzékelteti az akadályokat is.

Egy másik történész a szakszervezetek működését elemzi, s azt taglalja, hogy a „régii” szakszervezetek mellett miként alakultak ki az új, „autonóm” és „szabad” szakszervezetek, többek között a bányászok körében. A szerző ezekben a szakszervezetekben látja az előrelépést. (A recenziást erről nem teljesen győzte meg, s számos kérdést lát a tézisével kapcsolatban, amit a szerző nem old fel; e téma elemzésébe és hosszabb taglalásába azonban nem bocsátkozhatok.)

Orosz talajon a magyar kiadványokból is ismert Robert Jevzerov egy másik fontos témát elemmez, a Független Államok Közössége tagjai között hogyan alakul az együttműködés, és melyek ennek a távlatai.

Amikor Oroszország és a szociáldemokrata modell kérdéseit feszegették a különböző orosz szerzők (mind az elmélet szintjén, mind a mindennapi valóságban), akkor persze nem kerülhették meg a kérdést,

hogy a nyugat- és észak-európai modell mennyiben plántálható át Oroszország viszonyai közé. (Ha úgy tetszik, a régi klasszikus kérdés, amivel egykor az úttörőknek – Plehanovnak, Akszelrodnak és Vera Zaszulicsnak – és még sokaknak szembe kellett nézniük.) A válasz most, több mint egy évszázaddal később is nagyon hasonlatos: egyfelől a nyugati modellnek igen nagy az eszmei értéke, feltétlenül tanulmányozandó, és törekedni kell az átvételére. Másfelől azonban ezután a vélemények eltérőek: egyesek optimisták a könnyebb, rövidebb időn belüli átvételt illetően – mások viszont nem. S a kételkedők szintén több okkal magyarázzák, hogy miért kell ehhez több idő.

Végeredményben a kötet egésze, s szinte valamennyi írás egyenként is elgondolkodtató és reális problémákkal foglalkozik.

Jemnitz János

E számunk szerzői

Gunst Péter, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Kamuntavičius, Rūstis, történész, Kaunas

Kovács Zsuzsa, főiskolai adjunktus, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Mayer János, PhD-hallgató, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Soksevits Dénes, egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Szommer Gábor, középiskolai tanár, Pécs

Timár Attila, PhD-hallgató, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

